

Pankovits József

GRAMSCI ÉS KORA, GRAMSCI ÉS A KORUNK

Tanulmányok

A kötet megjelenését támogatta
a Magyar Lajos Alapítvány

Kiadja a Magyar Lajos Alapítvány
Első kiadás 2019

ISBN 978-615-80702-2-5

© Pankovits József

Free e-book

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó	4
Gramsci forradalmiságának elvi megalapozása, első lépései a gyakorlati politikában.....	10
A politikai katolicizmus olasz vonásai.....	57
Az 1918 és 1922 közötti válságos időszak.....	68
A pártszakadás és kérdőjelei	84
Gramsci és a magyarországi Tanácsköztársaság.....	122
Gramsci és a nemzetközi politika.....	128
A „fascio” terminusának kulturális és történeti jelentőségéről	169
„Orbán ágyúja”.....	180
Applikáció egy régi újságcikkre.....	180
A miniszterelnök úr olasz barátai és még más	183

Előszó

Az ifjú Antonio Gramsci a 20. század elején fizikai testközelségben élte meg az éles, időről időre véres olaszországi politikai küzdelmeket (archaikusnak tűnő kifejezéssel osztályharcokat) és az osztályellentéteket leképező eszmei-ideológiai polémákat. A társadalmi-politikai feszültségek, a közelgő világháború nyomasztó súlya alatt, valószínűsíthetően 1913 végén (nem sokkal az észak-afrikai, líbiai, társadalmi és politikai konfliktusokkal kísért olasz gyarmati háború befejeződése után) Gramsci a totális társadalmi átalakításra hivatott munkásosztály pártjára állt. Belépett a szocialista pártba,¹ de kénytelen volt belátni, hogy szocialista, precízebben proletár és szocialista forradalmat a szocialista pártbeli elvtársainak legalább a fele, és a vezetés nagyobbik fele a szociáldemokrata ideológiai és politikai koncepciók szerint nem tart időszerűnek, s ami ezzel egyenlő kívánatosnak sem, a másik fele pedig nem rendelkezik a forradalmi cselekvéshez szükséges elképzeléssel. Az orosz példa követésére vállalkoztak az olasz kommunisták és új pártalakzatukban a megalkuvó, tétlen szocialistákkal ellentétben a forradalmi irányt képviselve következetes, célratörő küzdelmet folytattak a munkásságnak a burzsoázia általi kizsákmányolása eltörlésében elképzelt küldetésének és vágyának beteljesítéséért, vagyis a dolgozó ember szociális, gazdasági és politikai jogainak, érdekeinek az elismertetéséért. A 20. században – Gramsci korában – napirenden levő kérdésekről beszélünk: a fő probléma azonban az volt, hogy mi módon, hogyan realizálhatók a munkásosztály céljai.

Gramsci a kommunista párt alapítójaként írta be nevét az olasz politikatörténetbe, ám nem úgy vált kommunista forradalmárrá, hogy egyszer csak a lelkében rejtőzködő belső hang megszólalt és a világ megváltására szólította fel, intellektuális és politikai érlelődése közben alakult ki a meggyőződése. A nyomorúságos társadalmi és politikai körülmények sarkaltak tetterős és intelligens fiatalokat, többé-kevésbé 20 és 60 év közötti férfiakat és nőket (60 fölött általában az ember már hajlamos az opportunizmusra, a megalkuvásra), hogy változtassák meg a kapitalizmus törvényeivel szabályozott rendet, azaz minden, a munkás kizsákmányolására berendezett rendetlen rendellenességét: Gramsci a fiatal olasz forradalmár nemzedék szülötte. Az első világháborús krízis Olaszországában, Európa több országában forradalmi szituációkat észlelt, és arra számított, hogy az olasz munkásosztály sorsa fordulatot vehet, ha politikáját forradalmi céljai szerint

¹ Palmiro Togliatti emlékeiben 1914-re datálja saját párttagságának keltét, és szerinte Gramsci már ezelőtt belépett a pártba, igazolványát a szíve fölött hordta. V.ö. Franco Andreucci-Tommaso Detti, *Il movimento operaio italiano. Dizionario biografico 1853-1943*, Editori Riuniti, Roma, 1976. vol.II., 538. (Gramsci életrajzának szócikkéből.)

irányítják. De az olasz proletariátust vezető szocialista párt ebben az értelemben alkalmatlannak bizonyult feladatának ellátására. Gramsci szembenézett a szocialista párt gyengeségeivel, az elmaradó, végül az „elmaradt forradalom” tanulságaival, amire annál nagyobb szükség volt a fiatal kezdő politikus szerint, mivel a szocialista forradalmi kísérletek fölött többfelé ellenforradalmak ültek tort. Felismerte, hogy Itáliában sem a forradalmár értelmiségiek – mint ő és társai -, sem a munkásosztály tömegei nem teremtték meg a tipikus forradalmi szituáció szubjektív feltételeit, bizonyára az objektív feltételek is hiányoztak vagy nem álltak össze egységes, fordulatot eredményező egésszé. Másik lényeges következtetése az olasz munkásosztály forradalmi felkészítését célozta, ehhez pedig új és bevethető politikai eszközök szükségeltetnek: elsősorban harcos szervezettségű, megfelelő ideológiájú és politikai kulturáltságú, társadalmilag kellően támogatott, a forradalom megvívására alkalmas pártot kell szervezni. A körülmények alakulása folytán a krízis 1919-es csúcspontja után két évvel, 1921-ben már nem volt tovább halasztható az elképzelései szerinti kommunista párt létrehozása.

Politikai írásai, munkásmozgalmi aktivitásának produktumai a születő kommunista pártot szolgálták. Időt álló elméleti alkotásai többnyire történelmi-politikai reflexiók, a társadalomtudományok és a kultúra legkülönbözőbb területeire vonatkozó, pártjának javára való elmélkedések; olyan alkotások, amelyek önmagukért beszélnek és korunkig érő érvénnyel hatnak a baloldali vagy az annál szélesebb politikai és történelemfilozófiai gondolkodásra, a kulturális érdeklődésre. Életművének tanulmányozására ezért nagy szükség van, és nagy nemzetközi méretű igény is mutatkozik erre – természetesen a baloldal köreiben mondanivalójának aktualitásaira való tekintettel, ezért is tanulmánykötetünk címének megválasztásával az általa megélt kor mellett, számos következtetésének értelmezésekor a mi korunkra is utalni kívántunk.

Munkásságának tanulmányozásánál mindenkor a proletariátus iránti szilárd, hajlíthatatlan elkötelezettségéből, szocialista társadalmi rendet, „új rendet” teremteni szándékozó felfogásából kell kiindulnunk, legalábbis e sorok írója ezt a módszert követi. Forradalmisága olyan kérdés, olyan kételyekre okot nem adó pálya, amely bonyolult, antagonisztikus társadalmi viszonyok között kifejlődő és életvitelét meghatározó, politikusi személyiségét jellemző magatartás. Az a politikus és gondolkodó, akinek esetében a kommunizmus, a kommunista mivolt napjainkra sem változik át anatómává, nála emberi és gondolkodói minőség, elismerhető valór a jelenlegi történelmi helyzet viszonyaiban uralkodó antikommunista nézetek, a sok tekintetben kompromittálódott kommunista praxis ellenére. Korának és személyiségének megértéséhez a kor realitásaiból kell kiindulnunk és e realitások között a kommunizmus kikerülhetetlen ideológiai és

politikai tényező – Gramsci alkotásai révén nem lejárt eszmerendszer. Ebből az alaptézisből következik, hogy forradalmár habitusa elválaszthatatlan az 1917-es októberi orosz forradalom eredeti kommunista-bolsevik irányzatától, amelynek értékelése 1917 problematikája, főleg eseményeinek az utóélete vitatott, noha egyértelműen korszakos, de nem egyértelműen értelmezett fordulat Oroszország, Európa és az emberiség történetében. Gramsci későbbi, a Szovjetunióra vonatkozó kritikai észrevételeit figyelembe véve még összetettebb az 1917-ből eredő ellentmondások megítélése, elméletileg vértezett műve ennek árnyalásához nyújt támpontokat. Tagadhatatlan a tény, hogy az orosz bolsevikok győzelme rendkívüli hatást gyakorolt az emberiség történetére, a világ munkásmozgalmára. A kommunizmus Olaszországban is nagy számban szerzett támogatókat, szimpatizánsokat és bátor harcosokat. Megállapításunkkal bárki egyetérthet, akár elfogadja, akár elutasítja 1917 ismeretelméleti tartalmát és politikai jelentőségét, olaszországi hatását, illetve differenciált kritikai nézetekkel különféle világnézeti alapon közelíti meg ezeket a kérdéseket, melyekhez hozzátartozik az is, hogy a kommunista eszmerendszert, a kommunista pártok politikáját, így az olasz pártét a változó idők feltételei magukhoz igazították, folytonos módosulásokat, olykor lényegbevágó újításokat produkáltak. Közben a nevükhöz méltatlan kommunista pártok fönnakadtak a büntető idő rostáján. Utóbbiakkal nem foglalkozunk, mivel Gramscinak nincs ehhez köze. Ő egyenes, tisztességes kommunistaként a fasizmus szégyenteljes rendszerének áldozata, mártír; ehhez még feltétlenül hozzáteendő, hogy a kommunista mozgalom elismert és megbecsült újíója, pártjának sikerei jelentős mértékben neki, a gyakorlati politikában bebörtönzése előtt elméletileg is produktív erőfeszítéseinek, illetve útmutató teoretikusi munkásságának köszönhetők.

Gramsci és kora megértésének a kulcsa a felfogását megalapozó történeti faktumok értékelése: jelesül az, hogy az 1917-es oroszországi események ezt az óriási eurázsiai országot kiszakították a világkapitalizmus kovácsolta láncolatból, és egy, a kapitalizmussal ellentétben álló alternatívát jelöltek ki. Számára ez vitathatatlan tény volt. Utóbbi időkben viták folynak arról, hogy 1917 utótörténete végeredményben (?), vagy egy közbülső fázis állomásaként (?) mennyiben és miért vezetett visszaeséshez, regressziós útvesztőhöz, elkerülhetetlenül ahhoz kellett-e vezetnie? 1917 perspektívájának megítéléséről más kérdések azt vetik fel, hogy miként értékeljük a kisarjadó és felvirágzó, majd a javarészeiben elhervadt, elerőtlenedett kommunista mozgalmat, virágkorában is ellentmondásaikkal birkózó, nem megbirkózó vezetőiket és résztvevőit, politikai felfogásukat, a világot rengető elképzeléseiket. E problémák körüli viták és politikai viszályok nem látszanak kibékíthetőeknek, nem jutnak nyugvópontra, miután megnyugtató döntésekért és társadalmi-politikai igazságokért kiáltó osztályok közötti antagonisztikus dichotómia termékei.

A kommunista mozgalom fejlődéstörténetében, különböző elágazásaiban Antonio Gramsci különös és eredeti egyéniség. Hazájában rendszeresen visszatérnek műveihez,² kutatják és tanulmányozzák, külföldön is – az angol nyelvterületen, az amerikai kontinensen, valamint Párizstól Tokióig – nő az ismertsége, intellektuális vonzása. Hazai kutatásaink első generációjából csak néhány nevet említve Huszár Tibor, Sallay Géza, Kéri Elemér, Kis Aladár, Betlen János, Rozsnyai Ervin, írásaira, fordításaira kell utalnunk. Propagálói közt kiemelt hely illeti börtönleveleinek első magyar kiadású gondozóját, Komját Irént; további interpretálói és népszerűsítői közt Szauder Józsefet, Gyurkó Lászlót, Köpeczi Bélát, Ormos Máriát, Vajda Mihályt, Kelemen Jánost, Széll Jánost és több más szerzőt, filozófusokat, történészeket, irodalmárokat kell számon tartanunk. A magyar kutatások második generációjának élén, a lelkes Szabó Tibor alapította Hungarian Gramsci Society Facebook oldalán Szalai Zoltán mostanában naponta posztolja nagy számban a különböző nyelvterületeken megjelent Gramsciról szóló anyagokat, esetenként dokumentumokat és szemelvényeket a munkáiból. A Corvinus Egyetemen (még előzőleg a Marx Károlyról elnevezett intézménynél) eredetileg a Szalai Zoltán vezette Társadalomelméleti Központ (TEK) több Gramscival foglalkozó kezdeményezésbe fogott, és 2017-ben halálának (1937) évfordulója alkalmából konferenciával adózott emlékének. Felszólalóként részt véve ezen sok értékes előadást hallottam, amelyekről meditálva szükségét éreztem saját ismereteim átgondolásának, lehetőségeim szerinti rendezésének, nem utolsósorban azért, mert a nagy olasz gondolkodó történelem- és politikafilozófiai, valamint kommunista pártpolitikus munkásságának egyes, nem lényegtelen kérdései kevesebb teret kaptak az elhangzott referátumokban, valamint az iránta érdeklődő hazai tudományos és közéleti érdeklődésben. NB. Egy vagy több konferencia, miként terjedelmes írások és tanulmányok hosszú sora sem meríti ki gazdag hagyatékát; az alábbiakban kifejtendő tanulmányommal kívánok hozzátenni valamit, esetleg új elemeket is a hazai Gramsci-képhez. Az itteni interpretációk elsősorban – érthetően – a nemzetközi közvetítésekben is ismertebbé vált hegemonia-elméletére, az ezzel kapcsolatos filozófiai és politikai nézeteire koncentrálnak, és épp a jelenlegi antikommunista hullám feltételei között háttérbe szorulnak Gramsci originális és a változatlanul figyelmet érdemlő kommunizmusának, az általa megalapozott olasz kommunizmus gnoszteológiai tartalmai, amelyek autentikusan, átértelmezések és torzítások nélkül csak olaszul hozzáférhetők. Művének torzításától és vitatható átértelmezésétől természetesen mentes lehet bárki olasz nyelvtudás nélkül is.

² Folyamatban van – olasz állami támogatással – Gramsci összes műveinek kritikai szerkesztése és kiadása.

Életműve mára már elmélyült és átfogó kutatási programok része. Feltárultak örökségének értékei, elhelyeződtek azok előbb az olaszországi kommunista tradícióban, később szervesen az olasz kultúrában, miután nem kizárólag politikai írásokat hagyott hátra: az olasz történelem, kultúratörténet, irodalomtörténet és pedagógia, gyermekirodalom, néprajz, nyelvészet és más tudományterületek szintén őrzik keze nyomát. Hozzá tartozóinak a börtönből írt levelei megrázó, 1947-ben Viareggio díjjal elismert dokumentumok. Alberto Moraviát várták egyébként akkor a díj esélyesének, mégis Gramsci – posthumus - nyerte el, noha a premizálás alapszabályzata kimondta, csak élő szerzőket tüntethetnek ki, a börtönlevelek azonban „felülírták” a rendelkezést és a tragikus sorsú szerzőt egy csapásra beemelték az olasz kultúra Pantheonjába. Mind szélesebb körű elfogadására és a fasizmussal való leszámolás egyik fontos kulturális mozzanata volt, hogy tíz évvel később PierPaolo Pasolini részesült Viareggio kitüntetésében Gramsci önfeláldozó antifasizmusáról és nagyszerű emberi tartásáról szóló költeményéért („Gramsci hamvai”), amivel először Garai Gábor fordításában találkozott a magyar olvasó,³ majd évtizedekkel később Szkárosi Endre vállalkozott a vers egy nagyobb részletének magyarra ültetésére⁴ az olaszországi kulturális értékek méltányolható hazai percepciójának jegyében.

Gramsci személyiségével együtt pártja nem kevésbé sajátos színfolt a kommunista panorámában – a pártalapító sokoldalú, napjainkig érvényes munkásságát a párt politikájában hasznosító utódainak köszönhetően. Első számú vezetői funkciójában rövid ideig állt formálisan a párt élén a másik pártalapítót, Amadeo Bordigát fölváltva: 1924 augusztusában választották meg főtitkárnak, ahogyan három évvel azelőtt Bordigát az alakuló kongresszuson. Tisztét 1926 novemberének elején történt letartóztatásáig töltötte be, azonban 1924 előtti és utáni, a műveiből kisugárzó, pártjának politikáját megtermékenyítő hatása történelmi léptékű. Személyisége és írásai az olasz kommunista mozgalom irányvonalát, elméleti alapjainak kidolgozását és a párt gyakorlati politikáját döntő jelentőségűen befolyásolták: kertelés nélkül élhetünk a nemzetközileg önálló és sajátos formátumú „olasz kommunizmus” szóhasználattal, amikor Gramsciról és pártjáról beszélünk. Hozzátehetjük ehhez, hogy nem elszigetelt, befelé fordult jelenséggel van dolgunk, az olasz párt a nemzetközi kommunista mozgalomban nem perdöntő érvennyel meghatározó szereplő, de elvitathatatlanul fontos tényező volt, miközben természetesen más pártok ugyancsak képviseltek autonóm módon, vagy esetleg olasz hatásra a mozgalom megújítására, folytonos korszerűsítésére és reformálására vonatkozó, az orosz bolsevik tapasztalattól eltérő, tragédiáitól

³ Garai Gábor műfordítását lásd Modern olasz költők, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1965. 334-345.

⁴ Szkárosi Endre fordítása in Sallay Géza-Szkárosi Endre: Online barokk, Olasz költészet a 20. század második felében, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2012. 95-99.

eltorzított és büntetlen tragédiákban eltorzult utóéletét megtagadó irányzatokat. Gramsci maga – akiről e munka szól – különben büntetlen az alapvetően bolsevik lenyomatú nemzetközi kommunista mozgalom történetében, művein kívül „csak” személyes drámai mártíromságával részese a mozgalom történetének. A mozgalom tragédiáival és ellentmondásaival szintúgy foglalkozunk majd, többnyire érintőlegesen, mert elsősorban Gramsci pályafutásával és műveivel, a belőlük levonható általánosítható tanulságokkal világítanánk meg korunkra vonatkoztatott megjegyzéseinket.

Jelen összeállításban két terjedelmesebb Gramsci-tanulmányomon kívül közrebocsátom pár publicisztikai írásomat. Közülük az egyiknél közvetlenül érzékelhető Gramsci „ihletése”, az ötlet – úgymond - tőle származik, de a többiben is felismerhető a szellemisége, a teóriáján nyugvó olasz baloldali politikai gondolkodás szemlélete, „forma mentis”-ének alkalmazása az újkeletű magyar tapasztalatoknak és párhuzamoknak a jellemzésére, egyszóval ezek az írások is Gramsci hatását magán viselő politológiai gondolkodás baloldali irányzatát és szenvedélyét képviselik.

Művem internetes formában történő közlésekor szeretném felhívni az olvasó figyelmét, hogy a szövegek nem kontrollszerkesztettek és az internet „ördöge” – a szerzővel együtt - technikai vagy akár stilisztikai hibákat véthetett, melyekért elnézést kérek, egyben reményemet fejezem ki, hogy sikerült felkeltenem a könyvkiadói érdeklődést, és leendő vállalkozó szellemű kiadó, amely nyomtatásban is megjelenteti az itt közölt írásokat.

Végezetül köszönetet mondok a munkámat támogató Magyar Lajos Alapítványnak, barátaimnak, mindazoknak, akik segítettek a mű létrejöttében.

Gramsci forradalmiságának elvi megalapozása, első lépései a gyakorlati politikában

Gramsci forradalmisága és a szociáldemokrácia tradícióján túlmutató kommunista jellegű, kezdetben nyilván nem teljesen kiforrott, nem teljes formáját magára öltő felfogása 1917-re fő vonalaiban kibontakozott, illetőleg 1917 bolsevizmusának eredeti, a világ proletariátusa küldetését megjelenítő tartalmával kimutatható, bebizonyítható a szoros intellektuális és politikai kapocs. Az oroszországi forradalmak idején, a nagy háború harmadik évében Gramsci 26 éves fiatalember (1891-ben született a szárd Ales faluban), politikai szenvedélye két éve a torinói egyetem bölcsészettudományi fakultásáról a politikai harcok felé vitte. Ettől kezdve intenzíven vett részt előbb a város szocialista ifjúsági szervezetének, majd a felnőtt korosztály szekciójának tevékenységében. Látogatta a rendezvényeket, agitációs és ismeretterjesztő előadásokat tartott a francia forradalomról, a párizsi kommünről, az olasz munkásmozgalom helyzetéről, politikai és elvi vitákról, aktualitásokról. Emellett az újságírás foglalta le ideje javát és a szocialista *Avanti! torinói kiadásának (Il Grido del Popolo)* munkatársaként, politikai aktivitása révén rövidesen Torinóban helyi kompetenciájú pártpolitikussá vált. A szocialista sajtóban eleinte rengeteg színikritikája, egyéb kulturális cikke jelent meg, a háború kitörésével pedig egyre több politikai jellegű, a háborút és szociális következményeit taglaló, köteteket kitevő mennyiségben publikálta írásait. (Folyamatban van fiatalkori cikkeinek, írásainak összegyűjtése és kiadása – az olasz állam nyújt támogatást a kutatásokhoz, a sajtó alá rendezéshez.)

Olaszországban – és más, a politikai artikuláció meghatározott színvonalát elérő vagy azt meghaladó országokban – a politikai újságírás messze többet számított a lebecsült, leszólt szimpla „firkászi” kenyérkeresetnél, valódi politikai tevékenységként jött számba. Olaszországban, ahol nem léteztek a jól megszervezett központosított pártok – írja majd Gramsci a Börtönfüzetekben – „az újságok alkották az igazi pártokat.”⁵ Az első világháború után – állapította meg meg ezzel kapcsolatban – a liberális miniszterelnök Giovanni Giolitti kezében volt egész sor lap ellenőrzése, amelyek pártjának különböző frakcióit képviselték. A torinói „Stampa” igyekezett befolyásolni a munkásokat, alkalmanként kiugróan reformista irányzat jellemezte, máskülönben minden állásfoglalása alkalmi és esetleges volt attól függően, hogy Giolitti kormányzott-e vagy ellenzékbe hátrált. A római „Tribuna” a protekcionista ipari bürokráciához kötődött, a „Stampa” a szabad

⁵ Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1975. 104.

versenyt propagálta – ha Giolitti nem volt hatalmon, akkor nagyobb hangsúllyal. A nápolyi „Il Mattino” a déli Giolitti-barát klikkeket szolgált. A „Corriere della Sera” önállósította magát, mint a nemzeti értékek védangyala, frakciók fölöttinek tüntette fel magát, jellege hasonló az angol „Times” profiljához. Nagy áttekintése volt az olasz sajtóról, ismert néhány nemzetközi orgánust is.

A gyakorló újságíró politikai tapasztalatot szerezhette a lapjánál, nem véletlenül sok politikus újságíróként kezdte a pályáját és politikusként is folytatta az újságírást, de legtöbb vezető értelmiségi sem vetette meg a szellemi munkának ezt a fajtáját. Gramscin kívül rengeteg a politikus újságíró, elég csak néhány ismert nevet említeni: Turati, Treves, Mussolini, Nenni, a filozófus és liberális politikus Croce, a szintén liberális Giovanni Amendola, Piero Gobetti, stb. Mindnyájukkal találkozni fogunk ebben a könyvben. Nem meglepő tehát, hogy a Börtönfüzetekben sűrűn visszapillant újságírói múltjára és tapasztalataira: a fentiek összefüggését folytatva megállapítja, hogy az újságok politikai-pénzügyi szervezetek, még az irodalmi mellékletek – vagy a sportrovatok is – feladata volt elterjeszteni a dolgozó osztályokban a politikai és kereskedelmi siker jelentőségét, megmagyarázni ezeket a sikereket, fölkelteni a politikai érdeklődést. Az újság szépirodalmat is közöl, mégpedig olyat, ami tetszik a népnek, ami folyamatos eladást biztosít, veteti a lapot. A köznép embere, amikor újságot vásárol, egy újságot vesz meg, de a választása nem egyedüli személyes motiváltságán dől el, az egész család igényét elégíti ki; sokat számítanak az asszonyok, a nők, akik az érdekes romantikus szépirodalmat kedvelik (a férfiak is szeretik ezeket az olvasmányokat, de női óhajok az elsődlegesek). A politikai újságok, a pártlapok vagy a politikai közvéleményt alakító újságok ezért csak kevés példányszámban fogynak – ezeket az újságokat nőtlen emberek veszik; kevés férfi, nem sok nő, akik komolyabban érdeklődnek a politika iránt.⁶ Érdekessége az olasz sajtónak, hogy a közgazdasági szakújságírást igen figyelemreméltó, olyan képzett közgazdászok művelték, mint Luigi Einaudi, Attilio Cabiati és mások, hasonlóan színvonalas az irodalmi rovatok munkatársi gárdája (Giuseppe Antonio Borgese, Goffredo Bellonci, Emilio Cecchi, Ugo Ojetto nevét említi), míg gyengébbek a tudományos rovatok. Megjegyzi ugyanakkor, hogy az újságírók képzése, szakmai előmenetelének kritériumai, javadalmazásuk messze elmarad a francia, angol és német fizetésektől; ezekben az országokban a sajtó sokkal fontosabb, mint Itáliában és az újságírók magas színvonalú, nagy létszámú professzionális kategóriát képeznek.⁷

⁶ Uo. 343.

⁷ Uo. 349., 363.

A fiatal újságíró, Gramsci tevékenységének helyszíne Torino. A majdnem félmillió lakosságú (450 ezer) nagyváros, mint ismeretes, a fejlett észak-olasz ipar egyik legfőbb központja, ahol legalább 80 ezer munkást foglalkoztattak a gyárakban. Közülük 60 ezren családosok, azaz megközelítőleg a lakosság felét a munkásosztály adta. Valószínűsíthető, hogy ennyire éles határvonalakkal meghúzott jellegzetes osztályszerkezettel, hagyományosan erős és szervezett munkásosztállyal más olasz város nem rendelkezett. Torinóban már 1899-ben a vasutasok megalakították a biztosító társaságukat és a szövetkezeteiket: ez utóbbiak kereskedelmi, fogyasztási, érdekvédelmi ügyeket intéztek. Nem csak a vasutasok, más dolgozói kategóriák is képesnek bizonyultak gazdasági, pénzügyi és politikai erejük növelésére. A városi munkások első szövetkezete két évtized leforgása alatt 44 élelmiszer árudát, több kölcsönös segélynyújtó és biztosító társaságot, rekreációs szabadidő-köröket, orvosi rendelőket és nyomdát tudott beüzemeltetni.⁸ Ebben a szerveződő, sőt megszervezett proletár környezetben kezdett politizálni a torinói munkások oldalára álló, hallatlanul eleven szellemiségű, már fiatalon is széleskörűen művelt kultúrember, a jövő ideológus és gyakorlati politikus. Rendszeresen eljár az üzemi pártszervezetekbe, szakszervezeti aktivistákkal folytatott eszmecsereket, segített formába önteni háborúellenes, valamint gazdasági érdekvédő és radikális politikai követeléseiket, teljes erőbedobással bekapcsolódott a lüktető mozgalmi életbe. (NB. Munkabírása nem volt emberfeletti, pályáskori sérülése – dajkája elejtette -, púpossága korlátozta fizikumát, betegségei végigkísérték pszicho-fizikai, idegrendszeri kondícióját. NB. A „pszicho-fizikai” terminust Gramsci meghatározott kontextusban használta: pedagógiai-nevelési tárgyú írásaiban fordul elő, utalva a munkás és paraszti származású diákok tanulási-művelődési körülményeire, „pszicho-fizikai” adottságaikra, mentális gátlásaikra, melyekkel tanulmányaik során küszködnek és ebben a családi környezetük, mai szóval: „hátrányos helyzetük”, a tanulásra nem kifejezetten alkalmas otthoni vitaminszegény táplálkozásuk, nehezen emészthető ételeik mind-mind zavaró, akadályozó tényezők értelmük kinyíló épülésében. A „polgári-burzsoá” pedagógusok nem törődtek efféle „apróságokkal”, jó néhányuk nem segítette a hátrányos helyzetű proletár ivadékok kulturálódásának és tudásának harmonikus fejlesztését. Elrettentő példája az a vizsgáztató tanár, aki látja diákjának izalmát, látja, hogy sokat tanult, ám zavarba hozza, mondván neki, „azt hiszed, mindent tudsz, de fogalmad nincs az alkotmány 57. paragrafusáról” – ami egyébként nem része a tananyagnak, s a tanár úr se tudná felmondani.)

⁸ Az adatokra Gino Castagno „Storia di una cooperativa” c. (Torino, 1954.) könyve alapján egy lábjegyzetben hivatkoznak Gramsci politikai írásait megjelentető szerkesztők: Antonio Gramsci, Scritti politici I-III. vol., Editori Riuniti, Roma, 1973. I. vol. 141.

Gramsci gyermekkorától kezdve finom érzékeny intellektussal viszonyult a körötte levő valósághoz, értőn figyelte jelenségeit és megnyilatkozásait. A torinói dolgozók lankadatlan tiltakozásai a háború ellen 1914-ben kezdődtek, sztrájkok, tüntetések és lázongások követték egymást, kiemelkedett ezek közt az 1915. májusi és az 1917. augusztusi fegyveres megmozdulás. Az első Itália háborúba való belépése elleni akció, a másodikat a háború megpróbáltatásai robbantották ki. Gramsci politikai fejlődése az eseményekkel párhuzamosan haladt, meggyőződéses szocialistából meggyőződéses kommunistává vált abban a politikai és eszmei érlelődési folyamatban, melyben elmélyüléssel és sokoldalúan vizsgálta, elemezte, vitatta a szocialista mozgalom politikai kultúrájának különböző kérdéseit, erőnyeit és korlátait.⁹

Meg kell jegyezni, korábban, a 19. század végére Antonio Labriola tudatos marxista erudíciójával sokat segített a mozgalom és a mozgalmat átható eszmei áramlatok kritikai vonala megalapozásában. Antonio Labriola (nem tévesztendő össze a névrokonával, az eredetileg szocialista, de dicstelen pályafutású, a fasizmus uralomra jutása előtti kormányokban szerencsétlenkedő miniszter Arturo Labriolával) az 1870-es évektől a nápolyi és a római egyetem tanára, Marx tanainak autentikus tolmácsolója, levelezett Engels-szel, oktatói-nevelői munkájával, tudományos teljesítményével nagy érdemeket szerzett a marxi doktrína alaptételeinek megismertetésében.¹⁰ 1895-ben jelentette meg a „történelem materialista felfogásáról” írt tanulmányát, szélesebbre nyitva ezzel az ideológiai látóhatárt. Támogatta a szocialista párt megalapítását. A fiatal torinói szocialistákra tehát Marx és Labriola hatott elsősorban, de a Labriola-tanítvány, a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Benedetto Croce neohegeliánus idealizmusa egyetemi katedrájáról ideológiai viszonyítási alapot jelentett – Gramsci írta később, ő is, filozófiai-kulturális ismereteit tekintve, Croce nyomdokán tájékozódott az ideológiai áramlatok között. A fiatal olasz értelmiséget nevelte még Bertrando Spaventa pozitivistá iskolája, valamint a pozitívizmus szociológiai és politológiai diszciplínája Roberto Ardigó, Vilfredo Pareto, Roberto Michels, Gaetano Mosca munkái alapján.

Gramsci eszmei és világnézeti fejlődésének 20. század eleji időszakában Marx műveiből nyerhető impulzusok, Marx és Engels szövegei sokat számítottak, a munkásmozgalmi irodalom többnyire

⁹ Lásd David BIDUSSA: La cultura politica degli ordinovisti. In: Francesco GIASI (ed.): *Gramsci nel suo tempo. I–II. k.* Carocci editore, Roma, 2008. I. k. 293–310. – Bidussa Gramsci baráti és politikai körének politikai kultúráját elemzi. A kör tagjai még Palmiro Togliatti, Angelo Tasca, Umberto Terracini. Már 1919 előtt együtt munkálkodtak, régi barátság fűzte össze őket.

¹⁰ Írásaiban tudatosan használta a történelmi materializmus kifejezését. Lásd Antonio LABRIOLA: *La concezione materialistica della storia.* Editori Laterza, Roma–Bari, 1973. (Magyarul lásd tőle „Tanulmányok a történelmi materializmusról” c., a Kossuth Könyvkiadónál 1966-ban megjelent kötetét.)

közvetítéssel, kivonatos formákban jutottak el az érdeklődő olvasó közönséghez: éppen Croce, de a másik neohegelianus gondolkodó – később fasiszta teoretikus – Giovanni Gentile a maguk módján megformált kritikái, ismertetései magyarázták (időnként félre) Marxot és hozzá közel álló szerzőket vagy éppen a vitapartnereit. Alapos filológiai kutatással kimutatható, hogy Gramsci nem értette félre Marx, Engels és Labriola műveit. Fokozatosan alapozódott meg a történelmi materialista felfogása és ebben a szellemben tanulmányozott minden szerzőt. Megingathatatlan ismeretekre tett szert az olasz és a nemzetközi történelemtudományról, a filozófiáról, a nyelvészetről, a pedagógiáról, irodalomról és más kapcsolódó diszciplínákról. Marxtól a Kommunista Kiáltvány csorbíthatatlanul elérhető volt a Tőke I. kötetével egyetemben, illetve néhány más olaszra lefordított marxi és engelsi munkával, esetenként azok részleteivel.

A korabeli szocialista irodalom kiadványait egy szocialista érzelmű vasutas fia, a torinói ifjúsági szervezet akkori vezetője, Angelo Tasca adta Gramsci kezébe. Kortársak voltak, az egyetemen barátkoztak meg és évekig a közös tanulás, a közös politizálás kötötte össze őket, ám a háború utáni válság éveiben az üzemi tanácsokról (az olasz szovjetekről) folytatott vita szembe állította a két fiatal szocialistát, kapcsolatuk megtört.

A Kommunista Kiáltványt a szocialisták első fórumának – az „Osztályharcnak” („Lotta di classe”) – tárcarovatában adták ki 1892 végén Pompeo Bettini fordításában, megjelentetéséről Engels és Filippo Turati levelet váltva állapodtak meg.¹¹ Turatiék újságjának fejlécén az olasz szocialista mozgalom „hőskorában” az osztályharc igéjét hirdették, ennek gyakorlati kivitelezésében azonban ellentmondások adódtak, a szocializmus olasz „forradalmi mozdonya” a forgalomirányítók, a masinisták, talán még a váltókezelők hibájából is félre-félresiklott, meg-megrángatva a munkásmozgalom kissé lassú, csak „vicinális” sebességgel közlekedő vonatát. A mozgalom lendületét fékeztek a filozofálgató elméleti viták; Európában itt-ott az olasz pártot a „professzorok pártjának” titulálták, és valóban sok ügyvéd, sok egyetemi oktató és értelmiségi csatlakozott a párthoz. Gramsci a mozgalomban eszmei és politikai karakterét tekintve új arcként jelent meg, de ehhez meg kellett küzdenie a marxizmustól idegen ideológiai hatásokkal.

A neohegelianus idealista filozófia Croce működésével hosszasan – 1945 után is sokáig – fogva tartotta az egyetemi ifjúságot, amelynek önállóbb gondolkodású csoportjai fogékonyak voltak az idealizmus pozitivistá bírálataira, példáulul Henri Bergsonra és más filozófusokra, továbbá Georges

¹¹ Marx-Engels Művei 39. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 3. (Engels levélének kelte 1893. január 7.)(A „klasszikusok” szövegeinek fordításairól további leveleket váltottak.)(A „Lotta di classe” szerkesztését Turati irányította.)

Sorel erőszak teóriájára, anarchista vonásokat is magán viselő szindikalizmusára, a formálódó felfogásokat befolyásoló különféle ideológiákra. A mérsékelt orientációk mellett a társadalom proletarizált rétegeiben gyökeret vert és számos aktív követőre – merényletekre és gyilkosokra, köztük I. Umberto királyt megölő Gaetano Brescire, Erzsébet királynénkat a genfi tó partján leszúró Luigi Lucchenira¹² - talált a Bakunyin, Kropotkin és mások révén európai léptékűvé váló, olasz variánsában igen félelmetes anarchizmus. Szembetűnő hagyományai voltak a szociális nyomor gerjesztette fékezhetetlen lázadó hajlamnak, a Risorgimento idejét meghatározó polgári demokratikus és „libertáriánus” vagy liberális, Mazzinire hagyatkozó köztársasági beállítottságnak, nem utolsósorban Garibaldi Risorgimentoért harcoló mítoszának, aki mellesleg nyilvánosan szolidaritást vállalt a Párizsi Kommünnel, továbbá szabadságharcos törekvéseinek folytatódására ismert a munkások nemzetközi tömörülésében, az I. Internacionáléban. Többé-kevésbé ezek a tradíciók ihlették a markáns szabadelvű szocialista gondolkodást, amely elismerte Marxot, de a liberális értékrend filozófiáját preferálta. A radikális és forradalmi irányzatú jellegzetességekben hevült tendenciákkal szemben, azokkal polemizálva – sok esetben ugyanakkor a mérvadó Marxhoz ragaszkodva, ám bizonyos korrekciókat végezve művén (értékelmélet, a kapitalizmus katasztrófa-víziója, a proletariátus elnyomódása stb.) - megerősödött a nemzetközi szociáldemokrata eszmeiség befolyása, különösen a német szociáldemokrácia, bernsteini revizionista válfajától sem eltekintve, és nem elhanyagolhatóan az ausztromarxizmus. A szomszédos franciaországi különféle radikális hagyományokat ápoló, helyenként anarchikus, helyenként revizionista vagy reformista szellemű munkásmozgalmi irányzatok sem voltak ismeretlenek: egyaránt kitapintható Proudhon eklektikus nézeteinek vagy a lázadó Louis Blanqui és Louis Blanc példája.

Gramsci világnézeti formálódásának műhelyében következésképpen a legkülönbözőbb eszmei áramlatok keringtek, az ideológiai felfogások csatáztak egymással, tény azonban, hogy feszült intenzitással dolgozó elméjében és gondolatvilágában a marxi tanok játszottak döntő szerepet. Hozzájárult ehhez származásának színhelye, Szardínia (Sardegna) sajátos szociális valósága, a sötét nyomorban élő szárd nép, az ottani parasztok és hegyi pásztorok gazdasági elmaradottsága, mozdulatlan atavisztikus zárványa, kizsákmányoltságuk és megalázottságuk mértéktelen embertelensége. Intelligenciájának első számú pallérozó mestere nem lehetett más, mint a dolgozó embert pártoló, a kapitalizmus kérlelhetetlen kritikáját megalkotó Marx. A torinói munkásmozgalom harcaiba igen hamar bekapcsolódva fokozatosan döbbsen rá, hogy a mozgalom

¹² Lásd Niederhauser Emil: Merénylet Erzsébet királyné ellen, Helikon Kiadó, Budapest, 1992.

vezetése nem felel meg a munkástömegek osztályharcos hagyományainak, a vágyaiknak és céljaiknak. A torinói munkások a háború éveiben és a háború utáni krízisben többször és világos egyértelműséggel értésre adták, mennyire elégedetlenek a megélhetési és gazdasági helyzetükkel, a kormány politikájával, a fennálló társadalmi renddel. A torinói nagyipari munkásság osztálytudata magas színvonalat ért el a háború idejére. Gramsci felfogása a fejlett osztálytudatú torinói munkáskörnyezetben nem pillanatnyi benyomások, a folytonos politikai küzdelem menetében formálódott. A sokféle szellemi-ideológiai hatáson, politikai tapasztalatokon keresztül átverekedve magát pontos áttekintést nyert a munkásmozgalom helyzetéről, belső harcairól. A nem igazán reményteljesnek látszó viszonyokat látva már 1917-et megelőzően úgy vélekedett, hogy a párt gyengeségeért, az egész munkásmozgalom nem kielégítő állapotáért a párt reformista szárnya, a revizionista reformizmus politikusai a felelősek. Mind az eszmei-ideológiai tisztázódási folyamatot, mind a gyakorlati politikai kérdéseket nézve a háború és elsősorban az 1917-es orosz események jelentettek számára rendező elveket, mutattak irányt a gondolkodásának és a cselekvésének. Magáévá tette az orosz kommunista-bolsevik eszméket, fölismerte ezek tapasztalati értékét, történelmi jelentőségüket – a bolsevik jelzöt eredeti értelmében fogta fel, abban a jelentésében, amely a munkásmozgalom többségének, a munkásság és a parasztság tömegeinek forradalmi irányt szab, a proletárszocialista forradalom verhetetlen hadrendjét hivatott szervezni és győzelemre vinni.

Az olasz szocialista mozgalomról rövid történeti összefoglalást kell adnunk, hogy a mozgalom fejlődésének Gramscira közvetlenül hatással levő folyamatait és állomásait jellemezzük, ugyanis politikusi személyisége a megismerésükkel alakult ki végelegesen. A mozgalom története politika-filozófiai reflexiókat indukált intellektusában és serkentette a gyakorlati politizálását.

Az 1892-ben zászlót bontó Olasz Szocialista Párt¹³ – eredeti neve Olasz Munkások Pártja; csak 1895-ben kristályosodott ki a történelmivé vált Partito Socialista Italiano (PSI) emblemikus elnevezés - vegyes, ellentmondásos, kiegyensúlyozatlan, de életerős előzményekkel a háta mögött jelentős tömegeket mozgósító új országos, figyelemre méltó politikai tényezőként jelent meg a

¹³ Genovában az ország minden részéből összesereglt 400 küldött alapította meg a pártot. A formálódó párt tagságáról nincsenek megbízható adatok. A kifejeződő erős munkás bázisból következett a párt első nevében szerepeltetett jelző; domináltak az osztálytudatukban fejlettebb kétkezi fizikai munkások, akik szemben álltak az anarchista, valamint a különféle opportunisták komponensekkel. Az nem kevésbé jellemző érdekesség, hogy az egykori milánói „munkásfascio” delegálta a legtöbb küldöttet, továbbá ugyancsak „fascio” néven ismerték a harcosságában is számottevő szicíliai szervezetet. A „fascio”, azaz eredetileg a latin „fascis” a római birodalom hatalmi jelképe volt; szilárd állagú szilfavesszőkkel összefonott, szalaggal átkötött bárd szimbolizálta az akkori világbirodalom rettentő erejét. Az antik Rómában nyilvános felvonulásokon a magas rangú tisztségviselők kísérei, a „liktorok” emelték magasba a „fascis”-t. A munkásmozgalom és más társadalmi szervezetek „fascio” kifejezését azután Mussoliniék sajátították ki, minek nyomán a fasiszmus magára öltötte politikai-ideológiai alakját.

színtéren. A párt szervezeti erejét mutatja, hogy alakulása után évente tartottak kongresszust, demonstrálva a párt vitalitását. Amennyire jellemezte az életerő, tömegeik harcossága, ugyanúgy jellegzetesség az elvi megosztottság és a területi szétszabdaltság, a különféle történetileg kifejeződött és külföldi hatások nyomán is kavargó irányzatok sokszor véget nem érő vitái, az átfogó egységes szervezeti és elvi irányítás hiánya; magyarázzák ezt az olasz nemzettörténetet meghatározó regionális különbségek, a viszonylagos nagy földrajzi tagoltságok és gazdasági egyenetlenségek. Az északi Torino-Milano-Genova földrajzi háromszög fejlett ipara, pénzügyi koncentrációja az olasz gazdaság fejlődésének húzó ereje. Itt összpontosult a legtöbb nagy, közepes és kisipari üzem. Ismerjük a körzet gyáróriáit (a torinói FIAT-ot, a jó hírű milánói üzemeket, az ipari háromszög vaskohászati öntőit, a genovai hajógyártást) képzett szakmunkásaikkal és a fejlettebb európai országokhoz viszonyítva vékonyabb munkásarisztokrata rétegükkel, a munkaerejét tekintve kellően értékelhető segéd- és betanított munkásaikkal. Számos kis kézműves vállalatnál, sokszor családi kisvállalkozásoknál, közepes méretű és kisebb üzemekben folyt még észrevehető, jó színvonalú ipari tevékenység. A szolgáltató cégek serény munkája biztosította Észak gazdaságának görbülékenységet, kereskedelmi forgalmát, a piacok működését. A kereskedelemben és a szolgáltató cégeknél az alkalmazottak érdekvédelme az ipari munkásokénál döcögőbb, szakszervezeteik gyengébbek, emiatt rendezetlen munkaviszonyok mellett létbizonytalanságban dolgoztak az ágazat foglalkoztatottjai. Az északi ipari régióval közvetlen kapcsolatban levő, kiváló adottságokkal rendelkező öntéstalajon elterülő Po-síkság fejlett mezőgazdasági kultúrája, differenciált birtokszerkezete a mezőgazdasági dolgozókat, a paraszti munkából élőket osztotta életmódjukban, termelői kultúrájukban, anyagi lehetőségeikben és társadalmi, valamint tulajdonviszonyaikban eltérő rétegekre. Megtaláljuk köztük az elszegényedett földműveseket, napszámosokat, jobb esetben a kisebb-nagyobb földdarabokat feles művelésben megmunkáló bérlőket vagy ún. telepes gazdákat (kolónusokat), kisebb-nagyobb tulajdonok birtoklóit, akik társulási és szövetkezési formákban – Emilia-Romagnában „vörös” szocialista, Veneto régiójában katolikus vezetésű „fehér” szervezésben – bátran szembenéztek különféle gazdálkodási, értékesítési, piaci és megélhetési gondjaikkal. Minél inkább a Földközi tengerbe körülbelül ezer kilométerre benyúló félszigeten Dél felé tartunk, és áthajózunk a nagy szigetekre, Szicíliára, Szardíniára, annál kevesebb ipart, és annál több latifundium-szerű mezőgazdasági nagybirtokot találunk. A Dél, a Mezzogiorno vidékei adták nagyobb arányban az olasz népességet; a demográfiai statisztikák itt mutatták a többletet, és innen származott a kombattáns agrárproletariátus a maga ösztönös, anarchikus lázongásával, ami forradalmi tendenciájában is megnyilvánult, erőt mutatott.

Paradox módon a felkészítetlen harci ösztön, a spontán nekibuzdulás az olasz proletár mozgalmak fő ismérve, kevésbé jellemző a folyamatos kitartó, egységre törő, nemzeti méretekben irányított és összefogott szervezkedés. A szocialista pártvezetés a 20. század elején ebben a szellemben egyre kevésbé töltötte be szerepét, egyre kevésbé felelt meg a háború utáni válságos kor politikai követelményeinek és a napirendre tűzhető forradalmi céloknak, a válságban fokról fokra elveszítette ellenőrzését a tömegmozgalmak fölött, nem tartott lépést a kritikus helyzet fejlődésével, új jellegzetességeit nem ismerte fel.

Az olasz gazdasági szerkezet strukturális gyengeségei, fejlődési fáziskésése nem oldhatta fel – az uralkodó csoportoknak és kasztoknak nem is állt érdekében feloldani – az ország területi-gazdasági egyenetlenségeit és rendellenességeit, a szociális ellentéteket. A demográfiai expanzió előállította ipari-foglalkoztatási tartaléksereg a nagy iramban induló és fenyegető osztályharcok leszerelésének eszközéül szolgált. Az uralkodó osztály nem riadt vissza kemény intézkedésektől sem, a rendfenntartó szervezetek, a hadsereg bevetésétől, a rendkívüli állapot bevezetésétől a volt garibaldista Francesco Crispi és utódainak (Rudiní, Pelloux, Zanardelli) kormányzása alatt; Crispi prototípusa a szabadságharcos arcborít levedlő, politikailag „illiberálisba” átváltozó jogtipró, tekintélyelvű miniszterelnöknek. A 19. század vége, utolsó tíz éve „véres évtizedként” került a történetírás lapjaira. Ebben a periódusban Milánóban 1898-ban a hadsereg hírhedt tábornoka Fiorenzo Bava Beccaris lövetett a sztrájkolókra, sortűzzel és ágyúlövésekkel 350 embert ölt meg, több mint ezret súlyosan megsebesített.¹⁴

A 20. század elején a hatóságok gyakran ontottak vért a félsziget egész hosszában, sőt Szicílián is. A Po-síksági Berra Ferrarese helységtől Dél felé Rocca Gorgától Baganzolán át a szicíliai Comisóig és Grammicheléig több településen gyászos összecsapásokra került sor, a hatalom brutalitása újra és újra halálos áldozatokat követelt.¹⁵ Nem sokkal a „véres évtized” után jött a „vörös hét”: 1914-ben az Anconában fellobbanó és számos nagyvárosra átharapózó cselekményekben kulmináltak a háború előtti osztályütközések, amit már akkor – túlzással - elmaradt forradalomként aposztrofáltak egyes történetírók, és a politikai viták kedvelői; a viták egy része ésszerű és szükségszerű volt, de akadtak értelmetlen és hosszadalmas szócséplések is. Az események aláásták a szocialista pártvezetésben érvényesülő reformista fölényt, a szavakban radikálisabb maximalisták vették át a párt irányítását, jóllehet – miként Gramsci érzékelté – a maximalisták sem voltak képesek forradalmi mederbe terelni a párt és a mozgalom impozáns, vitalitástól duzzadó erejét, amely a munkanélküliség miatti kivándorlással azonban főleg Délen

¹⁴ V.ö.: Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, Feltrinelli, Milano, 1991., Vol. settimo, 59.

¹⁵ V.ö.: Leo Valiani, *Scritti di storia*, Sugarco Edizioni, Milano, 1983., 222.

fogyatkozásnak indult. A munkanélküliség százezreket sújtott, sokan emigráltak – a zöm az Atlanti Óceánon átkelve Észak- és Dél-Amerikába vándorolt, de a „digók” ismertek voltak másfelé is, minden kontinensen. Csak az Egyesült Államokba 1903 és 1914 között hivatalosan 284 ezer olasz bevándorlót vettek nyilvántartásba,¹⁶ további tízezrek választották Dél-Amerikát, Afrikát vagy Ausztráliát. A hazájában felesleges olasz munkaerő akár a szibériai vasútépítkezéseken vagy Afrika sívó homokján, nehezen feltörhető talaján is a boldogulásáért dolgozott, afrikai tájakon a korszerű mezőgazdasági művelés úttörői – helyenként érdemleges eredményeket produkáltak.¹⁷ Dolgos olasz parasztok munkájának hírét visszajára fordított átköltésben hódító erőszakkal, vegyi fegyverekkel, bombázásokkal folytatott gyarmatszerző háborúk megideologizálására használták hamis próféták: „mi olaszok kultúrát, fejlett mezőgazdaságot adunk Afrikának.” A szólamot az imperialista törekvések nacionalista zászlóvivői forgalmazták, romantikus félrevezető álmokba, délibábos ábrándokba ringatva szegény jobb sorsra vágyó, nyomorgó olaszokat, akiket a kényszer vitt rá a kivándorlásra, akiknek hazájuk nem tudott munkát, otthont nyújtani. A kivándorlási hullám nem csillapodott a fasizmus idején sem, népes olasz kolóniák jöttek létre kelet-afrikai országokban, illetve a térség régióiban, Etiópiában, Szomáliában, Eritreában; az észak-afrikai Líbiában a letelepült olaszok száma megközelítette a 90 ezer főt.¹⁸

Gramsci az emigrációra, és másik oldaláról, a belső migrációra, a dél-olasz régiókból való elvándorlásra, az északi ipari övezetben való tömeges munkakeresési mozgásokra szintén nyitott szemmel figyelt, és a Börtönfüzetekben – a börtönből írt leveleiben is utalva a problémára – visszatérően elemezte összetett jelenségeit, mégpedig az Északon tapasztalható dél-olaszokat diszkrimináló társadalmi-politikai magatartás jeleit. 1920. szeptemberben került nyilvánosságra sógornőjének Tatjana Schuchtnak küldött levele, amelyben, mint írta, a piemonti vas- és fémipari gyáros szövetség 1916-ban a háborús termelés növelésére nagy munkaerő toborzásba fogott, azonban egy bizalmas belső körlevélben úgy rendelkeztek, hogy a „Firenze alatti születésű” (értsd Firenzétől Délre született) jelentkezőket ne vegyenek föl a torinói üzemekbe.¹⁹ Torinóban bizalmatlanok és mondjuk ki, xenofóbok voltak a közép-olasz és még inkább a dél-olasz munkásokkal szemben. 1925-26-ban azután, amikor újból munkaerőhiány mutatkozott és Szicíliából körülbelül 25 ezer dolgozót alkalmaztak, megismétlődött a dél-olaszokkal szembeni

¹⁶ Világtörténet a 20. században. Szerkesztette Michael Howard, W. Roger Louis, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 169.

¹⁷ Lásd „La stella degli emigranti” kiadványt („La Regione Calabria” folyóirat 1989. november-decemberi mellékletét) az emigránsok lapjának 1904-es évfolyama szerinti hírekkel, tudósításokkal a kivándoroltak életéről, munkájukról, ügyes-bajos dolgaikról: az Amerikába induló hajók menetrendjéről, az idegenbeszakadtak elhelyezkedési lehetőségeiről, istentiszteleteik időpontjairól, stb.

¹⁸ V.ö.: Világtörténet a 20. században, id. kiadás 124.

¹⁹ A levelet lásd in Lettere dal carcere, Giulio Einaudi editore, Torino, 1965. 591., valamint v.ö. Antonio Gramsci, Quaderni del carcere, id. kiadás 64.

elutasító, fenntartásoktól táplált jelenség. Miután a szicíliaiakat bérkaszányákba telepítették és számukra szokatlan gyári fegyelmet követeltek tőlük, többen megszöktek és a város környékén bűntényeket követtek el. Az újságok mindegyiküket brigantinak nevezték, és terjesztették a nézetet, hogy Szicílián mindenki bandita.²⁰ Gramsci természetesen vitatja a sajtókampány célzatosságát és történelmi időkből (Risorgimentóból, az olasz egység megvalósulása folyamatából) vett példákkal általánosítva fejt ki az olaszországi Észak-Dél, a város és falu társadalmi és politikai ellentéteinek magyarázatát – a kérdés tematikája elméleti munkásságának egyik, a későbbiekben ismertetendő vezérfonala lesz. Gramsci érzékenységet a problémára motiválhatta családjának albán eredete; elmosódó, halványuló, szórványosan előforduló albán kisebbségek egyébként Szicílián és az Albániához közeli Puglie régióban, néhol másutt ma is megtalálhatók.

Az emberileg, társadalmilag különböző bonyodalmakkal járó emigráció demográfiai dimenziójára jellemzően a nagyvilágban szanaszét jelenleg körülbelül 65 millió olasz származású ember él.²¹ A becsült szám magába foglalja a hazánkban fagyaltosként vagy más közhasznú foglalkozásként beilleszkedett elmagyarosodott olaszokat is, köztük szülőfalum, Bajaszentistván (ma Baja városának része) különös, magyartalan hangzású Dicendi nevű, valahai húsboltosát, aki feltételezett olaszságát valószínűleg (anyanyelvét minden bizonnyal) elfelejtette, neve alapján feltétlenül olasz származásúnak vélhető, és olasz származásúak utódai. Hipotézisem szerint a családjából ide vetődő „első fecske” ráunt a „digó”-zással kapcsolatos magyaros ugratásokra, és az idevetődött olaszok „dico” (mondom) tipikus szójárása helyett a „sto dicendo” (amondó vagyok) fordulattal védekezett a viccelődés ellen, így ragadhatott rá a „dicendo” „magyarosított” vezetéknevében a Dicendi alak. A 65 millióban világszerte elszaporodott olaszok száma meghaladja az anyaország mostani lakosságának mintegy 60 millióját; valamennyien kivándorolt olaszok leszármazottai Ferenc pápától Lionel Messiig - mindketten Argentínából, ahol az olaszok aránya igen magas, de általában véve sok, nemzeti identitását már csak nyomokban őrző, anyanyelvét elvesztett olaszt találni Észak- és Dél-Amerikában, és a többi kontinensen. Messi különben olaszul aratást, begyűjtést jelent (többesszámban) – tudtommal Lionel nem hangoztatja olasz származását, ellentétben mondjuk Robert De Níróval vagy Al Pacinóval, más hírességekkel egyetemben, akik büszkék a gyökereikre. Vlagyimir Putyin ősi felmenője – magyarázzák tréfálkozó olaszok - Venetóból Szentpétervárra vetődött építész vagy építő iparos szakember

²⁰ Uo.

²¹ A becsült adatra Alessandro Vagnini, a római La Sapienza egyetem tanára hívta fel a figyelmem, ezúton köszönöm a közlését.

lehetett. Neve – putinnak ejtve - a venetói dialektusokban azonos a kölyök, esetleg a nálunk is lokális tájnyelvi zamatú „pulya” szóval.

Az osztályharc – a különböző demonstratív megmozdulások, tüntetések, sztrájkok – a sokféle területi és egyéb sajátosság miatt nem egységes szervezési és ideológiai elvek keretében folyt, jóllehet kiterjedt hálózatu, szakmákra tagozódó szakszervezeti struktúra korán kialakult és ereje sem volt csekély. A szakszervezetek vezetésében azonban a taktikázó oportunizmus, a szociáldemokrácia reformista ideológiája, a szakszervezeti autonómia bürokráciája érvényesült, a kulcsszereplő vezetők legtöbbje ebben az ideológiai vonulatban tájékozódott és nem támogatta a radikálisabb harci formákat. Mind a szakszervezeti, mind a politikai (pártpolitikai) síkban az eszmei áramlatok megosztóak, a munkásmozgalom soraiban az anarchizmustól a reformizmusig szétnyíló skálán helyet kapott sok különböző, egymással is vitázó árnyalat. A megosztottság állandóvá vált a szocialista párt vezető testületeiben. A fellángoló belső harcok, a frontvonalaik mentén szervezett frakciók épp az első világháború kritikus éveiben, majd a háború utáni válságban – amikor a legnagyobb szükség lett volna az egységes, céltudatos politikai akaratra - meggyengítették a mozgalom ütőképességét.

A fő áramlatokat az úgynevezett maximalisták – retorikailag forradalmat prédikáló, a harcos munkásbázist átölelő, azt egyszersmind magára hagyó irányzat – és a jól szervezett, tekintélyes vezetőket maguk közt tudó reformisták alkották. Utóbbiak Eduard Bernstein követői, az olasz kapitalizmus fejletlenségére hivatkozva a reformjaira esküdtek, remélve a munkásosztály életkörülményeinek és az ország általános gazdasági helyzetének javulását, távolabbi perspektívában a kapitalizmus progresszióját, békés fájdalommentes „belenövését” a szocializmusba. A korábban már megszilárdult, a mozgalomban hegemon pozíciójú, de különben nem egységes reformista frakció gyakorlati politikájában nemegyszer igent mondott a liberális vezetésű hivatalos olasz politikára, kormányzati intézkedéseire. Néhány elhíresült képviselőjük (Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi és társaik, a reformisták jobbszárnya) támogatta a gyarmatszerző líbiai háborút 1911–1912-ben. 1911 márciusában pedig az említett két vezető elfogadta – a párttagság heves ellenzésére – III. Viktor Emmanuelt meghívását a királyi rezidenciára, a Quirinale Palotába (sőt, egy évvel később, megünnepezték a királyt, gratuláltak neki, hogy szerencsésen megmenekült az anarchista Antonio D’Alba merényletkísérlete elől). Gesztusaik nem lelkesítették a munkástömegeket, a szocialista párt relatív „forradalmi” többségét, vagy mondjuk inkább a forradalmi hangulathoz külsődleges frazeológiai hasonulásba igyekvő

vezetést sem természetesen, amely a forradalmi jelszavakat képes volt ugyan visszhangozni, de úrrá lett rajta a tehetetlen cselekvésképtelenség.

1912-ben a szocialista pártkongresszuson – a líbiai háború ellen előzőleg az akkor köztársaságpárti Pietro Nennivel vállvetve kisebb, de igen zajos és figyelmet keltő, a romagnai Forlì környéki lázadás vezetését kézbe vevő, akkor szocialista Benito Mussolini javaslatára – kizárták Bissolatit és Bonomit; Mussolini ezzel a kezdeményezésével észrevehető népszerűsége tett szert a pártban. A vezetés politikai arculatán Bissolati és Bonomi kizárása alig változtatott valamicskét, reformisták még bőven maradtak a párt és a szakszervezeti vezetés szintjein, a parlamenti frakciót ők uralták.

Bonomi különben kizárása után is szocialistának adta ki magát, bár munkásközegekben megkopott a híre és szocialista jelző már nem járt volna ki neki. 1913-ban a torinói munkások kifütyülték a reformizmusról tartott előadását. 1916-ban visszatért a városba egy rendezvényre és Gramsci az esemény „hírverésére” újságcikkben gúnyolódva emlékeztetett a három évvel korábbi balesetre, a fütyty ismétlődését jósolva.²² Más reformista vezetőkön, élceinek kedvencein gyakran ironizált: Claudio Trevesen és magán Filippo Turatin, a párt alapító „atyján” – mindketten a reformizmus eminens bajnokai, jóllehet nem érdemtelenül váltak a párt megbecsült vezetőivé. Turati 1892-től lapjával, Marxot, a klasszikust népszerűsítette, az „osztályharcot” hirdette, a párt fölépítése, a szociális vívmányokért folytatott harca a nevét dicséri. Treves is jártas volt az elméletben, de elsősorban az emiliai vidékek „vörös” szövetkezeteinek fáradhatatlan és tekintélyes szervezője. Elkötelezettségük, meggyőződésük és személyiségük immanens ellentmondásai folytán „belenőttek” az opportunizmusba, a kapitalista rendszerrel való, megnyugvás és háborgás közt egyensúlyozóan tudomásul vett kiegyezésbe. Gramsci reformizmus és a reformisták elleni polémiaja szenvedéllyel, rendszerességgel folyt a szocialista sajtóban, a világháború eseményeit figyelve, a következményeket látva publicisztikája hatásos és céltudatos: háborúellenes, majd az orosz mintájú szocialista forradalom propagálója.

A háború vibrálón rajzó, zajosan zümmögő méhkaszhoz hasonló felbolydulást provokált az olasz közéletben, hatása alól a szocialista párt nem vonta, nem vonhatta ki magát. A közhangulatot és a

²² Lásd Antonio GRAMSCI: *L'On. Bonomi senza ombrello*. In: Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi 1913–1917*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1980. 83–84. (Magyarul: Bonomi képviselő esernyő nélkül. A gyűlésén Bonomi viccelődött a hallgatóságával: „Ha esik az eső, jobb kinyitni az esernyőt, mintsem átkozódni.” Gramsci földézte, hogy a jelenlevők reakciójára Bonomi elvesztette a türelmét, képletesen mondván az esernyőjét.)

közvéleményt évek óta dühödten hangoskodó nacionalizmus maga alá gyűrte, megfertőzte, indulatait felszította. Mussolini – a nacionalizmust minden vonatkozásában magáévá téve – világnézeti és politikai pálfordulással megtagadta korábbi önmagát, a háború ellenzését felcserélte a háború támogatásával. Tetténél aligha lehet jobb példát találni a közélet felfordulására, politikai horizontjának a baljós elhomályosulására. Nemrég a líbiai háború ellen lázadó „harcos szocialista” pártjának pacifista, háborúellenes álláspontját levetve háborúpárti jelmezbe öltözött. A hadba lépés szorgalmazásának kenyerét ette – szó szerint egyébként; abszolút bizonyítást nyert egyfelől a várt háborús megrendelésekre aspiráló olasz hadiipari tőkés vállalkozók biztosította anyagi támogatás új lapjához, a háborús propagandát majd elvégző Il Popolo d'Italia útjára bocsátásához, másfelől a francia és angol titkos ügynökök révén közvetített korrupciós pénzek bezsebelése ugyancsak háborús propaganda céljaira. Az antant részéről konkrétan elvárták az osztrák-magyar és a német csapatok elleni olasz haderő bevetését.²³ Mussolini „átállása” magával sodorta a szocialista pártból, a szakszervezetekből azokat, akik egyetértettek a háborús részvétellel: az interventistákat (a háborúba való beavatkozás híveit), az irredentákat, az ösztönös rebellis hajlamú anarcho-szindikalistákat, a nacionalistákat, vagyis a radikális és önös, a szent nemzeti érdekek („sacro egoismo”) rabjait. A háború után valamennyien a fasiszták táborát hizlalták a volt frontharcosokkal, illetve elitjük, a rohamosztigosok („ardito” többesben „arditi”)²⁴ kontingenseivel együtt. A nemzet szent érdekeinek védelme a kormánypárti politikusok hivatkozási kelléke: jó kapitalisták módjára nyilvánvalóan ki akarták szolgálni a felcsigázott nacionalista hullámot és az ország gyarapítására szintén kézenfekvő alkalmat láttak a háborúban, a megnyerendő, reményeik szerinti nyert háború osztozkodásában. A nacionalizmus címkéi és a liberalizmus, a szocializmus kritikusaianak zászlaja alatt gyülekeztek a háború politikai zavarosságában a fennálló parlamenti, liberális vezetésű polgári rezsim minden rendű és rangú ellenzői, a pacifista szocialisták és úgymond a többi megvetett defetista ellenfelei, akik mind

²³ Renzo De Felice az életrajz szerzője Mussolinit kutatva összegyűjtötte az 1960-as évek elejéig fellelhető dokumentumokat, minden leírt mondata – az idézett megállapítás is – tényekkel igazolt állítás. Lásd Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1965., 273-277., 285-286. (A hazai Mussolini-biográfiákban Kis Aladár, Ormos Mária De Felice munkájára hagyatkoztak, amellet, hogy a teljes historiográfia ismeretében modern és önálló művekkel lepték meg olvasóikat.)

²⁴ Az „ardito”, azaz a bátor, a vakmerő rohamosztigos katona, aki a szárazföldi haderő különleges kiképzésű egységeiben harcolt, főleg rohamokban, kézitusákban és a gyilkolásban tüntette ki magát; egyenruhája fekete, sapkája halálfejes – ha túlélőn győztesen tért meg ütközetéből, társaival vetélkedve azzal dicsekedett, hogy hány ellenséges katonát ölt meg. Az „arditi” között azonban baloldali meggyőződésűek is szép számban találhatók: mozgalmuk a „nép bátrai” („Arditi del popolo”) antifasiszta jellegű, Genováól Firenzéig több városban szembeszálltak a fasisztákkal. Kiemelkedő alakjuk Guido Picelli Parmában vezette az ellenállást, a spanyol polgárháborúban hősi halált halt. De megemlítendő a pisai Giuseppe Mingrino, akit Pisában 1919-ben szocialista képviselőnek választottak – személyére írásában is felfigyelt Gramsci. Lásd: *Scritti politici*, id. kiadás 237-239. A Komintern szintén foglalkozott a jelenséggel. (2012-ben a Politikatörténeti Intézetben. 2019-ben az ELTE BTK-n a fasiszmusról rendezett konferencián Horváth Jenő referált az „ardito” problémáról.)

hangosabbak és erősebbek lettek a háború iszonyú borzalmi következtében. A leszerelő frontharcosok, az olasz „nemzeti igazság” felkent bajnokainak beképzeltségével, a háborúban kipróbált agresszivitásukkal kacérkodtak a bevezetendő katonai diktatúrával, a fasizmussal effektíve rátértek az alkalmazására.

Az éveken keresztül dühöngő járvány, nem múló, nem efemer politikai divat a közgondolkodás betegsége az ordas nacionalizmus és irredentizmus hidat vert voltaképpen a fasizmus felé. Az 1910-ben alakult pártjukban (Nacionalista Társulás) már többen ott vannak, akik a későbbi fasiszta pártban is vezető hangadók, meghatározó személyiségek, mint Enrico Corradini, Luigi Federzoni, Alfredo Rocco. A körülöttük hangoskodó, sőt vadul ordító szószólók a háborúval elérkezettnek vélték a Risorgimento (újjaszületés), az olasz állami egységet megteremtő történelmi jelentőségű, állításaik szerint nem lezárt aktusok, illetve folyamat befejezését. Úgy gondolták, a háborús részvétellel megszerezhetik az ország egyesüléséből kirekedt, olasznak tartott, „megváltatlan” („irredent”), a tiroli osztrákok és az adriai szlávok birtokában maradt területeket, a magyar állami adminisztráció alatti Fiuméra is bekebelező hálót vetettek. Gyarmatokat vizionáltak, arról álmodtak, hogy Afrikában meghódítandó területekre szert téve, a koloniális rablással gazdagodó angol és francia mintához foghatóan a „proletár olasz nemzet” is gyarapodni fog és kitörhet másodhegedűsi külpolitikai beosztásából, ami a nagy gyarmatbirodalmakhoz intézett meggondolatlan kihívásnak tűnhetett. Sem Anglia, sem Franciaország nem féltette gyarmatait Itáliától, sőt az olasz igényeket ígéretekkel könnyűszerrel kezelte, a nacionalizmussal mételyezett olasz közhangulat, az ott dívó háborús uszítás kapóra jött az antant-csatlakozás nyélbe ütéséhez.

Az irredenta és imperialista nézetek a kultúra világában szintén elvégezték a dolgukat: gondoljunk Gabriele D’Annunzióra, a kor költőfejedelmére vagy a szocialista érzelmű lírikusra, Giovanni Pascolira, nem utolsósorban Filippo Tommaso Marinetti irodalmi és képzőművészeti futurizmusára, amely magába olvasztotta a legkülönbözőbb ideológiákat a fékevesztett szabadosságtól az álforradalmár prefasiszta eklektikáig – a megszemélyesíthető jelenségek, megnyilatkozások többé-kevésbé mind a háborús beavatkozás malmára hajtották a vizet. Az olasz kultúra élvonalának kiemelkedő személyiségei befolyással bírtak a közvéleményre, az ifjúságra, a városi középosztályokra, tehát a társadalom jelentős és aktív, mozgósítható tömegére. Mussolini a háború után kitűnő populár-politikai érzékkel fogja meglovagolni a fasizmushoz csatlakozó szélsőséges nacionalista Enrico Corradini gyártotta „proletár nemzet” – az angolhoz, a franciához képest szegénységben vergődő, szerencsétlen, a nagy gyarmati hódításokból kirekesztett nemzet - terminusának emócióit, demagógiájának egyik kedvelt szólamaként élt vissza vele. Mussolini

másik telibe találó ötlete a fascies-fascio terminusnak, a munkásmozgalomban és más politikai szervezetekben már használatos terminusnak a párt nevébe való foglalása. A pártot megjelenítő ideologikus jelkép-rendszer – a külső „fazon” – a fascióval egy merész csapással évszázadokat átugorva büszkén visszaszállt a római birodalom, a latin hagyományok örökbecsű kincstárába, megszólaltatva ezzel a latin-olasz nagyság legmagasztosabb érzelmeinek húrjait. A fasisztákat a nemzet megmentőinek, a régi nagyság feltámasztóinak dicsfénye ragyogta be egyetlen szó és a köré vont retorika hatására. Meg kell azonban azt is mondanunk, hogy a nacionalizmus nem kizárólag olasz kór, járványosan terjedt Európa-szerte és felelőtlenül, a következményekkel egyáltalán nem számolva világháborús örületbe kergette valamennyi európai nagy nemzetet, melyek magukkal vontak a kicsiket.

Gramsci vitába szállt Corradini nacionalizmusával; marxista felfogása összeegyeztethetetlen Corradini nézeteivel, állításaiban Marx osztályelméletének „kifosztását” látta és ízekre szedte azokat: „az osztály nem azonos a nemzettel, törvényeik sem azonosak... Proletár, fiatal nemzetek indulnak harcba a kapitalista nemzetek ellen – idézte Corradinit -, hogy a világtörténelmi fejlődésben felváltsák a megrokkant nemzeteket... Az osztályharc megszüntetése a háború megszüntetését jelenti, ami nem lehetséges. Mindkettő életerős, az egyik a nemzeten belül, a másik kívül. A világ számára friss nemzeteket, osztályokat, friss emberi anyagot kell mozgósítani.”²⁵ Gramsci veszélyesnek tartotta és elutasította Corradini nacionalizmusát, cikke már a kitört háború robájában jelent meg, korábbi és nagyobb figyelmet kiváltó írása 1914-ből való; ezzel keveredett bele abba a vitába, amely egyfajta „nagypolitikai” tűzkeresztségen vezette keresztül. Az előzmény Mussolinihez kapcsolódik, az *Avanti!*-ban 1914. október 24-én közölt „Az abszolút semlegességtől a relatív és cselekvő semlegességig” c. vezércikkéhez, ami a háborús részvétel mellett érvelt. Szocialista olvasói körében Mussolini megdöbbenést keltett: cikkével hátat fordított pártja háborúra vonatkozó semlegességi, pacifista álláspontjának, mondván a háborútól egyelőre kormányzati szinten tartózkodó Itália részvétele a konfliktusban indokolt, kielégíthetné az ország, a „proletár nemzet” külpolitikai igényeit. Mussolini és a PSI szakítása ezek után csak idő kérdése volt, és elkerülhetetlenül be is következett, mivel a párt a „sem csatlakozni, sem szabotálni” jelszóval ragaszkodott a háború elutasításához; pozíciójával megkülönböztette magát a szociáldemokrata II. Internacionálé pártjainak legtöbbszörétől, melyek hadihiteket és a háború támogatását szavazták meg parlamentjeikben. Mindössze hét nap telt csak el Gramsci reflektálásáig, a vitához csatlakozó cikkében ő is parafrázálta az „aktív és cselekvő semlegesség”

²⁵ Antonio Gramsci, *Sul fascismo*, Editori Riuniti, Roma, 1973. 41-42.

tézisét. Ekkor még kezdő politikusnak számított, s írásán érződött a reformisták ellen 1912-ben ellentmondást nem tűrően hadakozó Mussolinit övező, részéről akkoriban időlegesen osztott szimpátia. A viharos időszakra való tekintettel érthetők az eszmei-ideológiai és politikai bizonytalanságai, amelyek majd 1917 eszméinek és szakítópróbájának hatása alatt kitisztulnak, elrendeződnek. Okfejtésében óhatatlanul összekeveredett a párt semlegességét osztó és ennek felülvizsgálatát követelő, egyébként társadalmi méreteket öltő kampány politikai iránya. Kezdődő politikusi pályafutását utolérték az efféle esetekben tapasztalható félreértések és félremagyarázások. Gramsci ezt írta „Az abszolút semlegesség formulája igen hasznos volt a krízis elején, amikor grandiozitásukhoz képest az események viszonylag készületlenül, váratlanul érték bennünket ahhoz, hogy csak a dogmatikusan éles hajthatatlan (»intransigens«) tézisünk állítson kompakt bevehetetlen mellvédet a szenvedélyek és a partikuláris érdekek ellenében. Most, hogy a kezdeti káosz helyzetéből kiestek a zavar elemei, és mindenkinek vállalnia kell a felelősséget, az abszolút semlegesség csak a reformistáknak fontos. Állításuk szerint nem akarnak »lapot húzni« (másokra hagyják a nyereszkezdést); azt szeretnék, ha a proletariátus pártatlan szemlélődéssel asszisztálna az eseményeknél, hogy így megteremtődjön számára az osztályharc platformjának alkalmá, mialatt az ellenfél megteremti magának a (megfelelő) alkalmat (az ellenlépésre).”²⁶ Gramsci szerint ez nem forradalmi magatartás, és – mi tagadás – Mussolini felvetésében látja a helyzet megkívánta osztályharcos „forradalmi” álláspontot, amely az „abszolút semlegességből” a „cselekvő semlegességbe” való átmenetben fogalmazódott meg, persze távol attól a lenini felfogástól, amely az imperialista háborút osztályháborúvá kívánja átalakítani. Ha Gramsci és végtére is a háborúba való belépést sugalmazó, a vitát elindító Mussolini itt nem a szavakkal játszadozna (abszolút, relatív, cselekvő semlegesség), úgy vélhetnők, az imperialista háborút osztályháborúvá változtató lenini tételnek az itáliai bevetésére bukkanunk... Az olasz mozgalomban 1914 őszén azonban Lenin teóriái, nézetei a háborúról, a háború forradalommá változtatásáról ismeretlenek. (Három év múlva az *Állam és forradalom* már olvasható lesz.)

Gramsci nem ragaszkodott a vitatható írásban foglalt elvileg kétséges álláspontjához – nem kötötte ebet a karóhoz politikai magatartásában sem. 1915-től Olaszország, felmondva a Németországgal és az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött „hármasszövetséget”, az antantba bevonatva és befurakodva bekapcsolódott a háborús konfliktusba, s az idő múlásával mind jobban fény derült kötelezettségeinek és a veszteségeinek, azaz Itália zsákmány-éhsége, illetve a hozott áldozatok mértéke közötti irracionális, ijesztő aránytalanságokra. Az ország csak részben elégtelt ki háborús

²⁶ Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi* i. m. 11.

részvételének irredenta és nacionalista vágyaiban. 680 ezer emberéletet áldozott a háború oltárán, ami az anyagiak pusztulásával súlyosbítottan tragikus tétel, a fenyegető háborús válság mélyült és kiterjedt az egész társadalomra. Gramsci háborúellenes cikkeinek hitele, publicisztikai és politikai színvonala megemeli a fiatal kommentátor ázsióját, de ismertsége még mindig csak torinói körletű. Háborúellenessége, antimilitarizmusa egyértelműen kirajzolódott és eloszlatta a vele kapcsolatos kételyeket. Ezért nincs igazán alapja annak, hogy a szakirodalomban (netán a hazai feldolgozásokban) folytatódjék az 1914-es Mussolini-kommentárjával elkövetett megingásának, tévedésének a bírálata vagy éppen a mentegetése ebben a konkrét pillanatra korlátozott, múltékony álláspont miatt. Gramsci és Mussolini útja tökéletesen szétvált: egyikük a szocialista párt politikájának, a munkásosztálynak az elárulását, a másik az osztályharc kommunista típusú folytatását választotta, korrigálva a botlást. A sajátságos és minden bizonnyal különleges helyzetben termett vitát értékelve Angelo d’Orsival egyetértve állítható: Gramsci valójában olyan kérdésekre keresett választ, melyek tétje az volt, hogy a szocialisták tulajdonképpen mit tegyenek a háborús helyzetben. Tudják-e egyáltalán, mi a teendőjük? És nem utolsósorban a szocialista tennivalók miben különböznek a hatalmon levő polgári osztályok teendőitől, eljárásaiktól? D’Orsi idézi Gramscit: „Ez utóbbiak háborúzni akarnak? Csak tessék. A proletariátus majd kiveszi a maga részét (a konfliktusból), ami nem tisztán csak a kapitalista parancsnokság előtti engedelmességet fog jelenteni.”²⁷ Ez lehet az egyik olvasat, megvillantva az érem egyik oldalát. Véleményem szerint a probléma teljessége – és az éremnek ez a másik oldala – a háború elhúzódásával, az egyre nagyobb áldozatokkal járó hazafias és nacionalista szenvedélyek lángjával és még nagyobb füstjével egyidejűleg a forradalmi várakozásával mutatja meg és emeli a politikai küzdelem tétjét, másként mondva a forradalom megvívásának egyébiránt az olasz körülmények között elvetélt lehetőségét.

A kivezető út alternatíváját 1917-ben az orosz forradalmak világították meg és realizálták, tudatosítva egyúttal az európai hadszíntér vágóhídjára irányított katonák millióiban és a hozzátartozóikban a háború befejezhetőségének, az olasz társadalom nem elenyésző, nem jelentéktelen „forradalmár” csoportjaiban pedig forradalmi megoldásának a lehetőségét. Jelentékenyebb tömegeket Európában nem mindenütt kerített hatalmába a forradalmi akarat. Pétervártól Berlinig és Berlintől Rómáig a megmozdulások hevesek, de valódi és győztes forradalmat csak Oroszországban eredményeztek. Mindenesetre az európai politikai viszonyok kifordultak sarkaikból, megrendültek, s ha tartósan győztes forradalmakat az orosz határokon kívül

²⁷ Angelo D’ORSI: Gramsci e la guerra: dal giornalismo alla riflessione storica, Francesco GIASI (ed.): I. m. I. k. 129.

nem is produkáltak, nagyszámban termelték ki az elszánt tette kész harcos szellemű embereket, akik fenntartották a forradalmi törekvések szellemét, és magukkal ragadtak nem lebecsülhető, ám európai dimenzióban és világméreteken a változásokhoz nem elegendő társadalmi erőket. Ez a sajátságos helyzet Olaszországot a politikai harcok tűzvonalaiba helyezte, itt azonban az ellenforradalom kerekedett felül, csakúgy, mint Németországban, vagy mint Magyarországon.

E nemzetközi és hazai folyamatokból levont következtetései, releváns felismerései Gramscit a kommunista eszmék mellett elköteleződésre ösztönözték, szocialistából kommunistává lett nem csak gondolkodóként, gyakorlati politikusként is. Kapcsolatokat tartott a FIAT autógyár munkásaival – a nagyüzemi munkásokban látta az új, eljövendő szocialista társadalmi rendszer letéteményeseit és megvalósítóit. Az üzemi bizottságokat – amelyeket akkor „belső bizottságoknak” (*commissioni interne*) neveztek és „orosz módra”, sőt pregnánsan a terminológiát átvéve „szovjet módra” alakítottak meg, működésükben is követték az orosz példát – az olasz munkás szovjetek csíráinak fogta fel. Tanácsi formációkról érkeztek hírek Itáliába több európai országból, Angliából is például. Itt a shop stewards committees mozgalom jelenítette meg a tanácsi eszmét, de analóg esetekről lehetett tudni még Németországban – később a magyarországi tanácsköztársaság szintén ebbe a sorba illett –, sőt Amerikában sem volt ismeretlen a szovjet-féle munkásképviseleti szervezeti forma. A közép-amerikai Antillákból, Curacaóból való Daniel De Leon, az Industrial Workers of the World (IWW) szakszervezet keretében üzemi bizottságok alakításával kezdeményezte a közvetlen munkásképviseleteket, felkeltve Gramscinak és eredetileg Leninnek az érdeklődését. De Leon mellel lebecsülte a politikai fegyelmet és a szervezési gyakorlata lazább volt az orosz és európai módszereknél, mégis reményre adott okot, hogy egyáltalán Amerikában is meghonosodhat a tanács eszméje.²⁸

A harmincon inneni, a munkásmozgalomban országosan nem eléggé ismert Gramsci értelemszerűen olasz szemszögből, hazája realitásainak tükrében vizsgálta az 1917-es korszakváltást, az olasz társadalomban feszülő kérdésekkel vetette össze a világra szóló orosz fordulatot. Megértve és elfogadva az oroszországi változásokat tépelődő gondolkodó habitusával érzékelte, hogy olasz viszonyokra nem lehetséges azok automatikus átültetése: ahogyan eszmeileg és gyakorlati horderejét tekintve is megkezdte az orosz változások feldolgozását teoretikusi érlelődését különböző állomásokon lehet nyomon követni. Az 1917-ben írt cikkeiből kitűnik elemzési képessége, perspektíva látása, ami új és új minőségek, a stratégiai gondolkodás felé vitte

²⁸ V.ö.: 2000 pagine di Gramsci, Il Saggiatore, Milano, 1964. 58., 153. (Giansiro Ferrata előszava és jegyzete.)

intellektusát. Korabeli publicisztikájából válogatott írásainak körképével követjük gondolkodásának fejlődését.

1917 áprilisában az orosz polgári demokratikus forradalomról – lelkesültségében túlzásokba bocsátkozva - készített jegyzeteiben megállapította: a forradalmat proletárok csinálták, munkások és katonák. Majd folytatva gondolatmenetét megállapította, a munkások küldötti bizottságokat választottak, amelyeket tanácsoknak (szovjeteknek) neveztek. A „szovjet” rövid idő alatt közismert európai használatú kifejezés lett. A tanácsokat a forradalom fontos intézményesített újdonságának tartotta, mivel ellenőrizték a hivatalokat, s beleszólhattak a közéleti kérdésekbe. A februári orosz forradalom proletár jellegéről vitázott a polgári lapok értékelésével, melyek szerint mindössze az történt, hogy a cári önkényt egy másik, egyelőre meg nem határozható autoritással helyettesítették; ezzel szemben állította, a munkáosztály vette kezébe a sorsát, és cselekedetei a szocialista rendszer, az új társadalom megvalósításában fognak kiteljesedni. Szerinte az oroszországi történet nem a francia polgári forradalom kánonja szerint ment végbe. Az orosz proletárok nem a burzsoázia programját hajtották végre, hanem a társadalom univerzális érdekei és univerzális szabadsága szellemében vívták meg harcukat, ezért volt sürgős az erőszak, nem úgy, mint a jakobinusok gyakorlatában. Amit tettek, azt csak a munkáosztály tehette, mert nincsenek partikuláris, más osztályok kizsákmányolására irányuló érdekei, mert a társadalom többségét képviselik – megfogalmazásaiban visszatükröződik egy valóban újszerű, világgraszáló fordulat eredeti eszmeisége, amelyhez a maga részéről egész életében ragaszkodott. Gramsci olyan sajátosságokat hangsúlyozott, amelyek abszolút módon egyediesítették a proletárok forradalmát, és amelyek fénye Keletről átsugárzott a nyugat-európai országok munkáosztályaira: „Keletről jön a fény az öreg nyugati világra” – írta. Többek között két szemléletes dologra hivatkozott: 1. Az orosz forradalom szétverte a cári feudális tekintélyuralmi rendszert, helyébe állította az általános választójogot, kiterjesztve a nőkre is.²⁹ 2. Az odesszai börtönlakók lemondtak a forradalom biztosította szabadságukról, önként vállalták büntetésük letöltését, maguk közül választották meg öreiket és megfogadták, hogy becsületes munkából fognak a jövőben megélni. Erre a múlt tekintélyelvű rendszerében sohasem volt példa – szögezte le, mondván azt is, hogy a forradalmi cselekvést nem csupán az erőviszonyok és bizonyos magatartási és szokásrendi tényezők szülték, „erkölcsi faktuma” is megmutatkozott.³⁰ Nem kell különösebben hangsúlyozni annak fontosságát, hogy kommentárjában az erkölcsi motívum nem sikkad el: a forradalom új erkölcsi atmoszférát

²⁹ A „nőkérdés” a férfi felsőbbrendűségét valló olasz társadalom égető problémája. A szocialista mozgalmon kívül abban a korban más politikai erő nem foglalkozott a nők gazdasági, szociális, politikai egyenjogúsításával.

³⁰ V.ö.: Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás I. vol. 110-111.

teremtett, bevezette a szellem szabadságát és a testi szabadságot. „A szabad emberek közti szabadság kibővíti az erkölcsi horizontot, a tekintélyelvű rendszer legrosszabb kártevőjéből a kötelesség mártírját, a becsület hősét alkotja meg... Ez az ember által produkált leggrandiózusabb jelenség. Az orosz forradalomban a közönséges bűnöző az abszolút erkölcs teoretikusának, Immanuel Kantnak az emberévé válik, aki mint mondotta: kívülem a végtelenség, bennem a lelkiismeretem imperatívusza.”³¹ Mindez „csak” a februári forradalom eredménye, október ezután következett, de már a forradalmi proletariátus, a bolsevikok, Lenin műveként értelmezi a történeteket.

Pár hónappal később, de még október előtt írta, Lenin és bolsevikok az elgondolásaikat a „történelem operatív erejévé változtatták. A felszabadult energiák nem fognak elhalni. (Lenin) és bolsevik elvtársai meggyőződtek arról, hogy a szocializmust minden pillanatban meg lehet valósítani. A marxista gondolkodásból táplálkoztak. Forradalmárok, nem evolucionisták.”³² Megjegyzése félreérthetetlen szakítás a fokozatos fejlődés opportunist reformizmusának, demokratikus utópiájának nézeteivel. Szilárd meggyőződése, hogy a februárban elkezdődött folyamat a szocializmus megvalósulásában fog kiteljesedni.

A választójog, a politikai szabadság kiterjesztését, a bűnözők magatartásának megváltozását és a forradalom minden vívmányát csak egy új rend, a munkásosztály vezetésével létrejövő új világ univerzalizmusa teremthette meg. Az *Új Rend* (*L'Ordine Nuovo*) lesz a szocialista párton belüli, Gramsci és társai által (Togliatti, Terracini, Tasca) vezetett, kommunista frakcióvá szerveződő áramlat előbb 1918-tól, majd az áramlat 1919. május elsején indított hetilapjának, később napilapjának a neve. Az „Ordine Nuovo” frakciójának politikai vonalát majd Lenin fogja elismerni a Kommunista Internacionálé II. kongresszusán 1920-ban, folyóirat kulturális jelentőségét pedig a „másik oldalról” az olasz kultúra olyan tekintélyes „guruja”, mint az irodalmár, esztéta, folyóirat szerkesztő, liberális szemléletű Giuseppe Prezzolini méltatta. 1921-ben kelt, de csak 1983-ban publikált naplórészletében olvasható: „Gramsci egyike Itália legjelentékenyebb embereinek. Az Ordine-je originális jelentőségű. Személyében van energia és hit, nem a futó pillanatnak dolgozik.”³³ Hogy naplójának részlete nem kitalált, az antifasiszta kurzusban elvárt öngazolás, azt bizonyítja a fasiszmus idején több kiadást megért könyvének idevágó részlete. A rendszer dédelgetettjeként sem volt rest Gramscit „originális erényű” egyéniségnek nevezni, kiemelni az

³¹ Uo.

³² Uo. 116.

³³ Lásd Giuseppe Prezzolini, *L'italiano inutile*, Rusconi Libri, Milano, 1983., 223.

„Ordine Nuovo” publicisztikai teljesítményét az üzemi tanácsok propagálásában, valamint a tényt, hogy a tanácsokat közvetlenül a munkások választják Gramsciék intenciói szerint.³⁴ (Gramsci különben a Börtönfüzetekben nem viszonzta Prezzolini elismerését, az olasz kultúráról írt könyvében hiányosságokra utalt, magát Prezzolinit Croce, Gentile „ministráns fiúcskájának” minősítette.)³⁵

Az „Ordine Nuovót” megelőzően a „Grido del popolo” és az „Avanti!” központi, országos kiadásának hasábjain publikált alkalmi gyorskommentárjaiban Gramsci többször elgondolkodtatón fejtegette és érzékeltette, hogy 1917 a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésében és elméleti megalapozásában korszakos fordulatot hozott. Felismerhető ezekben az írásokban a teoretikusi hajlam és igényesség, még akkor is, ha természetesen nem a „kész” elméleti alkotót olvassuk „éretlen” soraiban. *Forradalom a „Tőke” ellen* című, 1917. november 24-én közölt írásának egyelőre leegyszerűsített megközelítése már a teoretikus igényt jelzi. Az orosz maximalisták (értsd bolsevikok; az orosz maximalisták szóösszetétel polemikus az olasz maximalisták vonatkozásában, akik, szerinte, nem bolsevikok – PJ.) nem várták meg, amíg országuk kapitalista fejlettsége (hűen Marx elméletéhez – PJ.) lehetővé teszi a munkásosztály forradalmát – írta. Elhatározták, hogy elébe vágunk a dolgoknak, élnek a lehetőséggel, és „idő előtt” megvalósítják a fejletlen Oroszországban a szocialista forradalmat. „A tények szétrobbantották az ideológiákat.”³⁶ Későbbi írásai ugyanezt az elméleti irányt követték, de hozzátettek gondolatokat a saját felfogásából és egyéniségéből. „A gazdaság szervezése és a szocializmus” címmel 1918. február elején újabb lényeges kérdést tárgyalt, ezúttal az „új rend” gazdaság szervező tevékenységét. „A kontrasztív történelmi cselekvés nem végződik sem a professzionális (szakmai) államban – ahogyan a szindikalisták jövendölték -, de olyan államban sem, amely monopolizálja a termelést és az elosztást, ahogyan a reformisták jövendölték. Mindenkiért mindenki szabadságának szervezésében valósul meg, amelynek nem lesz stabil és meghatározott jellege, az új viszonyok és új formák folytonos keresése lesz a feladata, hogy az emberek és emberek csoportjainak szükségleteihez alkalmazkodják, feltéve, hogy a kezdeményezések hasznosak és respektálhatóak legyenek, továbbá védelmezzék minden szabadságjogot, feltéve, hogy azok nem privilégiumok. Ezek a megállapítások az orosz forradalom titáni erőfeszítésében lelik meg eleven, szívdobogató tapasztalatukat avégből, hogy a

³⁴ V.ö. Giuseppe Prezzolini, *La cultura italiana*, Edizioni Corbaccio, Milano, 1938. 136.

³⁵ Lásd Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1975. 1305.

³⁶ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici id. kiadás* I. vol. 130–131. – Az *Avanti!* torinói kiadásából a cenzúra törölte a cikket, ezért a milánói mutációban jelent meg.

szocializmus eddigi statikus koncepciói ne zárhassák le a fejlődést, és ne utalhassák vissza a polgári rezsimbe, mert ez a rendszer akár liberális, akár szabad versenyes („liberista”), mindenképpen központosító és államimádó jellegű.”³⁷ Ez például egy olyan gondolat, amit vagy nem ismertek, vagy elfelejtettek a marxizmus Gramsci után következő művelői; az államot központosították, bürokratizálták, majd statikus állapotában konzerválták, „imádták” a megvalósított proletárnak nevezett államot, amely végül nem a proletariátus államaként épült ki, hanem a kommunista párt elitjének államává szűkült le. A pártból pártállam keletkezett, megszűnt a mozgalmi jellege, a változásokat, a társadalom lüktetésének jelenségeit, energiáit integráló képessége, elveszett a párt megújulásának is a lehetősége.

Bírálva a szociáldemokraták központosításra törekvő állami, valamint a liberális filozófiák parttalanul szabadelvű, az államot lazán kezelő és korlátozó szemléletű koncepciójával szemben a szocializmus állama Gramsci számára nem lehet más, mint proletár diktatúra, a proletár osztály egészének állama, azonban nem a PSI maximalista vezetése által szavalt formájában, hanem ahogyan a bolsevikok eredetileg tervezték megvalósítani, és ahogyan a III. Internacionálé elvi vonala azt meghatározta. A megállapítás az eredeti bolsevik elgondolás igenlése, nem a későbbi elrontott gyakorlaté.

A Komintern alakulása után másfél hónappal az „Ordine Nuovo” már meg is jelentette egyetértő és az olasz kommunisták (pártjuk formálisan még nem létezik) csatlakozási szándékáról szóló, Gramsci által jegyzett dokumentumot, melyben megállapítják, hogy a kapitalizmus világrendszerének csődje után a proletariátusnak meg kell hódítania az államhatalmat, és meg kell teremtenie a proletár diktatúrát, az ipari proletariátus és a szegény parasztság államát. Ennek eszközével szisztematikusan fel kell számolni kisajátításukkal a kizsákmányoló osztályokat. A 3. ponttól idézem a dokumentumot: „A proletariátus állama nem hamis burzsoá demokrácia, nem a fináncoligarchia képmutató uralmi formája, hanem a dolgozó tömegek szabadságát megvalósító proletár demokrácia; nem parlamentarizmus, hanem a tömegek választott szerveiken keresztül önkormányzat; nem karrier-bürokrácia, hanem a tömegek teremtette igazgatási szervek, melyekben a szocializmust építő tömegek reálisan részt vesznek az ország irányításában. A proletár állam konkrét formája a tanács hatalom vagy a hozzá hasonló szervezetek. 4. A proletár diktatúra a tőke kisajátításának és a termelési eszközök magán tulajdona felszámolásának emeltyűje. A termelési eszközök az egész nemzet tulajdonába mennek át. Megvalósul a nagyipar

³⁷ Uo. I. vol. 155.

és szervezeti központjainak, a bankoknak a társadalmasítása, a földbirtokosok földjeinek elkobzása, a kapitalista mezőgazdasági termelés, a nagykereskedelem, a városi paloták és a vidéki kastélyok társadalmasítása (stb.). 5. A szocialista forradalom védelmét biztosítani kell a külső és belső ellenségeivel szemben, valamint a harcban álló proletariátus nemzeti frakcióinak a támogatására teljes egészében, kivétel nélkül le kell szerelni a burzsoáziát és ügynökeit, fel kell fegyverezni a proletariátust.”³⁸ A további pontokban és indoklásukban kifejeződik a Komintern, valamint a proletár diktatúrát alkalmazó orosz, ukrán és magyar nép támogatására való felszólítás. A fentiek alapján világos, Lenin mi okból értett egyet az Ordine Nuovo áramlat és frakció programjával: Olaszországból a munkásmozgalom egyetlen más csoportosulásától a Komintern nem kapott ehhez hasonló dokumentumot, minden Moszkvába befutó olaszországi információ a maximalistáktól, Bordigáéktól vagy a reformistákról – akik nem küldözgettek Leninnek üzeneteket – világosságban, egyértelműségben nem képviselt az Ordine Nuovóéval egyező vagy ahhoz hasonló minőségű platformot.

Gramscit nem a megszállottság vezérelte a Komintern elveinek propagálásában, eredetiséget és sok sajátos szempontot vetített a kommunizmusról alkotott víziójába, amint erről az „erkölcsi faktum”, a kultúra, a nevelés és oktatás kérdéseinek felvetése tanúskodik a forradalom céljait kitűző politikai küzdelmének már e korai szakaszában.

Az Ordine Nuovo formálódó frakciója munkájának sokoldalúságára vonatkozóan rendelkezésünkre állnak egyedi hangvételű írások, politikai kezdeményezések, amelyek a munkásosztály forradalmi feladatára való felkészítést voltak hivatva elvégezni kulturális és művelődési szempontból. Gramsci körültekintő szervező és nevelő munkájában a kulturális aspektus sem hanyagolódott el, egész későbbi munkásságában fontos a szerepe. 1917 őszén a szocialista sajtóban vita indult a proletariátus kulturális felemeléséről és a vitába természetesen Gramsci is beleszólt, sőt a problémát folyamatosan napirenden tartotta politikai közösségében, az Ordine Nuovo körében és a torinói szocialista szekcióban. A vitához való hozzászólásában kijelentette, „a proletárok nem lehetnek tudatlanok. Kategoriális és kaszt-privilegiumok nélküli szocialista műveltség kifejlett formájú megvalósulásához az kell, hogy az állampolgárok ellenőrizni tudják azt, amit megbízottaik rendre elhatároznak, ellenőrizzék és kérjék számon, hogy az elhatározások szerint cselekedjenek. A proletárok nevelésének problémája a szabadság problémája.”³⁹ A célnak megfelelő „népi egyetemeket” kell szervezni, melyeken a munkások a

³⁸ Uo. 244.

³⁹ Uo. 140.

katolikus és jezsuita iskolák dogmáitól megszabadulva megtanulják az érdektelen és elfogulatlan igazságkeresés, a szabad vita, az emberi ésszerűség diktálta tudományos módszer elsajátítását. A dolgozók művelődésének kérdéseit később a Börtönfüzetekben részletesen tárgyalta; egyik vezető gondolata a párt egészének – a munkásokból lett funkcionáriusokat is ideértve – értelmiségi jellegű alkotó munkája, ami széleskörű tudást és műveltséget, szakértelmet tételez fel; értelmiségi ideálját a „szakember+politikus” képletben határozta meg. (A formulát körülbelül 80 éve fogalmazta. Hol vagyunk ettől? 80 év alatt a legtótálisabban sikerült eltávolodni a képlettől: Itáliában, de hazánkban is a politikai pártok tele vannak képzetlen félművelt se szakember, se politikus szélhámosokkal, „lézengő ritterekkel”, akiket a köznyelv könnyed találékonysággal „megélhetési politikusoknak” nevez, ugyanis megélni, megélnék, busás jövedelmükből remekül megélnék, ám nem politikusok.)

Ugyancsak a Börtönfüzetekben később került kidolgozásra egy másik olyan kérdés, amelyre nagy hangsúlyt fektetett, és amelynek fő elemei a korai, közvetlenül háborút követő publicisztikájában a forradalom megvívása utáni irányítás összefüggésében felmerült: a munkásosztály és vezető pártjának politikai hegemoniája a forradalomban, és főként utána. 1919 végén „A párt és a forradalom” c. „Ordine Nuovóban” megjelent írásában par excellence a hegemonia szempontjaiból vizsgálja a forradalmi párt teendőit. Teoretikusi munkásságának kezdetekor már foglalkoztatja, hogy a hatalom tartós és folytonos gyakorlásában nem elegendő a nyers, szimpla agitációs jellegű, netán csak erőből alkalmazott politikai technika, szükség van a széleskörű meggyőzésre s ennek révén a társadalmat átfogó, a munkások, a proletárok pártját támogató konszenzus megteremtésére. Egyelőre bízva a lehetőségek kedvező alakulásában a szocialista pártnak szánt forradalmi küldetést, a szocialista pártot próbálja forradalmi célok és tettek felé lökdösni, mondandóját a szocialista pártnak címezte: „A szocialista párt – írta – forradalmi programjával kihúzza a burzsoá államszerkezet alól a kormányzók konszenzusának demokratikus alapját. (NB. A kifejezések részben azonosak, részben emlékeztetnek a Börtönfüzetekben kifejtett „kormányzók-kormányzottak” viszonyra, amiben érvényesül a kormányzottak „konszenzusa”, egyetértése és támogatása a kormányzókat illetően – PJ.) A párt mind szélesebb néptömegeket von a befolyása alá és biztosítja számukra, hogy rossz közérzetük nem kegyeletsértés és nem kilátástalan hanyatlás, objektív szükségszerűség, a dialektikus folyamat elkerülhetetlen momentuma, amely erőszakos szakításba, a társadalom újjászületésébe fog torkollni. A párt ily módon azonosul a néptömegek történelmi tudatával és kormányozza ezt a feltartóztathatatlan spontán mozgalmat; kormányozása átlényegülés, milliókkal való spirituális kapcsolatokon keresztül funkcionál, tekintélyének kisugárzása, amely a csúcsmozzanatokban válhat tényleges kormánnyá: amikor a párt felhívást intéz a veszély elhárítására kész harci erők fizikailag

megtestesült csoportjához, hogy eloszlassa a reakciós erőszak fellegét. Amikor a néptömegek megbénítják a legális kormány működését, ezt az eredményt elérve megkezdődik a párt tevékenységének legnehezebb és legkényesebb szakasza: a pozitív tevékenység fázisa.”⁴⁰ Vagyis a szisztematikus hegemonia-építés fázisa, amelyben az „új rend” a gazdaság és a társadalmi élet minden szektorában hozzáfog szervező, nevelő, a társadalmi formációt tetőtől talpig történő átalakító munkájához a kormányzók és kormányzottak, vagyis a dolgozók többségének konszenzusos közös tevékenységével kialakított viszonyrendszer megvalósításához, miáltal megoldódik a dolgozó emberek (a munkásosztály) politikai hegemoniájának és hatalmának minden függő kérdése.

A magyar gyártmányú „haza nem lehet ellenzékben” (csak kormányon) abszurd és értelmetlen tételének alattomoságánál csupán a zagyvasága nagyobb. Alattomos, mert jobboldali intonációjában a haza fogalmából kirekeszt mindenkit – a baloldalon kívül is -, akik nem dőlnek be a retorikus fogásnak; kirekeszti a munkásosztályt, a dolgozó parasztembert, a haza legfontosabb komponenseit. A munkásosztály egyébként jobboldali uralom alatt története során mindig ellenzékben volt, ezért is zagyvalék a szöveg. A munkások, a dolgozók alkotják mindenkor a társadalom többséget, ha hegemon helyzetbe kerülnek, és képesek is megtartani ezt a pozíciót, sosem süllyedhetnek az ellenzék alávetett helyzetébe. A haza léte rajtuk nyugszik, őket illetné a társadalom többségének szolgálatára rendelt politikai-gazdasági hatalom, nem a kisebbségi, de a hatalmat mégis birtokoló oligarchákat, tőkepénzeseket, a nagy vagyonokkal rendelkező osztályt, melyek nevében ki van találva a „haza ellenzékiiségének” álságos tétele.

Gramsci idézett szövegrészletéből kivehető hegemonia-elméletének jellegzetessége – részletes kidolgozottsága a Börtönfüzeteiben fellelhető és tanulmányozható. Sokan ismerik és nagyra értékelik.⁴¹

Megfogamzott és megfogalmazott gondolatai a kommunizmus, a proletárforradalom tudatos választását illusztrálják, azt a döntést, ami az olasz munkásmozgalomban elkerülhetetlenül a kommunistáknak a szocialista pártból való kiválásához vezetett; a kommunisták föllépése a PSI

⁴⁰ Uo. II.vol. 79-80.

⁴¹ Tanulmányaikban többek között Bayer József, Szigeti Péter, Wiener György, legutóbb Böcskei Balázs írt Gramsciról „A hegemonia-elmélet Gramscitól a neoliberális gyakorlatokig” c. tanulmányában in „Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák”, Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 103-116.

alakzataiban újabb kondicionáló tényezőt jelentett a párt két fő áramlatának nézeteltéréseiben és zöldágra nem jutó vitáiban. A kommunisták kiválása mindazonáltal a munkásmozgalom szempontjából és az olasz közéleti viszonyokat tekintve bonyodalmas elvi csatározások és nem kevésbé összetett politikai események kíséretében ment végbe. A következmények pedig drámai kifejeletet tartogattak. A történetek korabeli megfigjtésében az akkori politika nem nyújtott segédkezet, még jobban összekuszálta az amúgy is gyorsan fejlődő és nehezen áttekinthető szituációt.

Az eddigiekből sejthetően a viták forrása az 1917-es Oroszország. 1917-ben az oroszországi események „megrengették” a világot, a sarkából fordították ki, ami nagy hatással volt előbb a világháború, később a világtörténelem menetére. A témánkhöz tartozó olaszországi reakciókat rekonstruáljuk. 1917-ben – már az oroszországi februári, a cárizmust megdöntő forradalom után - új lendületet kaptak és megsokszorozódtak a háborúellenes megmozdulások, tiltakozó akciók. Az orosz effektus abban is érzékelhető, hogy Lenin neve a gyárakban, a munkások lakóhelyi környezetében, de a társadalom más szegmenseiben mind gyakrabban hangzott el, szinte közzsájon forgott. A munkások az 1917-es orosz februárt már proletár jellegűnek, a bolsevikok agitációjának tudták be, és bőrükön tapasztalva a háborús nyomást maguk is mind többet beszéltek az orosz példáról. Heti 72 órát vagy még többet kellett dolgozniuk, úgy gondolták, szenvedésük Lenin és a bolsevikok forradalmi eljárása alapján redukálható vagy akár fel is számolható. Mario Montagnana, öntudatos szervezett torinói motorgyári munkás írta visszaemlékezéseiben, hogy egy új repülőgépmotor összeszerelése és beüzemelése miatt egy huzamban 29 órát volt kénytelen robotolni,⁴² neki és a torinói munkatársainak az orosz példa konkrét valósággá vált.

Az orosz effektust, Lenin és a bolsevizmus kapcsán, Leo Valiani szintén tárgyalta. Mint írta 1917 augusztusában a „pétervári” szovjet mensevik és szociálforradalmár (eszer) összetételű delegációja Torinóban járt és a velük együtt megtartott tömeggyűlés „anarchista szónoka” „Éljen Lenin!”kiáltással tüzelte az amúgy is forró hangulatot, mire a résztvevők tapsolták és éltették az orosz vezetőt.⁴³ (Az anarchista valószínűsíthetően nem ismerte Lenin nézeteit az államról; a petrográdi delegáció is szívesen eltekintett volna Lenin éltetésétől.) Montagnana szerint azonban az összegyűltelek lelkesedése leírhatatlan volt, jelzésértékű abból a szempontból, hogy mi játszódtott

⁴² Mario Montagnana: Egy torinói munkás visszaemlékezései, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 47. (2018 végén a magyar parlamentben kormánypárti javaslatra elfogadott túlóra-törvény nyilván nem kívánja 29 órás műszakokba kényszeríteni a munkavállalókat, „csak” a túlórák időhatárának elfogadott limitjét iktatja ki, és „csak” három évig a túlórák kifizetlenségével finanszírozná a munkaadó profitját.)

⁴³ Leo Valiani, Scritti di storia i.m. 258.

le, mi változott, mi forrt a torinói dolgozóiban. A városban az általános sztrájk hulláma tajtékzott, halottak és sebesültek vére hullt. Megjegyzendő mindazonáltal, nem csak Torinóban volt pattanásig feszülő helyzet, Itáliában másutt is megmozdultak munkások és szegényparasztok, akcióik váltakozó hévvel évekig tartottak. Nyilván nem egyik pillanatról a másikra lángolt fel például 1919 decemberének első napjaiban a dél-olaszországi Andria (Puglie régió) napszámos földmunkásainak tüzharca a rendőrséggel, melyben kétszáz halottat vesztek. A szocialista pártvezetés nem szürke elszigetelt jelenségekről szerzett tudomást, ám értetlenül állt velük szemben és nem vizsgálta felül a stratégiáját és taktikáját, tehetetlenül várta a sült galamb röptét.

Torinónál maradva: a rohamosan romló élelmiszer-ellátás miatt 1917. augusztusban, mint már említettük, 50 halottat és közel 200 sebesültet követelő összecsapások törtek ki. Október derekán Caporettnél (mai szlovén nevén: Kobarid) az osztrák–magyar támadás megroppantotta az itáliai frontvonalat, s az olasz hadsereg kénytelen volt a Piavéig visszavonulni. A hadsereg főparancsnokának, Luigi Cadorna tábornoknak a leváltásából, a kormány bukásából, tehát a front és a hátsó helyzetéből következtetni lehetett az erkölcsi-politikai krízis növekvő méretére. A válság sújtotta Torino igénybevétele fokozottabb, mivel a város ipara a háború alatt a katonai megrendelések teljesítésére rendezkedett be, s mindaz, ami ott történt érzékenyen érintette a frontszolgálatot, a város gyárainak légköre pedig visszahatott a politikai szférára. A torinói munkásságot az átlagosnál jobban megviselték a nélkülözések, a háború terhei, a kirobbanó szociális feszültségek itt közvetlenebbül jelezték a veszélyt. Torinóban az oroszországi forradalmak visszhangja nem tompa kongás, mint félrevert harangok zúgása nagyobb vészt jósolt annál, amit más városokban és a mezőgazdasági vidékeken szimatolt a hatalom. Nem meglepő, hogy Torinóban sokan helyeselték az orosz forradalom céljait és vívmányait. Gramsci tanúja és részese a torinói munkások háborúellenes megmozdulásainak, pártaktivistaként napi kapcsolatban volt az üzemi munkásszervezetekkel, jól ismerte szakszervezeti és politikai követeléseiket, nemegyszer segített írásba foglalni, újságíróként is és agitátorként is „kommunikálni” azokat. 1919. decemberben publikált cikkében írta, a háború előtt a kapitalista kisebbség kisajátította a dolgozók által megtermelt érték 60 százalékát, míg a több tízmillió dolgozó osztálynak, a társadalom többségének elemi anyagi szükségletei, e fölötti minimális kulturális igényeinek a kielégítésére be kellett érnie a maradék 40 százalékkal. A háború után kialakult gazdasági körülmények között – a parazita dologtalan kispolgári katonai-bürokratikus kaszt létrejöttével, élőködésével - az olasz társadalom fogyasztásának csak a felét termeli meg, az állam ezért kolosszális összegeket, külföldről felvett hitelek formájában nagy adósságot terhel a termelésre és

a dolgozók nem kifizetett túlóráinak értékével fedezi (részletekben) az adósságait.⁴⁴ A gazdasági romlás ütemét nyilvánvalóan megéreztek a dolgozók, érzékelték terheik növekedését, és a tendenciát meg akarták állítani, változásokat akartak.

A torinói üzemek hangulatának, az éleződő politikai szenvedélyek lényege: az olasz munkásoknak ugyanazt kell tenniük, mint az oroszoknak. A tiltakozások a forradalmi vihar irányába fejlődtek, legalábbis ez a benyomás kezdett elterjedni. Forradalmat azonban megvívni nem ugyanaz, mint beszélni és tanakodni róla. Egy olasz mondás szerint a szavak és a tettek között a tenger hullámszik. A legfőbb kérdés, amire választ keresünk, volt-e forradalmi helyzet Itáliában a háború után?

A kétségtelen forradalmi erjedés kihatással volt a párt reformistáira is, a hagyományos szociáldemokrata ideológia képviselőire, másrészt a nagyhangú, de langyos „maximalizmusában” tétlenkedő szocialista pártvezetésre, amely csupán csak frazeológiájában volt „maximálisan” forradalmi, gyakorlati tetteiben távol maradt ettől; nem irányította a helyzetnek megfelelően a párt nyughatatlanul mozgolódó tagságát. A reformisták a párt 1919-es kongresszusán látványos kisebbségbe szorultak, politikai vereséget szenvedtek, a maximalisták fölényével olyan határozatot hoztak, hogy a párt szolidáris az orosz forradalommal, s elfogadja a proletárdiktatúra elvét, ami azonban a kongresszusi döntésként mindössze üres jelszó maradt, konkrét megvalósulása ködben úszott. A proletárdiktatúra frázisának kongresszusi határozata azonban fölkaparta az állóvizet: a jelszó körbejárta pártot és a munkásmozgalom egészét. Még a reformista szocialista Giacomo Matteotti is egy parlamenti felszólalásában a munkások és parasztok szövetkezeteiről, mint a proletárdiktatúra intézményeiről beszélt, úgy gondolta, a proletárdiktatúrának Itáliában már léteznek működő szervei a szövetkezetekben és a munkásmozgalom más organizmusában. Viszont a szocialisták között akkoriban ugyancsak elterjedt, a „szovjettel”, az oroszországi történesekkel kapcsolatos fenntartásokról írta Nenni, hogy a proletárdiktatúra jelszava „szerencsétlenül és maximálisan felcsigázta a munkástömegek energiáit, kárhóztos módon a pártban és ellenfeleinek körében ellentéteket ébresztett. A pártban veszélyes zavarodottságot idézett elő az eszközök és célok viszonyában...”⁴⁵

Nem tudni, hogy a jobboldali újságírás „pápáját”, az immár elhunyt Indro Montanellit, ahogy mondani szokás: irodalmi tevékenységének fénykorában talán ez a passzus, vagy Nenni egész pályafutása ihlette-e gúnyos egymondatos aforisztikus neki dedikált „sírfeliratára”: „Itt nyugszik

⁴⁴ V.ö.: Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás, II. vol. 81.

⁴⁵ Pietro Nenni, *Storia di quattro anni*, Giulio Einaudi Editore, Roma, 1946. 9.

a barikádokról álmodó rajtuk papucsban sétáló jóságosan szokványos forradalmár Pietro Nenni.”⁴⁶ Montanelli humorától függetlenül állítható, a szocialista vezetők legtekintélyesebbjei Turatitól a szakszervezetet irányító D’Aragonáig nem éreztek elhivatottságot forradalmi küldetésre. Nenni, Turati vagy D’Aragona sírfeliratára a papucs mellé a házi köntös felvétele már nem fért volna rá, pedig az ironia vitriolosabb lenne. Azzal még inkább, ha a Montanelli-hagyományt követő újságírók és ideológusok a költött sírfeliratokon túl az eszükbe is bevésnék és nem felejténék, hogy a munkások ajkán a „vörös két év” napjaiban a forradalomról és a proletár diktatúráról dal csendült, énekükben lezárták a burzsoázia uralmát („la borghesia piú non regnerà”=a burzsoázia nem regnál többé; evviva dunque la rivoluzione stb.) - későbbi generációk hanglemezeiről tanulgatták e munkásmozgalmi dalok strófáit. Gramsci sorai ugyanakkor egyaránt kritikusan rímelnék dalra és emlékekre: szerinte az olasz munkástömegek, mint általában az olaszok „az áldozatoknál (értsd a véráldozattal járó harcoknál – PJ.) jobban szerették a harsonákat és a dalokat.”⁴⁷ Nagyon rossz véleménynyel volt az olasz nemzeti karaktert jellemző vonásokról: a hiúságról, a könnyelműségről, a lezserségről, az akarat megbicsakló gyengeségéről, ugyanakkor értette a „hús-vér” ember⁴⁸ mindennapjainak nehézségeit, gondjait: a munkásnak és családjának a hosszú sztrájkok alatt is ennie, élnie kellett...

Nem könnyű a forradalmi helyzet, a „hús-vér” emberek csinálta forradalom feltételeinek a kialakítása, eleve a feltételek pontos tévedhetetlen számbavétele sem könnyű, és különösen nehéz megvívni a forradalmat, véráldozat nélkül – kivételes helyzetektől eltekintve - a legtöbb esetben nem lehetséges. És valóban vannak társadalmak, melyek jellemzője a forradalmi szellem, más társadalmaknál semmiféle hajlandóság a forradalmi akcióra, az áldozatvállalásra, a véröntásra – érthetően és el is fogadhatóan - nem tapasztalható. Ugyanakkor nem ismeretlen – a szocialista-kommunista gyakorlatban sem – a forradalom békés eszközökkel, vértelen úton, vagy elhanyagolható véráldozattal történő véghez vitele. A munkásmozgalmi áramlatokban is megoszlanak a vélemények ebben a kérdésben. A kommunisták nem riadnak meg sem a vértől, sem az erőszakos eszközök bevetésétől, míg a szociáldemokraták többnyire elzárkóznak ezektől,

⁴⁶ Epitaffi di Indro Montanelli, lásd www.corriere-della-sera 5-10-2011. (Letöltés ideje 2012.okt. 10.) (Montanelli más politikusokat és közszereplőket is „sírfeliratozott”.)

⁴⁷ Gramsci kiadatlan leveleiből id. a Rinascita, 1964. április 25-iki száma.

⁴⁸ V.ö. „Uomini di carne e ossa” c. cikkével (in Antonio Gramsci, Scritti politici id. kiadás II.k. 216-218.), amelyben a gyárfoglalások után 1921. áprilisban a torinói munkáselbocsátások elleni egy hónapon át tartó tiltakozó sztrájkokról írva élt a dolgozókat megértő kifejezéssel: anyagi tartalékaik kimerültek, sehonnan az országból, a szakszervezetektől támogatást nem kaptak, elfáradtak maguk is, és családjaikra való tekintettel is a további küzdelmet feladták és felvették a munkát.

a forradalom ügyéhez napirendre kerülésekor ambivalensen viszonyulnak. Előfordult, hogy szembeszegültek a forradalmi opciónak.

A szociáldemokraták ambivalenciájára jó példa Oddino Morgari, a PSI külügyeinek felelőse, aki 1919-ben, 1917-es utazását ismételve, újból útnak indult Oroszország felé, a Kommunista Internacionálé alakuló kongresszusára, ám elakadt a tanácsköztársasági Magyarországon. A nyugati határszélén, a Lajtánál egy magyar határőrrel találkozott, és azt hallotta tőle, hogy „minden ember kommunista. Annyi a különbség ember és ember között, hogy az egyik tisztában van kommunista tudatával, a másik meg mit sem sejt róla.”⁴⁹ Morgari a korra jellemző beszélgetésről hű tárgyilagossággal tájékoztatta az „*Avanti!*” olvasóit, bár a határőr nézete nem vágott egybe az övével. A határról a fővárosba utazott, itt részt vett a Magyarországi Szocialista Párt – a Tanácsköztársaság kikiáltása után a szociáldemokraták és kommunisták egyesüléséből létrejött munkáspárt – kongresszusán, ahol felszólalhatott és közvetíthette az olasz szocialista munkások üdvözlését. A francia nyelven előadott, Rudas László részéről tolmácsolt beszédben Morgari örömmel jelentette ki, hogy „életének legszebb ideje ez a mostani, amelyet egy proletárköztársaságban (sic!) tölthet el... A forradalom menete kikerülhetetlenül az volt, hogy először a legyőzött keleti országokban tört ki, és csak azután terjedt lassanként a nyugati országok felé. Türelemmel kell kivárni az orosz és a magyar proletariátusnak, amíg a forradalom szelleme a győzelmi mámorban élő nyugati országokban is elterjed. A francia proletariátus már óriási mértékű sztrájkokban döngeti a burzsoá társadalmi rend alapjait. Az Olasz Szocialista Párt mindig, még a háború alatt is, háborúellenes, proletárdiktatúra melletti álláspontot foglalt el, és különösen elfoglalja ezt ma, amikor bele akar kapcsolódni az orosz és a magyar proletariátus forradalmába.” Stb.⁵⁰ Nem tudható, hogy Morgari pontosan hogyan fogalmazott, beszéde mennyire lehetett meggyőző és hatásos – az olaszok mesterei szónoklásnak – , pontosan mit mondott a budapesti kongresszus küldötteinek. A felszólalását fordító és valószínűleg a kongresszusi hangulatra kissé „rájátszó”, a gyorsírt jegyzőkönyvet is „átfésülő” Rudas László – a kort kiválóan ismerő, sajnos immár elhunyt kutatók szerint (Jemnitz János, Harsányi Iván) – „diplomatikusan stilizálta” a szöveget, kissé megváltoztatta a hangszerelését. (Morgari nem állíthatta, hogy pártja „mindig, végig a háború alatt a proletárdiktatúra álláspontját” foglalta volna el, a proletárdiktatúra 1919-ben került az olasz párt szótárába.) A fordító „túlzása” nem változtat a tényen, hogy az olasz munkásság viszonylag jelentős tömegei az 1917-1920-as időszak éveiben hajlottak az orosz (és a

⁴⁹ *Avanti!* 1919. augusztus 4–5. – E forrásra Emilio Gianni, a genovai munkásmozgalmi intézet vezetője hívta fel a figyelmemet, s fénymásolatban elküldte az újságcikkeket. Ezúton köszönöm.

⁵⁰ Dokumentumok a Magyar Munkásmozgalom Történetéből, Budapest, 1960. 6/B. köt. 12.

magyar) példa követésére. Hovatovább Magyarországon a veronai származású, anarchista beállítottságú, forradalmár üvegipari szakmunkás Dario Fieramonte – a háború elől megszököve svájci és németországi hányattatásai után 1919-ben Budapestre vetődött, ahol – szocialista és kommunista érzelmű hadifogoly és dezertőr honfitársainak kolóniájában megalapította az olasz „Vörös Újságot” (La Gazzetta Rossa).⁵¹ A lap fejlécére „az olasz kommunista párt hivatalos orgánuma” dilettánsnak tűnő definíciót írták. A párt – mint a szó kifejezi – a társadalom része, és a társadalmi valóságban fejt ki tevékenységét, és az adott esetben valójában pártot a kisebb olasz kolóniában reálisan és „professzionálisan” aligha lehetett feltételezni, azonban a történet utal valamiféle, a hadifoglyok és dezertőrök közötti kommunista pártembrióra és bizonyítja, hogy az olasz proletár szellemiségben a kommunizmus faktora eleven és hatékony tényező. Fieramonte és barátainak magyarországi ügyködése alatt Itáliában verejtékes viták mellett előkészületben volt a tényleges olasz kommunista párt szervezése, és főleg komoly fejlődésen ment át a forradalmi mozgalom. A PSI vezetése azonban nem tudta kézbe venni a proletáriátusnak ebbe az irányba tett mozdulatait – a szocialista mozgalom szervi bajai miatt sorai őrlődtek, zilálódtak, nagyjából 1920-ra a forradalmi dagály visszahúzódott, az apály ideje jött el.

1917 tematikája – a proletárdiktatúra, a bolsevizmus, a kommunizmus, a lenini tan, az orosz tapasztalat és mindennek a nyugat-európai megvalósíthatósága, sőt a III. Internacionálé (Komintern – KI) megalakulásával előálló új helyzet a nemzetközi munkásmozgalomban – hamarosan a végsőig élezte az olasz munkásmozgalom irányzatainak ellentéteit (is). A többi európai országban szintén egymásnak ugrott a munkásmozgalom két osztaga. Álláspontjaik (ki képviselte a helyeset, kinek volt igaza, ki tévedett és miben?) a mai napig viták tárgya. Olaszországban a történelmi szocialista párthoz ragaszkodó akkori többség és kései leszármazottai soha nem bocsátották meg a kommunista szakadást. Az olaszországi szakadás előzményei, okozója minden kétséget kizáróan az oroszországi forradalomhoz való viszonyban, a forradalom megítélésében, következményeinek értékelésében rejlik. Gramsci vállalta az orosz bolsevik útmutatást, felismerte horderejét. A párton belüli ellenfelei – a reformisták, a maximalisták szószólói – az 1917-es forradalomban nem ismertek rá saját opportunistá, liberális, demokratikus felfogású identitásukra, távolabbi perspektívákba tolták és tologatták a társadalmi ellentmondások megoldását, a tőke és munka ellentétének, a társadalmi igazságtalanságoknak a megszüntetését.

⁵¹ A genovai munkásmozgalmi intézet kutatói a Tanácsköztársaság centenáriuma Pietro Aquilino szerzőségében (közreműködésemmel) összeállítottak egy dokumentatív emlékkönyvet („Gli insegnamenti di una sconfitta nel 100 anniversario della Repubblica Ungherese dei Consigli Operai”, PANTAREI, Milano, 2019.), amelyben kronológia, dokumentumok, történelmi elemzések és a ’19-es résztvevők életrajzi repertóriuma („protopográfia”) – benne Dario Fieramontéval - kapott helyet.

Gramscit az emlékezetes torinói háborúellenes megmozdulás után, 1917 őszén a város szocialista szekciója végrehajtó bizottságának titkárává választották, ugyanakkor betöltötte a „Grido del popolo” felelős szerkesztői székét. Lapjában sorra jelentek meg az 1917-et vállaló szemléletét magyarázó, a forradalom létjogosultságát indokoló cikkei. „Új Internacionáléért” címmel aláírás nélküli, de neki tulajdonított vezércikk jelent meg úgyszólván rögtön az orosz bolsevik győzelem után 1917. december 8-án, amelyben kifejtette, hogy a háborút ellenző szocialisták zimmerwaldi konferenciája a II. Internacionálé romjain tanácskozott, a romokon új internacionalista világszervezet létrehozására van szükség. Mint ismeretes másfél év múlva Moszkvában megalakult a III. Internacionálé. Gramsci vezércikkének a stílusa, formai jegyei egyelőre kezdetlegesek (elképzeltető, hogy mégsem ő a szerző?), azonban a politikai szándék egyértelmű: „Egy Internacionálé novellának kell helyettesítenie a régit, amely új talajon fog kicsírázni és új aratást fog virágozni.”⁵² Az „Ordine Nuovo” későbbi, nem a kezdetlegesség jegyében szerkesztett dokumentumának identifikációjáról a Kominternnel már szoltunk, a „koraszülött” vezércikk apropója máskülönben a firenzei szocialisták lapjában („Difesa”) Vezio (a későbbi kommunista pártalapító, a vasutas Spartaco Lavagnini álneve) aláírással közölt, hasonló tartalmú írására, illetve kezdeményezésére való kedvező reagálás és támogatás Gramsci részéről. Minden egyéb korabeli megnyilatkozása megvilágítja forradalmi várakozásait, a forradalomra irányuló tettvágyát, vagyis hogy a torinói szocialistákat és az egész olasz mozgalmat forradalmi cselekvésre ösztönözze. Írásain átszűrődik vélekedése a kor politikai kérdéseiről, az olasz helyzetről, a nemzetközi forradalmi folyamatokról, így például a magyarországi Tanácsköztársaságról, az Oroszországban megkezdett proletár-szocialista forradalom permanenciájáról, az európai történelem távlatairól.

A „Lenin műve” cikk a Dora Kaplan-féle, a bolsevik vezetőt súlyosan megsebesítő merénylet után íródott. Ebben Gramsci – 1918-ban, amikor írta az oroszországi eseményekről, Lenin személyéről az információk szűkösek és nem autentikusak, mégis – a forrásait megválogatva, áttekintően értékeli és sok tekintetben találóan definiálja Lenin „művét”, az 1905-ös forradalommal megkezdett stratégia betetőzését, a forradalom vezetőjének teoretikusi, szervezői és irányítói tevékenységét. „A gondolat és az akció embere... Népszerűségnek örvend a munkástömegek között, ami őszinte tisztelet a kapitalista rendszerrel szemben elveiben és tetteiben megnyilvánuló hajlíthatatlanságának. Soha nem kápráztatta el a modern társadalom felszíne, amit mások összetévesztenek a valósággal és tévedésből tévedésbe esnek. Marx módszerét alkalmazva

⁵² Antonio Gramsci, *Per la verità, Scritti 1913-1926*, Editori Riuniti, Roma, 1974. 49.

úgy gondolta, a valóság nem más, mint mély betölthetetlen szakadék, amit a kapitalizmus vájt a burzsoázia és a proletariátus közé, az osztályok között mindig növekvő antagonizmus.”⁵³ Lenin – írta – soha nem tért le az osztályharc és az internacionalizmus útjáról: fő iránymutatásként, alapelvekként fogta föl azokat a bolsevizmus és önmaga számára. A cikk értő történeti elemzés az 1905 óta megtörhetetlenül folytatott küzdelemről, a mensevikek, az eszerek és a bolsevikok közötti elvi-politikai csatákról, a bolsevikok felülkerekedéséről, majd rátér arra, miért gyűlöli a nemzetközi burzsoázia Lenint és miért tartja diktátornak. Válasza: mert vezetésével Oroszországban megdöntötték a kapitalista uralmat, és mert ez megbocsáthatatlan a szemükben: a „diktátor” a nyugati polgári társadalmak politikai szókincsében a legelvetemültebb vezetőnek kijáró terminus, a diktátor rosszabb a királynál, aki fogalmaik szerint általában jóságos és szeretett teremtmény, mindenféle pozitív tulajdonsággal fölruházott földöntúli lény. A nemzetközi burzsoázia által mesterségesen táplált világképet csúfította el, a kapitalizmusról, mint a világrend legjobbjáról elhitetett oltárképet rombolta le megbocsáthatatlanul Lenin és a bolsevizmus. Nem csak a politikát filozófiai szinten művelő Gramsci gondolata ez, a szervezett és öntudatos, a munkásmozgalmi politikai kultúrát magáévá tevő torinói munkás vagy a sortűzzel farkasszemet néző andriai agrárproletár fejében ugyanez megfogant, sokan tudták közülük, amit a burzsoá sajtó sugall nekik Leninről, a bolsevizmusról, 1917-ről, annak az ellenkezője igaz. Észjárásuk érvényes volt a Szovjetunió fennállásáig, Gramscitól sem elidegeníthető, noha a szovjet-orosz valóság általa megtapasztalt és megismert ellentmondásairól, torzulásairól kendőzetlen kritikát mondott. Kritikája azonban jóval 1917 után fogant meg, 1917-ben és a közvetlenül rákövetkező években egyelőre a forradalom friss eredményei a perdöntők.

1917 utáni aktuális politikai benyomásait és megfigyeléseit cikkeiben rögzítette, ezek ékes bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy kommunista politikussá válása eldőlt kérdés a tárgyalt időszakban, amint az is, hogy elméleti felkészültségének alappillérei már szilárdan állnak a helyükön. A „Mi Marxunk”-ban és az említett „Lenin művé”-ben a munkásmozgalmak régebbi, illetve új teoretikusának legfontosabb, fellebbezhetetlen és megingathatatlan téziseit szintetizálja, jóllehet nem merev axiómákban, nem kanonikusan értelmezi a két klasszikust. Mint ismert Marx sem definiálta önmagát marxistának, Gramsci ugyancsak ostobaságnak vél közhelyszerű kérdésfeltevéseket, nevezetesen azt, hogy léteznek-e egyáltalán marxisták? „Marx nem egy kis doktrínát írt, nem messiás, aki téren és időn kívüli abszolút vitathatatlan normáktól és kategorikus imperatívuszoktól hemzsegő parabolák füzérét hagyta ránk. Egyetlen parancsszót, egyetlen

⁵³ Antonio Gramsci, Scritti politici id. kiadás I. vol. 209-210.

normát: Világ proletárjai egyesüljete.”⁵⁴ A proletár internacionalista összefogás marxi eszméje, és az 1917-től győzelmesen alkalmazott bolsevik gyakorlat Gramsci vezérfonala, állandó hivatkozási alap, bármiféle eltérés ettől árulás a szemében. Ennyiben következetesen ragaszkodott a bevált lenini bolsevik tapasztalatokhoz. Amit Leninről írt, alátámasztja ezt a megállapítást: „Lenin a bolsevik párt élén eréllyel szót emelt a (burzsoázia) félrevezetése ellen, kérlelhetetlenül leleplezte az orosz burzsoázia valódi intencióit, szembeszállt a szégyentelen mensevik taktikával, amely a proletariátust kezénél-lábánál fogva a burzsoáziához kötözte volna. A bolsevikok minden hatalmat a szovjeteknek követeltek, mert csak ez jelenthetett garanciát a tulajdonos osztályok reakciós cselszövése ellen.”⁵⁵

A szóhasználatáról akaratlanul jut eszembe a mintegy másfél évtizeddel későbbi, de szintén a forradalmi harcok élményeiből táplálkozó „szocialista-realista” irodalmi alkotás címadó metaforája, Nyikolaj Osztrovszkij regénye, „Az acélt megedzik”; hőisével, Pavel Korcsagin történetével ábrázolt kor, a kor szereplőinek acélos akarata. (V.ö. még Alekszander Szerafimovics művével, a „Vasáradat”-tal, amely 1945 után megjelent olasz fordításban és sokan el is olvasták.) Gramsci világában, a torinói nagyipari munkásközegben, az északi ipari háromszög dolgozói, vagy az olasz Dél, a Mezzogiorno nincstelen agrárproletárjai között szintén kitermelődtek és „megedződtek” a Korcsaginhoz hasonlítható kemény legények és férfiak, asszonyok és lányok, akik készek voltak (készek lettek volna) forradalmi tettekre. Gramsci velük eggyé válva lázasan kereste-kutatta a konkrét olasz realitások sajátosságait, az olasz munkás és paraszti valóságot, a városi és falusi szociális viszonyok meghatározó vonásait, hogy felszínre hozva és tudatosítva azokat előre vigye Olaszországban a forradalom ügyét. Gondolkodását motiválta a bolsevik tapasztalat átvétele és hozzáigazítása az olasz valósághoz, az olasz munkásmozgalomhoz. Ellenezte a mozgalmat vezető szocialista párt elvi-eszmei vonalát, kifogásolta a párt szervezeti életének hiányosságait, forradalmi célokra, a munkáshatalom megteremtésére alkalmatlannak találta a párt fölépítését. Ismerte a mozgalom aluról jövő lendületét, a munkások forradalmi akaratát és a megalkuvó vezetők közti ellentétet: kritikájának középpontjába ezeket a kérdéseket helyezte.

Jellegzetes cikke az 1919. júniusban a magyar Tanácsköztársaság idején az „Ordine Nuovóban” megjelent „Munkásdemokrácia” című írása, amelyben a munkásosztály hatalmi

⁵⁴ Uo. 170. („Il nostro Marx” címmel eredeti közlés 1918. máj. 4., a Marx-centenáriumra in Il Grido del Popolo, a torinói szocialista újságban.)

⁵⁵ Uo. 211-212. (Eredeti megjelenés dátuma: 1918. szept. 14.)

berendezkedésének, államának, forradalmának kulcskérdéseit tárgyalta. Az olasz munkásosztály is csak az állami hatalom megszerzésével veheti kezébe a politikai rend átalakítását, a hatalom megszerzésével teremthet a demokráciát, „új rendet”, 1917 utáni munkásmozgalmi terminológiával mondva „proletárdiktatúrát” – állította Gramsci. Tételében benne volt 1917 forradalmi tapasztalatainak maradéktalan igenlése és az orosz példa olasz megismétlésének akarása. A proletárdiktatúra fogalma 1917-el nem kísértetként, Oroszországon kívül Európában orosz realitásként lépett át országhatárokat: a munkásokban bizakodást, a tőkés és vagyonos osztályokban veszélyérzetet váltott ki. A munkásmozgalmában mindenütt – ha másként nem, hát jelszóként – napirendre került. A fogalom azután a „rövid 20. században” – úgy tűnik - kifutotta magát, ráerakodott a beteges paranoia, a proletárdiktatúrában is beálló (egyébként részben érthető, a visszavágás szándékának betudható) megtorlás és bosszúállás szelleme, az erkölcsi és politikai bűnök mázsás súlya. Lejáratódva ma már használhatatlan, azonban 1917 után munkások és szegényparasztok tömegei, sok értelmiségi, különböző társadalmi helyzetű emberek sokasága hitt a társadalmi igazságosságot szolgáló funkciójában. Gramsci feltétlenül hitt benne, meggyőződéssel hitte a kommunizmus szükségszerű intézményének. Cikkének címe – „Munkásdemokrácia” – kifejezi mindazonáltal a proletár diktatúra velejárójaként a demokrácia szükségességét, ami gondolatvilágának szerves része, vitathatatlan alapelv. Jogosultnak tartotta a burzsoáziával, a vagyonos osztályokkal szemben alkalmazandó diktatúrát, ám a munkások államának, hatalmi szervezetének demokráciáját hangsúlyosan szem előtt tartva megfelelő és szükséges intézményi biztosítékokban gondolkodott, nem feledkezett meg ezekről. Úgy gondolta, az „új rendet” megteremteni nem utópikus elképzelés; azt is gondolta, ami 1917-tel megtörtént, és ami létre jön a nyomában, az sem utópia: „A proletariátus átvette a gazdasági és politikai irányítást és megvalósítja a maga rendjét. A maga rendjét, nem a szocializmust, mert a szocializmus nem egy mágikus *legyen (fiat)*, a szocializmus folyamat, kollektív értékekben egyre gazdagabb társadalmi mozzanatok fejlődése. A proletariátus megvalósítja a maga rendjét létrehozva e fejlődés szabadságát garantáló politikai intézményeket, ezeknek kell biztosítaniuk hatalmának folytonosságát. A diktatúra a szabadságot garantáló alapvető intézmény, megakadályozza pártütő kisebbségek puccsait. A szabadság garanciája, mert nem az üldözés módszere, lehetővé teszi olyan permanens organizmusok létrejöttét és megszilárdulását, melyekben a diktatúra, miután betöltötte misszióját, megszűnik.”⁵⁶

⁵⁶ Uo. 207.

Lesz még alkalmunk arról szólni, hogy a „létező szocializmus” jellemző vonásaiban Gramsci nem ismert volna rá az általa jövendőt „folyamatok”, a „fejlődés” minőségi jegyeire. Egyelőre publicisztikáját követve azt kell kiemelnünk, hogy előrelátása szerint a kívánalmi – vélte - automatikusan realizálódni fognak, mivel a kizsákmányolt és a kizsákmányolás felszámolását célul kitűző, azaz a valódi demokráciára rendeltetett munkásosztály a kizsákmányolás megszüntetésének kritériumával „új rendűen” demokratikus osztály, minden előző uralkodó osztálynál demokratikusabb osztály. A gondolatot előfeltételként kezelte a proletárdiktatúra elméleti kidolgozásához. Írásai termékeny talaj elképzelése magvainak elhintéséhez: „A szocialista állam már potenciálisan létezik a kizsákmányolt osztály jellegzetes társadalmi életének intézményeiben. Ezeket kell erős központosítással összekapcsolni, koordinálni, alárendelni a kompetenciák és hatalmak hierarchiájának, ugyanakkor a szükséges autonómiák és tagoltságok tiszteletével létre kell hozni már most az igazi munkásdemokráciát, amely hatékonyan és aktívan szembehelyezkedik a burzsoá állammal, felkészül arra, hogy helyettesítse annak minden lényeges uralmi, irányítói és a nemzeti tulajdont kezelő funkcióját.”⁵⁷ Világosan kitűnik, a munkásosztály gazdasági és társadalmi szervezeteiben (párt, szakszervezetek, üzemi tanácsok, azaz „szovjetek”, csírájukban az ún. „belső bizottságok”, a kulturális munkásművelődési körök stb.) már adottak és működnek a munkáshatalom intézményes irányítói, vagyon-kezelői, és természetesen a hatalmi-uralmi funkciói, melyekben nem az erőszak diktatórikus formája dominál, hanem a társadalom tevékeny dolgozói többségére kiterjesztett demokrácia, a valódi népuralom, melynek alapja a konszenzus. Gondolataiban feltehetően az is megfordult, amit később részleteiben kifejt, hogy Olaszországban az oroszországi helyzethez képest eltérő sajátosságok miatt, a struktúrájában bonyolultabb, intézményi rendjében „tagoltabb” ún. civil (polgárisult) viszonyok közt a proletárdiktatúra megvalósítása nem orosz módszereket követel.

Oroszországban 1917-ben a hadsereg kifáradása, hallatlan vérveszteségei miatt a háború közeledett a végéhez, az uralkodó osztály bénult és tehetetlen volt, a bolsevikok fellépésére és politikájára a társadalmi erők nagy csoportjai reagáltak kedvezően, gyorsan szereztek maguknak híveket a frontokon, a gyárakban, a nagyobb városokban, és jelentős paraszti tömegeket mozdítottak meg a nagy földbirtokok fölosztásának jelszavával és valóra váltásával, ami egyébként átmenetinek bizonyult. Ezzel szemben Itáliában a háború kitartott 1918-ig, bár itt is igen nagy véráldozattal járt (680 ezer halott, rokkantak és sebesültek szintén óriási számban), a polgári lakosság életnívója leromlott, de a tájékozó nacionalista propagandával tájékoztatott, a

⁵⁷ Uo. 256-57.

liberális és konzervatív reakció, „antibolsevista” ideológiával átítatott középosztály, a „parazita csoportok” így is a háborús győzelem mámorában az olasz hatalmi befolyás növelését, területszerzést remélték a béketárgyalásoktól. A középosztály és a társadalom felső rétegei a politikai ügyeket illetően a „bolsevizmus” elvetése és a liberális ideológia, valamint kormányzás csődje mellett várakozó álláspontot foglaltak el, a politikai küzdelem több lényeges vonásában átment a civil társadalom „álló háborújába”, ami a munkásmozgalmat készületlenül érte, a politikai állóháború, egyáltalán a szofisztikált politikai harcok technikája ismeretlen volt előtte, Gramsci is később, a Börtönfüzetekben elemezte sajátosságait. Akkor a munkásmozgalmat kardinális vitájában érvényesülő verbális forradalmiság maximalizmusával vitatkozó reformista áramlat a tömegek forradalmi irányzatú rohamozó akcióit gyakorlatilag visszafogta, az átgondolt eredményre vezető stratégiának nyoma sem volt sem a reformisták, sem a maximalisták elképzeléseiben. A polgári közvéleményben, a közgondolkodásban az a nézet vert gyökeret, hogy a politikai hatalmat ostromló, a létbiztonságot fenyegető kártékony sztrájkok túlzottan elszaporodtak: a háború utáni első békeévben, 1919 első felében Északon 200 ezer vasmunkás szüntette be a munkát, további 200 ezer mezőgazdasági munkás, a nagy kikötőkben a „tengerészeti” dolgozók, a hajósok, a fővárosi nyomdászok csoportjai csatlakoztak hozzájuk. Ez a harcra kész tömeg „program és vezetők nélkül maradt”⁵⁸ – állapította meg a kommunista pártalapító Angelo Tasca már renegát korszakában, de akkor sem nélkülözve olykor történeti értékeléseiben az objektivitást. Bizonyos értelemben épp a vele való – a munkástanácsokról szóló – vitában, vele szemben is erőteljesen képviselte Gramsci a „munkásdemokráciát”, annak alapszintű szervét a gyárak üzemi tanácsait.

Miközben viták folytak a munkásmozgalmában, az erő apadt. 1919-ben elkezdődött, majd – történeti mércével mérve - rövidesen lendületet vett a fasiszta szervezkedés. Mussolini agresszív terrorista bandákat állított talpra, maga köré gyűjtötte a tulajdonukat féltő felső és középrétegekből az elégedetleneket, az ingyenélő parazitákat, a nacionalistákat, a csalódott háborús veteránokat. Ezekkel a társadalmi csoportokkal és a vagyonos osztályokkal elhiteti, hogy meg tudja állítani a forradalmi irányzatú munkásokat és parasztokat, a rendcsinálást rá lehet bízni. Itáliában a fasiszta mozgalom nem gyorsan lábra kapó, de gyorsuló megerősödése meglepetést és kíváncsiságot keltett, azonnali sikert, persze, nem tudott felmutatni, de a zűrzavaros hangulat, a hatalom szerveinek, az egyháznak a magatartása kétségtelenül a fasizmus malmára hajtotta a vizet, a király maga pálcát tört a fasizmus javára. Gramsci ebben a helyzetben azon munkálkodott, hogy

⁵⁸ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo I-II.* voll., Editori Laterza, Bari, 1967. 25. NB. A különböző megmozdulások gyakran vérfürdőben végződtek.

megállítsa a munkásmozgalmi hanyatlást, mégpedig a mozgalom kommunista irányzatú programozásával.

A munkásság társadalmi és politikai életének első intézményi formái a szocialista párt égisze alatt alakultak ki – írja a „Munkásdemokrácia”-ban - , ám ezeket a szervezeti alakulatokat részben új alapokra kell helyezni, részben tovább kell folytatni a szervező és nevelő munkát, mert a munkás és paraszti tömegek szervezettsége egyelőre nem kielégítő, nem alkalmas arra, hogy a proletár államot, a proletár diktatúrát létrehozza. Rendkívül fontos ügynek gondolja a régi szakszervezeti módszerek felváltását a dolgozók közvetlen demokráciájával, a közvetlen dolgozói részvétellel választott üzemi bizottságokkal, illetve tanácsokkal. 1919-es cikkeiben a helyzet változása és bonyolultabbá válása ellenére ugyanazokat az elveket vallja, mint 1917-ben. Tovább folyik részéről a reformizmus, a hagyományos szociáldemokrácia bírálata, balra tolná a szocialista párt mögött sorakozó dolgozókat. A szociáldemokráciát kritizáló írásaiban kérlelhetetlenül ostorozza olaszországi képviselőit. Cikkei részben történeti vizsgálódások az olasz szocialisták politikájának gyengeségeiről, és az adott helyzetben gyakorolt politikájuk, irányvonaluk elégtelenségéről, részben vélt és valós igazságokat, érthető indulatokat és emóciókat, ám leegyszerűsítő egyoldalú eszmefuttatásokat is tartalmaztak, kifejezték a munkásmozgalomban, a politikai baloldalon folyó, a kor dilemmáiról szóló vitákat.

„Az állam meghódítása” c. írás a „Munkásdemokrácia” mellett másik példája 1919-es polemizáló politizálásának. A következőket olvashatjuk: „A kapitalista koncentráció – a termelési mód által determinálva – megformálja a dolgozó emberek tömegének koncentrációját. Ebben a tényben keresendő a marxizmus valamennyi forradalmi tézisének eredete, meg kell keresni az új proletár szokásrend („costume”), az új kommunista rend feltételeit, amely a szabad verseny és az osztályharc generálta kapitalista rendellenességek kapitalista szokásrendjének helyettesítésére hivatott.”⁵⁹ A dolgozó ember – folytatta gondolatmenetét – a szabad verseny körülményei mellett tevékenykedik, de feltételei nem azonosak a magántulajdonnal rendelkező kapitalistáéval, akiknek a társadalmi kisebbsége a magántulajdon privilegizált helyzetében van, egyenlőtlen feltételeket teremt az osztályviszonyokban és az osztályharcban. A dolgozó folyton ki van téve a leggyilkosabb kockázatoknak: az élete, a kultúrája, egzisztenciája és családjának a jövője ki vannak téve a munkaerő-piac rideg változó hatásainak. A dolgozó ki akar törni a verseny és az individualizmus szférájából, a szolidaritási társuláshoz folyamodik, változtatni akar a munkások

⁵⁹ Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás, I vol. 268. (Eredeti közlés in *L'Ordine Nuovo*, 1919. július 12.) (További idézetek uo. 268-73.)

és parasztek szokásrendjén és pszichológiáján. A továbbiakban rövid történeti elemzésben jellemzi a munkásmozgalom ellentmondásait: „A társulások szervezkedés („associazionismo”) tekinthető a proletár forradalom lényegi tényezőjének”, az első lépéseknek, melyek megalapozták az I. és a II. Internacionálé „tagtoborzó periódusát, és kifejlesztették a szocialista pártokat, valamint a szakmai szakszervezeteket. Ezek a proletár intézmények és az egész proletár mozgalom azonban nem volt önálló, nem engedelmeskedett a kizsákmányolt munkásosztály történelmi tapasztalatához kötött törvényszerűségeknek. A történelem törvényeit az államban szervezett tulajdonos osztály diktálta. Az állam mindig a történelem főszereplője, mert a szerveiben összpontosul a tulajdonos osztály hatalma, az államban a tulajdonos osztály fegyelmet tart, a verseny okozta ellentéteken és vitákon úrrá lesz, egységbe tömörül, hogy érintetlenül fenntartsa a verseny végső szakaszában is a privilégiumait: az osztályharc a hatalomért, a társadalom rendbetételének és irányításának uralásáért folyik.” Az államhatalom megváltoztatása, proletár ellenőrzés és irányítás alá vonása történelmi szükségszerűség, amit a munkásmozgalom az I. és II. Internacionálé elvi-eszmei határain belül teljes érvényében nem fogott fel, és nem tudta megvalósítani a kapitalista rendszert megdöntő államhatalmi változtatást. A munkásmozgalom a kapitalista szabad versenynek alárendelten működött, csak abban volt funkciója. A szakszervezeti mozgalom szintén ebbe a hibába esett: megelégedett a társulások szervezésével és propagálásával, csak „az elvont jakobinus szellemiség álcázására szolgált, megfelelt a szabad versenyes („liberista”) hagyománynak.” Gramsci nagyra értékelte a „toborzás” eredményeit: azt, hogy a proletárban, akit azelőtt semmibe vettek és társadalmilag semmit sem számított, tudatosította valós társadalmi és osztályhelyzetét, egyenes életszerű, az emberi társadalom történelmi fejlődési folyamatának megfelelő értelmet adott felszabadító mozgalmi szellemiségének, de a fennálló viszonyok kritikáján keresztül nem jutott el a rendszer „antitézisének” (később „ellenállamnak” nevezi) a megfogalmazásáig. A szocialista párt nem uralta a valóságot, abszorbeálódott benne. „A szocialisták többnyire alázattal elfogadták a kapitalista kezdeményezés teremtette történelmi valóságot. A liberális közigazdászok koncepcióinak a hibájába estek: hittek a demokratikus állam intézményeinek örökkévalóságában és tökélyében. Szerintük lehetséges a demokratikus intézményeket korrigálni, itt-ott kiigazítani, de alapvetően megbecsülve ezeket tiszteletet kell tanúsítani irántuk. E szűkkeblűen hiú nézet példáját adta Filippo Turati a maga pokolian megkövült („minoszi”) ítéletével, mely szerint a (polgári) Parlament úgy viszonyul a Szovjethez, mint város a barbár hordához.”

Az orosz és a magyar tapasztalat tanulságain elmélkedve, semmiféle habozás vagy kétkedés és fenntartás nem árnyékolja Gramsci felfogásában a proletár állam forradalmi úton történő

megvalósításának elképzelését, a mellette szóló alaptételeket. Az olasz történelemből leszűrt ismereteivel, valamint az aktuális politika fejleményeinek reflexióival illusztrálta írásos vagy szóbeli megnyilatkozásait. Az olasz államról írt fejtegetése az „Ordine Nuovo” 1920. februári számában jelent meg. Ebben egy másik szociáldemokrata pártvezető, a reformista Enrico Ferri parlamenti előterjesztését bírálva az államszervezet felépítése szempontjából esetleges és félrevívó felvetésnek ítélte a szocialista képviselő javaslatát, miszerint a börtönök ne a belügyi tárca, hanem az igazságügyi minisztérium hatáskörébe tartozzanak. Ugyanebben a cikkben Turatit szintén elmarasztalta, amiért a háború 15 millió halottjának (korabeli statisztikai adat) súlya alatt az állami törvényhozásra vonatkozóan egy „elegáns parlamenti beszédben” csak olyan partikuláris ügygel tudott előhozakodni, mint a prostituáltak szavazati joga, továbbá javasolta, hogy a „szerelem bérezettjeinek” megtisztelő eufémizmusával illessék őket.

Az olasz állam történeti fejlődéséről írva kifejtette, az „albertinus alapszabályzat” mint alkotmány – a szárd király, Carlo Alberto (1798-1849) neve után, aki 1848-ban a polgári forradalom nyomására adatta ki az olasz állami alkotmányozás forrásának tekintett dokumentumot - egyedül azt a célt szolgálta, hogy összekösse a savoiai ház koronáját a magántulajdonnal. Az „albertinus alkotmány” a király államgépezetének szabályozója – írta Gramsci - , a kormány a minisztereit önkényeskedéseikben nem korlátozza, az állampolgárok szabadságjogait („le grandi libertà”: az egyéni szabadságot, a szólás és a sajtó szabadságát, a gyülekezési és egyesülési szabadságot – PJ.) formailag sem védi. A liberálisnak és demokratikusnak nevezett kapitalista államokban a nép szabadságjogainak intézményes védelme a jogra lenne bízva, az olasz államban azonban az igazságügy nem hatalom, csak rendszer, a végrehajtó hatalom eszköze. Ezért a börtönök igazgatása, a rendőrség, az állam elnyomó apparátusa a belügyminisztériumtól függ, a miniszterelnök pedig fenntartja magának a belügyet, a fegyveres erőkkel együtt, és miután a vagyonos osztályok bizalmi embere – kiválasztásában közreműködnek a bankok, az ipar és a földek nagygazdái, a fegyveres erők vezérkara – felruházást kap a parlamenti többség előkészítésére csalással, korrupcióval. Hatalma korlátlan de facto és de jure. Az olasz uralkodó osztály képmutató álcázás és teketóriázás nélkül leplezetlenül gyakorolja diktatúráját. A dolgozó nép alsóbbrendű afrikai gyarmat lakosságaként van nyilvántartva. Az ország ostromállapotban él. A nap, az éjszaka bármely órájában a belügyminiszter, azaz a miniszterelnök parancsára a pórázon vezetett rendőrök behatolnak a lakásokba, a gyülekezések helyszínére, átkutatnak mindent, az ott tartózkodó résztvevőket megbilincselve elvezetik, piszkos hányingert keltő cellákban közönséges bűnözőkkel összezárnak őket, a gyűlést már előzőleg feloszlatták, cenzor törli a kifüggesztett hirdetményeket, felhívásokat, plakátokat, végül bezárják a gyűlést kezdeményező szervezetet.

Minderről Ferri előterjesztésében egyetlen szó sem hangzott el. Oroszországban is így mentek a dolgok – tette hozzá Gramsci –, aminek a proletárdiktatúra véget vetett, Itáliában viszont a reformisták változatlanul a szovjetek köztársasága helyett a liberális demokráciát, a burzsoá köztársaságot választanák, nem a „barbár szovjetet”, a „polgári demokratikus parlamenti államot.”⁶⁰

Gramsci nem politikai kevélységében kritizálta Turatit, tudatában volt tekintélyének és a pártbeli jelentőségének: a párt alapítója nagy érdemekkel és rendkívüli erkölcsi-politikai tőkével bírt, számára szent a párt egysége és ezzel a nagy erős párttal, úgymond a saját kreatúrájával és a kapitalizmust fejlesztő reformjaival kívánt a szocializmusba átnőve bemenetelni. Magatartásán látszott a számára már megfejtethetlenné változó és megváltozott helyzet. Különböző dokumentumok tanúskodnak erről a lehangoló tényről, Turati politikai hanyatlásáról. Elég beleolvasni Anna Kuliscioffal⁶¹ folytatott levelezésébe, amelyben kertelés nélküli megnyilatkozások találhatók ambiciózus, de kicsinyességbe vesző parlamenti praktikákról. Hajlamos lett volna tárgyalni és megegyezni bárkivel, akár a királlyal is, Mussolinivel is, amennyiben az egyetértés minimuma előállt volna velük. Levelezésükből kiolvasható az éles politikai küzdelmek élesebb harci módszereinek elvetése; egy-egy sztrájkot, a szovjet típusú forradalmat mindketten elítélték. Turati néhány elvtársát, akik nem értenek vele egyet a parlamenti vitákban, a frakció megbeszélései alkalmával, nem állnak kommunizmusellenes platformjára, ostoba félhülyének festi le. Félhülye a filozófiát oktató parlamenti frakció-társ Adelchi Baratono, majdnem az Egidio Gennari, a párt egyik „nagy öregje”, a vezetőség titkára, aki alapító tagja lesz a kommunista pártnak. Gennari 1920. február végén a reformistáktól túltengő képviselő csoporttal is elfogadtatta a kommunizmus eljövételét sikerre vivő proletár forradalom támogatására vonatkozó határozati javaslatot. Turati reakciója és véleménye erről egyetlen szó: katasztrófa. Minden forradalmi irányú lépést, fejleményt, de még a sztrájk – kétségtelenül sűrűn alkalmazott – fegyverét is bírálta. „A postások sztrájkja – írta Annának -, meg még egy másik megbénítja az egész nemzet életét, ezeket tart halálos aggodalomban, veszélyezteti az ellátást, éhséggel, felkeléssel és egész régiókra kiterjedő agyonlövetésekkel fenyeget... A nagy nyomorban tovább emeli az árakat, rombol bennünket külföldön...Ez nem akármilyen sztrájk, amiről bizonytalan

⁶⁰ V.ö. Antonio Gramsci, *L'Ordine Nuovo 1919-1920*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1972. 73-75. (Ez az Einaudi-kiadás az Editori Riuniti id. köteteinél teljesebb válogatás, a még frissebb, 1987-es, ugyancsak a torinói kiadótól további kiegészítéseket tartalmaz; a szövegek összehasonlítása filológiai értelemben is hasznos a kutatás aspektusaiban.)

⁶¹ Anna Kuliscioff (valószínűleg az orosz Kuljisov vezetéknev olasz átírása) Szimferopolban 1854-ben született. Anarchista nézetei előbb Svájcba vetették, Itáliában az anarchista vezér Andrea Costába szeretett, majd Turati élettársa és politikai támogatója.

véleményeket alkothatunk. Szerintem vagy szolidárisan el kell fogadni, vagy nem kell elfogadni, hanem harcolni kell ellene.”⁶² Nem hagy kétséget, hogy harcolni akar ellene.

E levelének kelte után egy évvel, 1921 elején Buchinger Manó látogatott Rómába – a magyar szociáldemokrata politikus az olasz külügyminiszterrel, Carlo Sforzával tervezett találkozót, amit Turati készített elő, közben alkalom adódott kettejük társalgására a politikai helyzetről. Turati panaszkodott Buchingernek, hogy a kommunisták az olasz fővárosban és másutt az országban igen aktívak, zavarják a közéletet.⁶³ Arról hallgatott, hogy a miniszterelnök Francesco Saverio Nitti figyelmeztette, ne támogassa a trianoni békével Szerbiában rekedt magyarok visszajuttatását Magyarországnak (csak Szerbiát említette, jóllehet három milliőről beszélt, beszámította a nem szerbiai erdélyieket és a felvidékieket is), mert ez árthat az olasz-jugoszláv kapcsolatoknak; az olasz-jugoszláv jó szomszédság előnyt kell élvezzen a magyar szempontokhoz képest. (Nitti Londonban a magyar békeszerződés tárgyalásakor kiállt a déli magyar határvonal magyar érdekű korrekciója mellett, ezzel függ össze, hogy nem volt elragadtatva a szocialista politikus diplomáciai érzékétől: „szörnyű diplomata vagy” – reagált malíciával Turati megjegyzésére. Az egyik Turati-levelél öniróniával referál a szóváltásukról.)⁶⁴

Ahogy folyvást zúdultak előre a forradalmi tendenciájú események, úgy teljesedtek ki Gramsci nézetei a politikai hatalomról, mint minden forradalom központi kérdéséről, bár nem kizárólag a hatalom megragadására koncentrált. A kapitalista rendszer politikai hatalmának jellegét elemezte, átalakításának módját írta körül: „Minden politikai hatalmi forma csak úgy fogható fel és tehető jogosulttá (legitimé), ha annak jogi apparátusa egyúttal reális gazdasági hatalom: a termelési viszonyok, a megtermelt javak elosztása meghatározott rend szerinti organizációban és védelemben van elgondolva. A történelmi materializmusnak ez az elemi kánonja magára ölti valamennyi, az üzemi tanácsokkal kapcsolatban kifejlesztett tézisünket... Véleményünk szerint a forradalom nem feltétlenül proletár és kommunista, ha csak a burzsoá állam politikai kormányzatának megdöntését javasolja vagy beteljesíti azt; akkor sem proletár és kommunista, ha megsemmisíti a burzsoázia adminisztratív gépezetét és képviseleti rendszerét, akkor sem, ha a népi

⁶² Filippo Turati Anna Kuliscioff, Carteggio, Giulio Einaudi editore, Torino, 1953. V. vol. 188.

⁶³ Buchinger Manó: Találkozásaim Európa szocialista vezetőivel, Népszava kiadó, Budapest, 1938. 148-151.

⁶⁴ V.ö.: Filippo Turati Anna Kuliscioff, Carteggio id. kiadás 270. (Nitti az emigrációban publikált könyveiben is szólt a magyar szempontból igazságtalan békekötésről. Lásd: Francesco Saverio Nitti: Nincs béke Európában, Pallas kiadás, Budapest, 1922., uő.: Európa hanyatlása, Pallas kiadás, Budapest, 1923. Nitti politikájának jellemzője elődjének, a liberális Giolitti taktikázó vonalának a folytatása, ezen belül a szocialistákkal való párbeszéd és megegyezés, a kormányzásba történő bevonásuk. Elképzelései magyarázzák az orosz és a magyar forradalmak iránti türelmét, mintegy hívó szót mondva a szocialistáknak.)

felkelés sodrása hatalmat ad kommunista embereknek vagy azoknak, akik annak mondják magukat. A forradalom csak akkor proletár és kommunista, ha felszabadítja a kapitalizmusban kialakult proletár és kommunista termelő erőket, előmozdítja ezek fejlődését („expanzióját”), türelmes és módszeres munkával megteremti a termelési és elosztási viszonyok új rendjét, melynek alapján lehetetlenné válik az osztálymegosztottság, az államhatalom elsorvad, a proletár osztály feloldódik az emberiségben, átalakul egyetemes emberiséggé.”⁶⁵ Ebben az írásában futólagosan reflektálva „a magyar, a német, a bajor, az osztrák és ukrán” eseményekre megjegyzi, ezekben az országokban történtek ugyan nagy megrázkódtatások, de a régi rend szétzúzását nem követte a kommunista jellegű átalakulás. Nem elegendő a kommunista párt létrehozása – írta -, nem elég a burzsoá állam szétverése, erős szakszervezetek alakítása, a proletariátus felfegyverzése, a politikai hatalmat ki kell terjeszteni gazdasági lényegére, a termelőerők fejlesztését, expanszióját meg kell oldani. A proletár tömegek törekvését érvényesíteni kell a gyár proletár rendjében, a gyárban a gyárból kell az új állam, a szovjetek államának a sejtjét előállítani. A tanácsokból kell felépíteni az új államot, mint a gyári rend ipari viszonyainak és a munkások szokásrendjének a tükörképét.

Korábbi publicisztikai írásai – az idézett „Munkásdemokrácia” mellett több más cikke – részletesen és konkrétan tárgyalják az üzemi és lakóhelyi tanácsok, más szocialista közösségek tanácsainak szervezését. Azt javasolta, hogy a műhelyekben és szocialista körökben, a városi kerületek szocialista szekcióiban (a felszolgáló pincérek, a kocsisok, a városi közlekedés dolgozói, a vasutasok, a magánhivatalnokok, a kereskedő segédek, az utcaseprők és minden más kategória dolgozói között), valamint a paraszti közösségekben 15 munkásként, a legitimitás és a tekintély biztosítása érdekében mindenkit bevonva válasszák meg a delegátusokat. Ők azután alakítsák meg a tanácsokat, a munkásosztály által törvényesített keretek szerint felhatalmazott valódi népképviselői szerveket.

Gyakorlati tettei ebben az elvi vonalban materializálódtak: közreműködött az üzemi bizottságok, a különböző tanácsi szervek megválasztásában, nem viselte el az Oroszországban bevált „szovjet” megoldásoktól való eltéréseket, vesztegléseket a mellékvágányokon, az eszmei-ideológiai tévelygéseket, a forradalmi lendület leszerelését. Magatartásának és elvi pozíciójának a lényege plasztikusan kivehető a konkrét 1919-es gyárfoglaló mozgalmak idejének vitáiból, az Ordine

⁶⁵ Antonio Gramsci, L'Ordine Nuovo id. kiadás 135-140. („Due rivoluzioni” cím alatt – eredeti közlés dátuma: 1920. július 3.)

Nuovo csoporthoz tartozó, még barátjának és elvtársának tekinthető Angelo Tascával való nézeteltéréséből. Vitájuk az üzemi tanácsok választásának kérdései körül forgott.

A torinói munkakamara (a szakszervezetek delegáltjainak testülete választott vezetőséggel) Tascát bízta meg 1919 őszén az üzemi tanácsokról szóló jelentés elkészítésével, és mint Gramsci megállapította, Tasca nem az Ordine Nuovo csoport irányvonalát képviselve állította össze a beszámolóját, eltért attól.⁶⁶ Az Ordine Nuovo irányvonala Gramsci koncepciójával volt azonos. A vitát összefoglalva Gramsci szerint Tasca nem értette meg a tanácsi eszme és gyakorlat lényegét, amely az oroszoknál bevált gyakorlat alapján nem a szakszervezeteket tekintette a tanácsi hatalom forrásának. Az Ordine Nuovo csoport által képviselt olaszországi módszerben is közvetlenül a dolgozók részvételével kell a tanácsi képviselőket megválasztani, azután az üzemi tanácsokba beválasztott forradalmár és kommunista meggyőződésű munkások többsége (bolsevik módon) a szakszervezeti bürokráciától, a „szakszervezeti mandarinoktól” - Gramsci metaforája - átveszi az irányítást. Felfogásában a tanácsoknak az üzemekben történő választásával „alulról” építkező folyamatban a közvetlen demokrácia egyik elsődleges, prioritásokkal rendelkező intézménye jöhet létre; a közvetlen demokráciának a munkástanácsokban megvalósított formája elgondolásként azután a munkásmozgalom politikatörténetében átváltozott a „felülről irányított” demokrácia (?) gyakorlatává, azaz a közvetlen munkásrészvételtől elszakadó szűk testületek által irányított gyakorlattá, megmerevítve, tartalmától elvonatkoztatottá téve az eredeti, és a Gramsci által elgondolt, lenini vonalban tételezett tanácsi eszmét. A kifordított vagy elferdített gyakorlat a pártállami struktúra egyik tipikus képződménye lett – jelentős politikai károkkal.

Gramsci a Tasca-vitában kitért arra, hogy időközben 1918-tól az oroszok változtattak az eredeti szovjeteket választó módszereiken, mivel egyrészt az intervenciós háború miatt rákényszerültek az ipari termelés militarizálására, másrészt az iparba, vagyis a forradalmi munkásosztály közösségeibe a munkaerő biztosítására paraszti, kispolgári tömegek özönlöttek, a munkásosztály összetétele politikailag megváltozott, az 1917-es gyakorlatot nem lehetett a továbbiakban mechanikusan alkalmazni. Tasca eltekintett ezektől az új körülményektől, pedig ismerte és tájékozott volt az orosz szituáció evolúciójáról – Gramsci hivatkozott Bucharinnak „A kommunisták programja” c. 1918-ban kiadott könyvére, amit az „Ordine Nuovo” hasábjain ismertettek. Tasca felfogásának és elvi pozíciójának másik problémája abban állt, Gramsci szerint, hogy Tasca úgyszólván fizikailag összenőtt a verbálisan forradalmi szindikalizmussal, az

⁶⁶ A Tasca-vita részletes leírását lásd Antonio Gramsci, *L'Ordine Nuovo* id. kiadás 131-135., és 146-154.

anarcho-szindikalista elhajlásoktól sem mentes szakszervezetekkel. NB. Tasca hosszú éveken át együttműködött a tekintélyes és befolyásos szakszervezeti vezetőkkel, például a már szakmunkásnak is kiváló és tekintélyes Bruno Buozzival, a fém munkások vezetőjével, más aktivistákkal, barátai voltak közöttük, akiknek a politikai alapállásától, reformizmusuktól nem tudott eltávolodni, a forradalmi irányzatú, kommunista orientációjú követelményeket nem tudta teljesíteni. Gramsci a vitában irgalmatlan volt. Az Ordine Nuovo csoport programjának 1920-as összefoglalójában – amit Lenin teljes egyetértéssel fogadott – ismét elővette a kérdést és Tasca tételeit a „dolgozók szabadságáról”, valamint közgazdasági fejtegetéseiről fércmunkának minősítette. Tasca – állította - csak fitogtatni akarta közgazdasági olvasottságát, amikor azt írta a beszámolójában, hogy a „tőke menekül” és „elszakad a papírpénztől.” Az Ordine Nuovo csoport ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy „nem a tőke, legyen az finánc tőke, amely elszakad a termeléstől, a kapitalista személye szakad el, és a gyárat nem a tulajdonos, hanem az ipari bürokrácián keresztül (alkalmanként a szakszervezetek asszisztálása mellett – PJ.) a bankok irányítják.”⁶⁷ Tasca kifejezőmódjának irodalmi-esztétikai és nyelvi ötletessége – amire az olaszok sokat adnak – hatásos (a tőke menekülését például a „spicca il volo” ritkán használt érzékletes fordulattal írta le), de ezzel csak politikai zavart okozott. Egyfelől erkölcsileg szolidáris a szakszervezeti barátaihoz, másfelől irodalmi műveltségénél fogva amolyan széplélekként viszonyult a keményedő osztályharc feladatokhoz, nem értette, hogy a tanácsok intézménye – mint Gramsci írta – „nem zavarható össze a szakszervezettel, a szakszervezet nem koordinálhatja és nem rendelheti maga alá a tanácsokat, amelyek fogantatásukkal és fejlődésükkel a szakszervezeti struktúrában radikális változásokat hoztak” (értsd a szakszervezetek bürokratikus, anarchista vagy reformista irányítású struktúrájában – PJ.).⁶⁸ Gramsci ragaszkodott az üzemi tanácsok hatalmi szervekként való funkcionalitásához, Tasca pedig a régi vágású szakszervezeti konstrukciók változatlan fenntartásához. A vita és a probléma lényegét abban látom, hogy Gramsci – írásaiból ez kikövetkeztethető – a tanácsokat tekintette a munkáshatalom, a proletárdiktatúra forrásának, elvileg tisztázott, a munkásdemokrácia és a diktatúra egyensúlyában meghatározott fejlődő, megszűnéséhez vezető folyamatának, ezért, ebben a felfogásban kívánta a munkástanácsokhoz igazítani a szakszervezeti struktúrát. Nem szól külön a munkástanácsok és a párt intézményesített politikai viszonyáról, bár a leírt kifejtéseiből következik, hogy nem azt a fajta viszonyt képzelte el a munkástanácsok és a kommunista párt kapcsolatában, mint amely a „létező szocializmusban” megvalósult: ismeretes módon a Moszkvától Berlinig érvényes gyakorlatban a párt a szakszervezeteknek a „hajtósíj” funkciót jelölte ki. Ezen belül az üzemi bizottságok (üb-k)

⁶⁷ Uo. 151-152.

⁶⁸ Uo. 130.

– melyeket munkástanácsoknak sem neveztek – a másodlagos, tartalék, a szakszervezeti apparátust kiegészítő hajtószíj szerepet játszottak, holott – amennyiben a munkásosztály hatalma nem csak tartalmatlan hivatkozási alap, hanem valódi intézmény, akkor – a munkástanácsok ellenőrizhették volna a politikai hatalom működését. Konstruktív hozzájárulásukkal biztosíthatták volna a politikai hatalomnak a szocializmus szabad viszonyaiban Gramsci által elképzelt, fentiekben kifejtett állandó fejlődését, megújulását, ha tetszik a személyi frissítését is, megelőzve a megcsontosodását, a beszűkülését, a munkásoktól, a társadalmi valóságtól való elszakadását. Mindez nyilvánvalóan nem egyedül a munkástanácsokat érintő összefüggés, vonatkoztatható a lakóhelyi önkormányzatokra, a „civil szerveződések”, a szakmai társulások választmányaira, azaz a tanácsaikra. Ebben az értelemben, egyfajta pluralitásban kibontakozhatott volna a hatalom dialektikája, a benne közreműködő társadalmi erők kölcsönhatása.

A „pluralitás”, a „pluralizmus” kifejezései – jóllehet ezek a dialektika módszerének használatára is alkalmasak - a Kremlben és a rokon hatalmi központoknál szentségtörésnek számítottak. A Kremlben 1917 győzelmének birtokosaiként, később örököseiként a „marxizmus-leninizmus” ideológiai monopóliumára, a nemzetközi kommunista mozgalom „kézi vezérlésére” rendezkedtek be, figyelmen kívül hagyva a változó körülményeket, és a szovjet-orosz határokon kívüli (sokszor azokon belüli kisebbségi népek) országok nemzeti sajátosságait. A „létező szocializmus” hatalmi központjaiban kialakult a szűk vezető testületek mindenhatóságának és mindent legjobban értő tudásának téveszméje. Ugyanakkor a párt és a szakszervezetek, a párt és a munkástanácsok viszonylatában hiba lenne azt hinni, hogy a párt vezető testülete csak a tévedések szülőhelye, és egyedül a munkástanácsok zsebében találhatók a bölcsék köve. Mindkét oldalról adódhatnak jó elgondolások és tévedések, ezek tisztázása, az ellentmondások feloldása a politikai vita dolga – nem azzal a módszerrel, hogy a téves álláspontot képviselő féltől elvesszük a hatáskörét, a jogosítványait, kihúzzuk alóla a szőnyeget, hanem a kölcsönösség, a dialektikus módszer segítségével rendezzük a vitás kérdéseket. A Kreml (és a többi kis Kreml) nem valorizálta sem 1956 magyar munkástanácsainak, sem később a Szolidarnoscnak a potenciálját – ilyen körülmények között szükségszerű volt 1917 egykori eredeti és győzelmet hozó előrevivő erejének kimerülése, amit Enrico Berlinguer és a PCI vezetősége 1980 decemberében a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetésekor „botrányosan”, a Kremlt ingerlőn, sőt provokálón ki is mondott.

Az olaszországi munkástanácsokról folytatott vita Tascával renegáttá válásának gyökeréhez visz vissza bennünket: a történetek a későbbi Tascá-problémákkal együtt az érintett intelligenciájában nem kitörölt nyomot hagytak, mint egy régi szocialista család sarjában, aki évekig Gramsci

meghitt barátságát bírva tevékenykedett a mozgalomban. A tanácsok választásáról azonban Tasca 1919-ben, majd később Moszkvában, az olasz párt küldötteként a Kominternben szembekerült a kommunista-bolsevik elvekkel, az olasz helyzetre vonatkoztatott Komintern javaslatokkal. A különböző vitákban lehettek öt igazoló szempontok, adott körülmények között az olasz gyakorlati politikai problémák megoldásában, vagy a Kominternhez csatlakozás – Lenin által is fenntartással kezelt - 21 feltételének ügyében. Az elmérgesedő viták politikai és lélektani hordaléka leülepedett a személyiségében, a kommunista mozgalommal való szakításának kódját ültették el benne, sőt nem egészen felderítve az osztályárulás, a fasizmussal, illetve Franciaországban a Vichy-kormányzattal való együttműködés gyanúja éledt vele kapcsolatban.

A munkásmozgalmi problémáktól részben elváló kérdéseket is vizsgálunk kell – mégpedig nem futólagosan, mivel az olasz társadalom, az olasz politikatörténet meghatározó összefüggései körvonalazódnak a vallás, az egyház és intézményeinek szerepében, az olasz társadalom nagy többségének tömegére gyakorolt befolyásukban. A „katolikus kérdés” áthatja az olasz munkásmozgalmat is: az olasz munkások legtöbbször katolikus, az egyház és a vallás jelen van a munkásmozgalomban, ezért ez a probléma csak részben válik el gondolatmenetünk fő vonalától, a munkásmozgalom és a politikai katolicizmus ideológiailag és a mindennapok számos gyakorlati kérdésben elválaszthatatlanok egymástól, elválaszthatatlanok voltak az első világháborús válságban is

A politikai katolicizmus olasz vonásai

A kezdő politikus Gramsci tevékenységét bemutatva az első világháború periódusában nem tekinthetünk el az egyháznak, a vallás és a vallásos tömegeknek a politikához való viszonyától, attól, hogyan vetődött föl Gramsci publicisztikájában és politikai vonalában ez a probléma a háború folyamán és a háború utáni válságban. Általános érvénnyel kell a politikai katolicizmus kérdéseit vizsgálnunk, mert Itália – összehasonlítva más keresztény vallású országokkal – egyike a világ legvallásosabb országainak, de jószerével azért is, mert az olasz állam fővárosának szívében, a „vatikáni dombon” fekszik a katolikus egyházat irányító, állami struktúrában létesült, kulturális jelentőségében is lenyűgöző, kulturális értékeiben felmérhetetlen gazdagságú katolikus vallási központ. A Vatikán, illetve a Szent Szék ellenőrzése alatt áll az egyház egész Olaszországot és a világot behálózó szervezete. A szigorú hierarchikus rendben az egyházi intézményrendszer feje, a korabeli állapotoknak megfelelően hatvan bíboros által megválasztott pápa – közvetlenül

neki alárendelt, őt kiszolgáló hatalmas apparátussal, amely irányítja a vallásgyakorlást, valamint a felekezeti állam olaszországi és nemzetközi működését. Gramsci a Komintern folyóirata (La correspondance internationale) számára 1924-ben készített egy összeállítást a Vatikán fölépítéséről, és az akkor közölt adatai szerint a Vatikán és a katolikus egyház bürokratikus állami apparátusa 200 ezer személyt foglalkoztatott. Óriási szám – mint írta – , és valamennyien intelligenciával, kulturáltsággal, ügyességgel megáldva, amit „intrikában, a politikai tervezés csendes, módszeres gyakorlatában” tehettek próbára.⁶⁹ A Szent Szék hivatalainak részlegeit, osztályait, a különböző bizottságokat kétszáz funkcionárius vezette akkoriban. A katolikus egyház központi országának székhelyén, Rómában, illetve Itáliában 215 vallási rendet tartottak nyilván, többségük 1000-1500 éves múlttal néz vissza. Egyedül Rómában papok, misszionáriusok, katekisták – az egyház agitátorainak - tízezrei 30 ezer templomban, 147 szemináriumban, 24 ezer népiskolában öröködnék a vallás és a hit gyakorlása felett; fenntartanak 409 kórházat, 1183 orvosi rendelőt, 1263 árvaházat és 63 nyomdát.⁷⁰ Az egyházi struktúra inézményrendszere kiterjed csaknem a földkerekség valamennyi zégzugára, kapcsolatai révén a világ bármely pontján képes fellépni, cselekedni és elképzeléseinek érvényt szerezni, nincs a földön jelentős hatalmi tényező, amely elhanyagolhatná a Szent Szék világméretű befolyását. Az 1920-as években 37 államban képviseltette magát nunciatúráival a Vatikán, és természetesen felügyelte a vallásgyakorlatot, a hitéletet ezekben az országokban, valamint még sok más államban, nélküle érsekségek nem intézményesülhettek, főpapi kinevezésekre nem kerülhetett sor. A pápa tehát nem felfegyverezett seregekkel, de szellemi munícióval rendelkezve elég sok, és az ideológiai hadviselésben jártas tapasztalt „hadosztállyal” rendelkezett...

A szocialista újságíró Gramsci az egyház politikai ellenfeleként tevékenykedik, azonban megértéssel viseltetett a vallásos emberek iránt, empátiája teljes, attitűdje differenciált politikailag és emberileg. A politikai katolicizmus szerveződését, a háború alatti politikai tevékenységét, a társadalom nagy többségét átfogó katolikus vallású tömegek politikai mozgását, a politikához való viszonyulásukat figyelemmel kísérte, érzékenyen reagált a klérus kordájába fogott tömegek érzelmeire, magatartásuk normáira. Részéről ez veleszületett adottság volt, mert az elmaradott szárd vidék vallási világának, a szigetlakó hívők lelkivilágának megrögzött attribútumairól, gondolkodásukról, erkölcsi szabályaikról Torinóban sem feledkezett meg. Nem került különösebb szellemi erőfeszítésébe átérezni a falusi emberek – szárdok és nem szárdok, minden olasz falusi ember, éljen Délen vagy Északon – remegő aggodását a frontra kihajtott fiaikért és újságcikkeiben

⁶⁹ Lásd Antonio Gramsci, *Sul fascismo*, Editori Riuniti, Roma, 1973. , 220.

⁷⁰ Uo. 222-223.

megírni, mi is az „egyszerű” katolikus hívő olasz parasztot és dolgozót emésztő gond a vérzivataros háború hátszágában. A vágóhídra küldött hadsereg sorállományában számtalan falusi parasztfiatal vitte bőrét a vásárra, a lövészárkok mélyén vagy az ellen gyilkos tüzében rohamra indulva egyedül isten oltalmába ajánlhatták életüket, testi épségüket. Szüleik pedig otthonaikban esténként, templomaikban mindennapi könyörületért esedező imáikba foglalták a fronton harcoló gyermekeik nevét. A paraszti világot jól ismerő, politikussá érő Gramsci szükségesnek tartotta a vallás, a hit, az egyház és a politika viszonyának elemzését, amint Emma Fattorini, a római La Sapienza Egyetem tanára rámutat erre, megjegyezve, hogy ennek az olasz viszonyok között el nem ejthető, Gramsci felfogásába is mélyen beleszövődő analitikai fonálnak a felgöngyölítését csak az utóbbi idők kutatásai tették lehetővé.

Fattorini tanulmányát egy 1916-os Gramsci-cikkből (*Boszorkányság*) vett idézettel kezdi: „Normális időkben a vallási közöny, a kultusz politikájának hiánya nem jelenti a bálványoktól való függetlenedést. A vallás a lélek szükséglete. Az ember gyakran elveszettnek érzi magát a széles világmindenségben, úgy érzi, hogy ismeretlen erő, a történelem rafinált energiáinak komplexuma himbálja, amely finoman leválva a közgondolkodásról a válságos pillanatokban menekvést nyújthat a bomlással szemben. Ezt a menekvést csak az adhatja meg, aki a vallást helyettesíteni tudja valamilyen más erkölcsi erővel. Egyetlen nagy, erős ember sem helyettesítheti azonban semmivel sem a vallást.”⁷¹ A cikk különbséget tesz a „normális idők” és a háború abnormitása között, amikor az emberek az eseményekben ismeretlen erők játékát látják, és a valláshoz vagy a vallás pótlékához fordulnak. Bemutatja Paola Omegnát, a „varázslót”, aki „csodatevő” jóslataival, „varázsbeszédeivel”, homályos és babonás misztikájával maga köré csalogatta ügyfeleit, elég sokat – főleg a frontkatonák kétségek között esengő hozzátartozóiból. A „boszorkány” megjelenése azonban nem meglepetés – állapítja meg –, mivel a háború az embert a halál közelségébe taszítja, arra kényszeríti, hogy folyvást az élet és a halál titkáról gondolkozzék. E lelkiállapotra hangol rá a vallásos hitre apelláló egyház, ugyanúgy a boszorkányos sarlatánság is. Az emberi élet a mindennapi foglalatosságok körletében telik („normális időkben”); ám ha betegség vagy éppen a háború végzete kizökkenti az embereket a monoton napi kerékvágásából, megzavarodnak és nem értik, mi történik körülöttük. Nem értik, hogy emberi akarat miként okozhat olyan borzalmas katasztrófát, mint a háború, és a boszorkányhoz vagy a paphoz fordulnak. „A szellemi organizáció formáin kívül hánykolódó alaktalan tömeg mindenki prédája: a varázslóké, amikor a misztérium feltornyosul, a szocialistáké, amikor a háború megmutatja a

⁷¹ Emma FATTORINI: Gramsci e la questione cattolica. In: Francesco GIASI (ed.): I. m. I. k. 361–377.

szervezet terméketlenségét.”⁷² Gramsci elégedetlensége a pártjával ebben a kérdésben is szembeötlő, ugyanakkor megvetette a boszorkányságot, mint a hiszékenység vámszedőjét, és ezzel együtt az egyházat, a klérus hierarchiáját, amely „példatárának mágiájával, a breviárium latinjával, a tömjénfüsttel szédíti híveit, az oltárok mögött meg kineveti őket”. A vallási dogmatika és a hitéleti hipokrizis kritikájától függetlenül empátiával szemlélte a hívő embert, megértette a vallásban keresett vigaszt, a háborús aggodalmait és gyötrelmei miatt felfokozott „lelki szükségletét”.

A tanulmány szerzője, Emma Fattorini hangsúlyai ezekben a koordinátákban helyezkednek el. Ábrázolja a háborúban megnyilatkozó nemzeti – német, osztrák, francia – katolicizmusok ütközésének lecsapódását az egyházban, valamint a háborúban megviselt katonák lelkében gomolygó zavarodott háborgásokat, továbbá jelentőségteljesen kiemeli XV. Benedek pápa semleges, sőt háborúellenes állásfoglalásainak racionális elemeit. Tanulmányának egy másik szelete Gramsci *A Vigasztaló (Madonna) és a katolikusok* című cikkéről szól, amelynek mottója szerint a szocializmus filozófiai eredete nem zárja ki Isten eszméjét, azaz elismeri a vallás társadalmi hasznosságát, funkcionalitásának ezt a lehetőségét. A mottó egy 1908-as kezdeményezésre hivatkozik. Akkoriban a pap-politikus, Romolo Murri (1870–1944) egyházi reformokat kezdeményezett, minek nyomán katolikus értelmiségiek (köztük papok is) felvételüket kérték a szocialista pártba: Murri szándéka volt egyúttal kifogni a szelet a szocialista párt vitorlájából. Hosszas polémia kerekedett a vallás és a szocializmus viszonyáról. A hívő társadalom nem maradhatott érintetlen az eleven politikai vitáktól, s a közéleti pezsgés erjesztette a valláson túli, a vallásos hitet meghaladó szorongásokat és kétségeket. A viták a háborúval újra fellobbantak. Fattorini úgy látja, Gramscira egyáltalában nem jellemző a „durva antiklerikalizmus”, és arra is utal, hogy árnyalt megfogalmazásai összekapcsolhatók Benedetto Croce vallásos szubjektív idealizmusával. A klerikalizmus és a katolicizmus viszonyáról, a vallás jelentőségéről és társadalmi-politikai vonatkozásairól szólva Croce egy 1908-as írásában helyesebbnek vélte volna, ha az olasz szellemi és közéletben, a politikai gondolkodásban a vallást nem kapcsolják össze a klerikalizmussal. Jó lenne, ha „Itáliában a *vallás* szavának kiejtésével nem merülne fel a klerikalizmus gyanúja”, ugyanis „a vallás a valóságra és az életre irányuló orientációs szükségletből születik, az élet és a valóság felfogásának szükségletéből. Vallás nélkül, a ráirányuló orientáció nélkül nincs élet, illetve csak megosztott bizonytalan és boldogtalan lélekkel lehet élni...”⁷³ Dehogyan – mondhatta volna a filozófus Gramsci, jóllehet tudatában volt annak,

⁷² Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi*. I. m. 174–175.

⁷³ Idézi Emma FATTORINI: I. m. 365.

hogy Croce állásfoglalásai, művei és gondolatai az olasz társadalmi közállapotokat és az értelmiségi viszonyokat tekintve megkerülhetetlenül mérvadók. Ám akár Croce gondolatainak termékenyítő hatása felől, akár a vallás és a szocializmus viszonyának vitái felől nézzük a kérdést, azt látjuk, hogy az értelmiségi gondolkodásban a vallás mellett a laikus tendencia szintén helyet követelt magának épp a háború szörnyűségei láttán, melyeket semmiképpen nem lehetett isten akaratának tulajdonítani.

Gramsci elismerte a vallás filozófiai, politikai, társadalmi és individuális pszichológiai jelentőségét, de a vallást és a klerikalizmust, illetve a klérus hierarchiáját és annak alsó szintjeit elválasztotta egymástól. Nézetrendszerében fontos helyet foglal el a vallásos ember, a vallásos tömegek politikai potenciálja. Fiatalkori publicisztikájában mind e mellett rendszeresen bírálta az egyházi képmutatást és az egyház, a klérus politikai küldetésének a szocializmussal és a proletártömegek érdekeivel ellentétes céljait, az ellentétes érdekű kizsákmányoló osztályok szolgálatát. A szocialista ideológia, a párt pacifista felfogásának védelme és a szocializmus ellenfeleit, a háborút bíráló hangja bátrabb lett Itália hadba lépése után. A Vigasztaló Szűz Mária június 20.-i torinói ünnepének 1916-os leírásában és kommentárjában érintette a pápai üzenetben foglalt békeóhajt: *Fiat pax in virtute tua, virgo Consolatrix Maria* (Legyen béke a te erényedben, Vigasztaló Szűz Mária). Ugyanakkor nem hagyta szó nélkül az egyház álláspontja és a szocialista béketörekvések elvi eltérését, a két oldal közti „csikorgó antitézist”. Előzőleg, májusban, vegyes benyomásokkal fogadta XV. Benedek javaslatát arra vonatkozóan, hogy hívjanak össze kongresszust a konfliktus lezárására. „A pápa erkölcsi erejéhez képest ez inkább narkotikum” – írta, majd a júniusi vallási ünnepet használta fel véleményének részletezésére. A katolikusok „a kegyeleltől várják a megváltást, s a szentek jóakarátára hivatkoznak, pedig megfelelőbb lenne az emberek jóindulatához folyamodni. A katolikusoknak csak Isten szava, a reveláció, a tekintély számít, mert az emberi tényezők forrását az embertől elvonatkoztatva vetik fel, egy felsőbbrendű akaratba helyezik, amely mindent átkaol és mindent megítél [...], ami megfelelhet a rabszolgáknak, de nem az embereknek. Mi semmit nem várunk mástól, csak magunktól; kötelességünket a szabad emberek tudata határozza meg, és szervezeti erőnk váltja valóra. Csak cselekedeteink, csak vívmányaink értékesek számunkra, és nem az, amit felsőbb hatalom nyújtana nekünk – legyen az a polgári állam vagy a Vigasztaló Madonna.”

Gramsci az egyházat politikai ellenfelének tekintve, vele szemben védelmezte a szocialista pártot. A spirituális kérdések mellett az egyház gazdasági ügyeit, más az egyház és a társadalom viszonyával kapcsolatos kérdéseket sem hagyott szó nélkül. Így 1916 márciusában – amikor az

egyik torinói egyházi érdekeltségű takarékpénztár, a Cassa popolare évi közgyűlését tartotta és a helyi püspök áldását adta a pénzügyi tevékenységére, Marconcini ügyvéd, az intézmény tanácsosa az alkalomból fennkölt szónokolt az egyház támogatása mellett a kisiparosok és a kiskereskedők érdekei mellett – Gramsci vitába szállt az ügyvéd hangzatos frázisaival. (Ne feledjük, ebben az időszakban a nagyipar kisipart nyeldeklő fejlődésének expanziója megállíthatatlannak látszott!) Marconcini arról beszélt, hogy a szociális harcok megteremtették a „két antagonisztikus osztály” védelmi szervezeteit. A munkásszervezetek a dolgozók, a gyáriparosok pedig a hozzájuk csatlakozók érdekeit védik, következésképp a kiskereskedők, a kisbirtokosok és a kisiparosok védtelenek. Az egyház vezette katolikusok feladata, hogy hitel-, termelési és egyéb szervezetek létesítésével megvédjék érdekeiket, és lehetővé tegyék a „valóban keresztény társadalom eljövételét”. Ez a megállapítás – írta Gramsci – nyilvánvalóan „kereszténydemokrata” ihletésű (a jelző ez idő szerint ideiglenes, a katolikusok „kereszténydemokrata” pártja az 1919-ben alakult Néppárt, a kereszténydemokrata jelző még nem nyert teljes polgárjogot), és abból a szempontból érdekes Gramsci polemizálásában, hogy „igazán keresztény társadalom 2000 éves prédikáció után sem jött létre”. Az egyház gazdasági programja pedig „tisztán antiliberális és szocialistaellenes, a kapitalizmus előtti társadalmat és egy meghaladott termelési módot tart kívánatosnak, ami az adott viszonyok között kissé nevetséges”.⁷⁴

Egy hónap múltán újabb cikkében (*Elaggott fiatalok*) máris az ifjú katolikusokon viccelődött. Mint írta, pályázatot hirdettek a katolikus ifjúsági szervezet vonzerejének növelésére. „Hogyan vonzzuk a fiatalokat a katolikus körökbe? Hogyan tehetjük érdekeltt őket, hogy aktívabbak és hatékonyabbak legyenek a szervezetekben? Hogyan készítsük fel és hogyan irányítsuk a katolikus körök fiataljait a szakmai szervezetek felé? Hogyan terjesszük a jó sajtót a fiatalok között?” Ilyen és hasonló feladatokat jelölt fiataljainak kérdéseivel az egyházi propaganda, s Gramsci szerint már a kérdésfeltevések is elárulják a katolikus szervezetek törekvéséit. Észrevételezi a *Savonarola* folyóiratban (a Vallásos Kultúra Diákjai Egyesületének kiadványában) közölt cikket („Bátorság és Hit”), melynek szerzője – vélekedik Gramsci – dohos és bárgyú közhelyekkel él, fogalma nincs a szocialista mozgalom elveiről és fejlődéséről. A szocializmust idilli felfogásban értelmezi, olyan mozgalomként, amely Jézustól eltulajdonította a kegyelet és a testvériség jelszavát, s lehántotta vallási erényeiket. Ötven éve létezik szocialista mozgalom, s ez alatt gazdaságilag csak néhány eredményt, szellemiekben keveset, erkölcsiekben semmit nem tudott felmutatni. „És így tovább, ebben az igen bátor tónusban” – zárja le szarkasztikusan a vitát.

⁷⁴ Antonio GRAMSCI, Cronache torinesi, i.m. 224-225. (Írásának címe: „Cristianissimi”).

Szerinte a szocializmus igenis bátor munkások műve, akik új szociális építményt emelnek a maguk erejéből, nem kérnek segítséget vagy kegyeletet senkitől.

Vehemens cikkszeriáját megkoronázza 1917 januárjában az *Avanti!* hasábjain közzétett írása, a „Jezsuita újjászületés”, amihez az ötletet Giuseppe Toniolo (1845–1918) a kiemelkedő konzervatív szociológus és kereszténydemokrata ideológus, a fiatal katolikusokhoz intézett nyílt levele adta. Felhívását Gramsci ridegen klerikális képmutatásnak minősíti. Nem kevesebbet mond, mint azt, hogy a jeles professzor részéről dicsőített Jézus Társaság, valamint a szabadkőműves páholyok bünszövetkezéssel vádolhatók, propagandafegyverük a csalás, az ellenőrizhetetlen trükközés, a közvélemény félrevezetése azzal, hogy a jóakarátú embereknek kenetteljes ékesszólással békét kérnek az égiektől. Eközben a háborús öldöklés tovább folyik egyházi és vallási asszisztencia mellett. A háború alatt, majd közvetlenül a háború utáni válságperiódusban Gramsci a szocialista elvek mellett állt ki, védte a szocialista párt pozícióit és vitatkozott ellenfeleivel. Mindazonáltal politikai magatartásában, szövetségesek keresésében nyitottnak bizonyult a vallásos tömegek irányában. Bizonyosság erre az egyébként nem mindenben elfogadható megnyilatkozása 1919 novemberében, amikor katolikus politikusok vezetésével, egyházi támogatással megalakult az Olasz Néppárt. Érdeklődést és kíváncsiságot tanúsított, üdvözölte az új katolikus pártformáció létrejöttét, amely reformokat ígért, s annak reményét villantotta meg, hogy modern orientációval elősegítheti a laikus és szocialista irányú progressziót. Fattorini kiemeli Gramsci kommentárjának józan hangvételt, látja pozitív megközelítéseit a vallásos problematikát értelmező módszerében, politikai gyakorlatában, de komplexebb elemzését kevésbé vizsgálja. A szakirodalomban viszont többen is utalnak arra, hogy a Néppárt megalakulásának azon melegében írt reakciója néhány vonatkozásában nem helytálló. Az olasz politikatörténet, az „olasz nemzeti történelem” nagy jelentőségű eseményeként értékelte a Néppárt megalakulását, olyannak, amely vallástörténeti vagy ideológiatörténeti aspektusokból egyenértékű (lehet) a németországi reformációval. „Az olasz nép a spirituális megújulás folyamatában tagadja és meghaladja a katolicizmust, kilép a vallási mítosz uralmából, megteremti az emberi indítékok, a társadalom kebelében ható valós erők történelmi cselekvését és kultúráját [...] A katolicizmus módosult, reformált alakban jelenik meg a történelem fényénél [...] A katolicizmus ebben az értelemben versenyre kél a liberalizmus és a laikus állam mellett a szocializmussal, a szocializmus terepén fordul a tömegekhez [...] Ám vereséget fog szenvedni, ki fogják üzni a szocializmus történetéből”- írta Gramsci.⁷⁵

⁷⁵ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*, id. kiadás II. k. 43–44. – Eredetileg l’*Ordine Nuovo*, 1919. november 1.

A cikk nehézkes, elvont. Problematikus benne az is, hogy a katolikus tömegek politikai megszerveződését szocialista szempontból kedvezőnek ítélte – a katolikusok és a szocialisták közeledésének esélyét megalapozatlanul remélte, nem érvelhetett igazán mellette, mivel az egyháznak és az új politikai pártnak eltérő céljai voltak. A Néppárt megalakulásával a saját reményeihez kapcsolt illúziókat. Álomképeiben megcsillantak a katolicizmus, a politikailag megszervezett katolikus tömegek és a szocializmus egymásra találásának lehetőségei. Cikkének logikáját ez a nem eléggé körülhatárolt motívum inspirálta: „A néppártiak szükségszerű fázist képviselnek az olasz proletariátusnak a kommunizmushoz való haladásában. Megteremtik az összefogást, a szolidaritást ott, ahol a szocializmus ezt nem tehetné meg, mert hiányoznak a kapitalista gazdaság objektív feltételei; de legalább aspirációt adnak az összefogásra és a szolidaritásra. Az elbizonytalanodott munkástömegek egy része a történelem nagy gépezetének fogaskerekei közé szorultnak érzi magát. Nem fogja fel a helyzetét, mert nem lát példát a modern (történelmi) műhely modelljére. Ez a bizonytalanság és társadalmi pánik – a jelenlegi periódus jellemzője – a történelmileg legelmaradottabb egyéneket is arra készíti, hogy lépjenek ki elszigeteltségükből, keressenek vigaszt, reményt, bizalmat a közösségben, közeledjenek és csatlakozzanak fizikailag és szellemileg a többi megfélemlített lélekhez, mert másképp a szocialista világnézet nem tud formát adni az elemi erők pezsgésének. A demokratikus katolicizmus megteszi azt, amit a szocializmus nem tehet meg: összekever, elrendez, életet ad – és öngyilkosságot követ el. Ezek a tömegek ugyanis formába öntve, valódi hatalommá válva összeforrnak a tudatos szocialista tömegekkel, és normális folyótóikká válnak. Ami lehetetlen lenne az individuumoknak, lehetségessé válik a széles formációknak. Társadalmi közösséggé válnak, ráébrednek valódi erejük tudatára, s megértik a szocialista jelszó felsőbbrendűségét: »a proletariátus egyenjogúsítása a proletariátus műve lesz«. Nem kérnek többé közvetítőket, nem akarnak többé tekintélyes páztorokat [értsd: hittérítő papokat – *PJ.*]. Rájönnek, hogy saját impulzusaik alapján kell mozdulniuk: a szó modern értelmében emberekké válnak, akik tudatosan cselekszenek, ledöntik a bálványokat és lefejezik Istent. Ezért a szocialisták nem félnek a néppártiak lendületes nyomulásától; az új párt nem kelt félelmet azzal, hogy hatszázezer tagját a szocialista párt hatvanezer tagjával állítja szembe. A néppártiak úgy viszonyulnak a szocialistákhoz, mint Kerenszkij Leninhez. Az olasz parlament XXV. törvényhozó ciklusának idején [Gramsci itt a soron levő választások utáni időszakra gondol – *PJ.*] bomlanak majd fel a

parasztok impulzív hataloméhségére alapozott politikai formációk, ahogyan ezt a demokratikus orosz köztársaság megalakulásával látni lehetett.”⁷⁶

Az írás a politikai küzdelem hevében éledő benyomások, 1919-es vágyak alapján született, amikor az olaszországi osztályharcok nagy tömegeket mozgató sztrájkokban, hamarosan gyár- és földfoglalásokban mutattak komoly erőt – látszatra. Majd bizonyítjuk, hogy a gyárfoglalások a harc kifulladásának pillanata volt. Gramsci nem ismerhette nyomban a Néppárt létrejöttének minden mozzanatát, a körülményeiről azonnal nem lehettek kellő információi. Ez magyarázza kommentárjának illúzióit; gondoljunk a Néppárt későbbi nagyszabású és Gramsci víziójától eltérő fejlődésére! Tévedését Gramsci egyik legjobb ismerője, Giuseppe Vacca is megállapítja közelmúltban kiadott könyvében.⁷⁷ A Néppárt elsődleges célja az volt, hogy a tömegeket eltávolítsa a szocializmus eszméitől és távlatától; a Néppárt kezdeményezői nem a politikai öngyilkosság gondolatával játszadoztak. A pártalapító szicíliai pap, Don Luigi Sturzo – Caltagirone helyettes polgármestere - tapasztalva, hogy az egyébként nem bigottan vallásos tömegeket ideológiai-vallási, katolikus egyházi eszközökkel nem lehet távol tartani a szocialista párt pusztá jelenlétének hatása alatti forradalmi megmozdulásaiktól, nem vallási konstrukciójú, a felekezettől függetlenebb vagy függetlenítettebb, úgymond laikus irányzatot követő politikai pártot akart alapítani - egyházi jóváhagyásával. Engedélyt kért XV. Benedek államtitkárától, Pietro Gasparri bíborostól, hogy az egyházi hierarchiától és ideológiától valamennyire elválasztható szervezetet hozhasson létre.⁷⁸ Megkapta az engedélyt. Politikai és ideológiai felettesei nyilván arra számítottak, hogy a nem felekezeti alapra telepített pártba özönleni fognak a szocialistáktól eltávolítható csoportok, továbbá természetesen a szocialisták ellenfelei, akik a Néppárt politikai eszközeivel eloltják a forradalmi lángot és szűkítik a munkásmozgalom társadalmi befolyását.

A Néppárt valóban óriási tömegeket mozdított meg, és óriási társadalmi-politikai hátszínigot tudhatott maga mögött: a vallásos érzelmű nagy- és középburzsoáziát, a katolikus népi és munkásszervezeteket (nyolcezer „fehér” szövetkezetet, egymillió kétszázötvenezer – más becslések szerint közel kétmillió - szakszervezeti tagot, többségükben parasztok, de a gyári munkások aránya sem csekély).⁷⁹ Don Sturzo és vezérkara Gramsci jövődőlésével ellentétben arra törekedett, hogy a katolikus vezetés ne végezze be úgy, mint Kerenszkij. Don Sturzo a

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Giuseppe VACCA: *Modernità alternative. Il Novecento di Antonio Gramsci*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 2017. 105.

⁷⁸ Giorgio GALLI: *I partiti politici in Italia 1861–1983*. UTET Libreria, Torino, 1983. 219.

⁷⁹ Uo. 220.

fasizmus előretörésekor is elzárkózott a szocialista párttal való együttműködéstől. Elsősorban saját politikájuk sikeréért dolgoztak. Gyakorlati politikájuk kiegészült a vagyonos és dolgozó osztályok antagonizmusába ékelt „osztályköziség” ideológiájával, propagandájának jelszavaival, amely nemcsak 1919-1922 kiélezett osztályharcai közepette a hatalomért folytatott elkeseredett küzdelemben érvényesült, hanem hosszú távon mindaddig, amíg Itáliában a szocializmus és kommunizmus veszélyével számoltak. A Néppárt társadalmi bázisában mégis a közvetlen vallási függéstől részben elszakadva, a laikus tendenciák idővel közelíthették egymáshoz a különböző világnézeti meggyőződésű tömegeket. Ebből a szempontból is – az olasz politikatörténet kontextusában – a probléma, a katolikusok és a politika viszonya hallatlanul fontos és izgalmas, megítélésének optikája a különböző helyzetek feltételeinek függvényében változott, olykor gyorsan, olykor elhúzódó folyamatban. Jellemzőbb erre, hogy Gramsci vitatható cikkének 1919. novemberi megjelenése után pár hónappal később visszatérve a Néppárt ügyére máris önkorrekciót végzett a katolikusok pártjának értékelésétől, amit vele kapcsolatban kevésbé szoktak idézni. Miként publikációjában írta – „A hatalom Olaszországban” címmel a torinói „Avanti!” kiadásában – a háború következményei valóban rivaldafénybe helyezték a parasztok nagy pártját. „A (mezőgazdasági) vidékek soha nem rendelkeztek saját politikai képvisellel, nem fejeződött ki specifikusan a politikai aspirációjuk és érdekük. Ez meglátszik a Néppárt összetételén, amely arisztokratikus és demagóg, egyszerre nyugszik a nagy és közepes birtokosokon, a kisbirtokosokon és a szegény parasztokon. A Néppárt kormányra áhítozik, államhatalomra, a saját államát kívánja fölépíteni, és vannak hozzá eszközei. A háború megteremtette az ipari apparátus organizációját a bankok ellenőrzése alatt: ma Itáliában a klerikálisok a legnagyobb és leghatékonyabb ügynökei a megtakarítások érdekeik szerinti kezelésének. Már sok bankot uralnak, rövidesen mindet fogják, amennyiben az államhatalom gazdáit ügyfeleikkel és tradicionális klikkjeikkel félre sikerül lökniük és a helyükbe lépnek: a Néppárt (700 ezer tag) – (alakulása óta százezres a növekedés – PJ.) nagy étvágyú és ambícióit ki akarja elégíteni.”⁸⁰

Voltak még más tényezők, amelyek Gramsci „másnap” meglátásainak politikai jelentőségét mutatják. Mint Emma Fattorini írja, a Néppártról szóló első kommentárokból „dióhéjban” már megtalálható elképzelése a katolikusokkal való párbeszédéről, ami majd hosszadalmas és nagyobb, a modern időkig, a 20., 21. századig terjedő történelmi korszakokat ölelt fel; Togliatti és Berlinguer

⁸⁰ Il potere in Italia, in L'Ordine Nuovo 1919-1920, Giulio Einaudi Editore, Torino, 1954. 77-78. (Az aláírás nélküli, de Gramscinak tulajdonított közlés dátuma 1920. február 11. Nem megalapozatlan feltételezés, hogy Gramscitól származnak e sorok, mert 1920 szeptemberében „Il partito comunista” című „Ordine Nuovóban” publikált cikkben megismétlődik a felülvizsgált értékelés. Erre az írására visszatérünk.

munkásságában, a kommunista párt vezetésében kardinális kérdésekként merültek fel. Gramsci a párt 1926-os – illegális, a franciaországi Lyonba kényszerült kongresszusára kidolgozott – téziseiben felvázolta széles népfront jellegű antifasiszta irányvonalat, ebben a nagyipari proletariátus szövetségesei, a falusi vallásos földművelők, a Dél agrárproletárjai és a városi kis- és középburzsóá rétegek valamennyien fontos szerepet kaptak, mint a kommunisták szövetségesei. Ez a politika vezérelte az olasz kommunistákat antifasiszta harcukban, az 1945 utáni demokratikus küzdelmeikben és a jelenünkig érvényes demokratikus köztársasági alkotmány kidolgozásában. Az alkotmány evidens módon kodifikálta a világnézeti, vallási szabadságot, ennél is fontosabb ugyanakkor, hogy a kommunista pártalkotmány – a szervezeti szabályzat – szintén elismerte a szabad vallásgyakorlást, a párt tagjaitól nem követelt ateizmust vagy más körülhatárolt ideológiai felfogást. Gramsci korai felismerései útmutatóul szolgáltak a katolikusokkal, illetve a keresztény demokratákkal keresett együttműködési kísérletekhez, melyek az olasz kommunista párt Palmiro Togliatti 1945 utáni vezetése, majd Enrico Berlinguer titkársága alatt az 1970-es években központi, stratégiai – nem taktikai - tematikát alkottak és sikeresen fejlesztették nagy tömegpárttá a PCI-t. Ezek az évtizedek bizonyították, hogy amikor a munkásmozgalom és a politikai katolicizmus együttműködött, akkor mindkét fél eredményeket könyvelhetett el, amikor az együttműködés megtorpant vagy kudarcot vallott, az ártott az egész országnak. Ezt a tapasztalatot nemzetközi mértékben a baloldal, a kommunista mozgalom nem tudta értékesíteni és egyházpolitikájában, a vallásos tömegekhez való viszonyában súlyos baklövéseket követett el azokban az országokban, ahol a hatalmat gyakorolta, még ha nem is minden periódusban azonos mértékűek voltak ezek a hibák. A vallás és a vallásos ember üldözése – szerencsére – nem folyt mindig és mindenütt egyforma intenzitással, mérsékeltebb periódusokról is tudunk. A melléfogásoktól nem eltekintve és a kérdés olasz vagy nem olasz pozitív hozadécai mellett különbséget kell tenni az egyébként nem egységes klérus modern, progresszív és konzervatív, hajlékony kompromisszumokra képes és obskúrus irányzatai között, nyílt reakciós tendenciája és a társadalmi haladás elfogadásának módszere között. Érdemes szem előtt tartani az egyház által befolyásolt, az egyházi tanításokat követő hívő tömegeknek a baloldali politikai célok érdekében történő meggyőzési lehetőségét, ugyanis az osztályellentétek nem a világnézeti választóvonalak határain ütköznek. A PCI 1945 utáni sikereinek forrása ettől a felismeréstől nem választható el: a szervezeti szabályzatban kimondták, a párt tagja lehet bárki – ideológiai, világnézeti meggyőződésétől függetlenül -, amennyiben elfogadja a cselekvési programot és tevőlegesen részt vesz a megvalósításában. A PCI tagjai között is sok vallásos ember volt, a választói között pedig még több. Egyetlen kommunista vezetőnek vagy aktivistának nem jutott eszébe, hogy egy vallásos taggal szemben, vallási szokásai (házasságkötés, keresztele, temetés stb.), családjának

vallásossága miatt bírálatot alkalmazzon – közismert, hogy Berlinguer rendszeresen várakozott a feleségére a vasárnapi misék után. Senki nem tett észrevételt. Ennél is lényegesebb azonban, hogy Berlinguer Ivrea püspökével, Luigi Bettazzival nyílt levelet váltva tételesen kimondta, hogy a kommunista párt elképzelésében az állam laikus és demokratikus: „nem teista, nem ateista és nem antiteista,” vagyis nem ideologikus, nem foglalkozik világnézeti kérdésekkel, az állam és egyház tökéletesen elkülönülő entitások.⁸¹

Az 1918 és 1922 közötti válságos időszak

Pietro Nenni e négyéves periódusról könyvet írt,⁸² más szerzőket is inspirált ez a történetekben rendkívül gazdag, de időtartamát tekintve mégis csak röpke, történelmileg szempillantásnyi pár éves időszak. Csupán az események felsorolása hosszú oldalakat tölthetne meg. A háború utáni válságban többféle és különböző folyamatok futottak egymás mellett és keresztezték is egymást, az egyik élezte vagy éppen tompította a másik élet. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a háború pusztítása emberi és anyagi erőben, a gazdasági erőforrásokban elmélyítette az egész országra kiterjedő általános gazdasági-szociális krízist. A létfeltételek romlottak, az antagonisztikus társadalmi ellentétek feszültsége növekedett, készülődést lehetett megfigyelni a munkásmozgalom fenyegetőnek, forradalminak tűnő rohamára, ami sztrájkok sorozatában, gyárak és földek elfoglalásában nyilvánult meg. Ezzel egyidejűleg a munkásmozgalomban folyó stratégiai vita a szocialista párt szakadásával, a kommunista párt születésével és a fasiszta mozgalom brutális támadásával, majd a monarchia hatalmi rendszere és a vezető vagyonos osztályok támogatása melletti győzelmével fonódott össze, a forradalom pedig elvetélt. E komplex események egyik kiemelkedő mozzanata az üzemi tanácsok létrejötte: megszületésük az orosz példa hatására történt, de – olasz munkásmozgalmi jellegzetességként – nem mentesen a viták bonyodalmaitól, elég utalni a Gramsci és Tasca közötti, ismertetett vitára.

Az üzemi tanácsok létrejötte, a munkásmozgalomban elfoglalt helyük és a választásukkal kapcsolatos vita megelőzte a gyárfoglaló mozgalmat. Az üzemi tanácsok problémái – a politikai vonatkozások, a forradalmi folyamat nemzetközi kontextusa - a gyárfoglalásokat elkerülhetetlenül átjárták, és kihatással voltak a munkásmozgalom egészének politikai állapotára, az olasz helyzetet

⁸¹ Lásd „Comunisti e mondo cattolico oggi” a cura di Antonio Tatò, Editori Riuniti, Roma, 1977. 33.

⁸² Pietro Nenni, Storia di quattro anni, Giulio Einaudi Editore, Roma, 1946.

görbe tükörben láttatták, emellett a politikai porond új jelenségei nem egyenesítették a tükörképet. A dolgozók 1920 kora őszen foglalták el az észak-olasz iparvidék üzemeit, bár az előjelek már 1919-ben a nagy általános sztrájkkal rendkívüli horderejű osztályharci fejleményeket jósoltak. Az események konkrét lefolyásában mégis kiütköztek az olasz mozgalom elvi és szervezeti, valamint a harckészültségi gyengeségei. Mivel a gyárfoglalások elsősorban Északon zajlottak, a torinói kötődésű Ordine Nuovo csoport tevékenységén mérhető igazán a mozgalom minden erénye, de az elszigeteltsége is, illetve főleg a szocialista pártvezetés, a szakszervezeti vezetés magatartásának az erélytelensége, a mulasztásaik összes következménye. A gyárfoglalások önálló fejezet az olasz mozgalom történetében. Az egyik igen fontos tanulság a kommunista párt létrehozásának szükségessége épp a gyárfoglalások sikertelensége, az osztályharc vezetésének problematikája miatt.

Gramsci a háború végétől folyamatosan cikkezett a kommunista párt szükségességéről, írásainak érvelése politikailag mind meggyőzőbb, elméletileg is veretesebb, érett teoretikusra valló színvonalat képviselt, noha nyilvánvalóan még tetten érhetők a leegyszerűsítések és melléfogások is. Mentsége, hogy 1919 táján a forradalmi várakozások – európai dimenzióban - még igen biztatóak. Ezzel magyarázható a Kommunista Internacionálé lelkes üdvözlése és a kiállás mellette. Pár éven belül kiderült azonban, hogy az általános és a személyes optimizmus túlzott volt. Amikor 1919. március elején megalakul a Kommunista Internacionálé magába foglalva több európai munkáspártot – az Olasz Szocialista Párt kongresszusi határozatban mondta ki a proletárdiktatúra elfogadását és csatlakozását a Kominternhez, bár a döntésnek csak verbális értéke volt – Gramsci a szavakon túl a gyakorlati tetteket, és az internacionalista magatartást hiányolta. Álláspontja következetes és határozott. Július 26-án megjelent írásában a következők álltak: „A Kommunista Internacionáléhoz csatlakozni egészen más jelentőséggel bír, mint az I. és II. Internacionáléhoz történt csatlakozás volt. Csatlakozni a Kommunista Internacionáléhoz azt jelenti, hogy csatlakozunk a szovjet állam koncepciójához és elvetjük a demokratikus ideológia minden maradványát, azt is, ami a szocialista és proletár mozgalom jelenlegi szervezetében még megtalálható. A Kommunista Internacionálé már létező effektív valóság az oroszországi és magyarországi köztársasági alakjában... A nyugat-európai országok munkásainak és parasztjainak meg kell akadályozniuk, hogy a burzsoá kormányok megfojtsák a szovjet köztársaságokat. A kapitalista termelési szervezetben kell cselekedni, ellenőrizve és ellehetetlenítve azt, hogy Oroszország és Magyarország ellen forduljanak. Ennek az akciónak az irányítása nem bízható (az olasz és a többi – PJ.) szocialista pártra, a szakszervezeti szakmai tagozatokra, közvetlenül a munkások és parasztok legyenek az irányítók az üzemekben, a vasútállomásokon, a bányákban, a

kikötőkben, a gőzhajókon, a mezőgazdasági termelési egységekben. Az akció kibontakoztatásához ki kell fejleszteni nemzeti és nemzetközi méretekben a háború folyamán létrejött proletár organizmusokat, meg kell szervezni az *ellenállamot*, miként ezt a fogalmazását már fentebb megelőlegeztük.

A Kommunista Internacionáléhoz csatlakozni tehát azt jelenti, hogy saját intézményeinket összekapcsoljuk Oroszország és Magyarország proletár államaival. A Kommunista Internacionálé nem a tömeg vezetőinek bürokratikus hivatala: a nemzetközi proletariátus széles komplex mozgalmának összességében és tömegeiben objektiválódott történelmi tudat. Proletár intézmények hálózata ez, amely önmagából vetíti ki, emeli fel tagolt szerkezetű hierarchiáját, hogy képes legyen funkcióit hozzáigazítani az osztályharc mostani nemzeti és nemzetközi megjelenési formáihoz.”⁸³ A cikkben Gramsci hangsúlyozottan ismétli a nemzetközi proletariátushoz intézett felhívását az oroszok és a magyarok iránti szolidaritásra, annak szabotálására, hogy a háború alatt felhalmozott és nem elhasznált fegyvereket, hadianyagot elszállítsák és bevessék az orosz és magyar forradalmárok ellen.

Ismeretesek a nemzetközi szolidaritás példái, azonban hatékonyságuk nem érte el a forradalmi cselekvésnek, az egyes európai országokban a munkásság saját forradalmának a megvívásához szükséges szintjét. A Szovjet-Oroszország elleni intervenciós háborút, a magyarországi Tanácsköztársaság leverését nem tudták megakadályozni. A nemzetközi szolidaritást, a világforradalom terjedését illetően Gramscinak – a kor más forradalmár vezetőivel, a Komintern vezetőkkel egyetemben - túlzott várakozásai voltak, a forradalmak megtorpanásának jelensége ellentmondásokat fedett el, melyek előtt meglepetten álltak és ezt továbbra is a forradalom prognózisával leplezték. Részben ezzel függ össze az, hogy az általa elképzelt proletár állam nemzetközi méretű gazdasági tevékenységére vonatkozóan reménytelen illúziókban ringatózott, sőt tévedéseket is találhatunk az 1910/20-as évtizedfordulón írt cikkeiben. „A gyári tanács” például elvont értekezés a kommunista típusú munkás-munka viszonyról, a gyári tanács és proletár állam kapcsolatáról, az elképzelt világforradalom nyomán létrejövő nemzetközi proletár-kommunista gazdasági együttműködésről. Elolvasva és hosszabban idézve meggyőződhetünk a problémafelvetés homályosságáról: „A gyárban a munkásosztály egy meghatározott organikus létesítményben „meghatározott termelési eszközzé” válik; minden egyes munkás „alkalmilag” belép ebbe a létesítménybe, része ennek. Az esetlegesség az akaratára vonatkozik, de nem

⁸³ Antonio Gramsci, L'Ordine Nuovo id. kiadás, 20-21.

esetleges a munka rendeltetése, mivel a munkás a termelés és a munkafolyamat meghatározott szükségletét jeleníti meg és képviseli, csak annyiban alkalmazták, hogy megkeresse a kenyerét: ő a termelési eszközben meghatározott munkásosztálynak, a gép és munkamegosztás viszonyának a csavarja. Ha a munkás szert tesz ennek a „meghatározott szükségletnek” a világos ismeretére és azt az államtípus képviselői berendezkedésének alapjává teszi (vagyis nem öntudatlanul, szerződéses igazolványával, hanem abszolút szervezetten, az ipari termeléshez illeszkedve, azt felismerve, meg akarva keresni a kenyerét, a ruházatát, a fedelet a feje fölött), ha a munkás ezt megteszi, grandiózus dolgot végez el. Új történelmet, a munkások államainak korszakát írja. A munkások államainak egyesülniük kell a Kommunista Internacionálé nagy gépesített műhelyében, a megszervezett világmindenség kommunista megformálásában, amelyben minden nép, az emberiség egésze új alakot ölt, meghatározott kiváló termelést folytat, többé már nem a határvonalakkal meghúzott államformák szervezeti keretében.”⁸⁴ Az okfejtés folytatásában beszél a termelő eszközök kisajátításáról, az önmagára rátaláló munkásosztály organikus gyári és állami, a tanácsokkal megalapozott berendezkedéséről, szembeállítva ezt a kapitalista struktúráknak; a világméretű szisztéma a Kommunista Internacionáléban nyeri el formáját. Ahogy aktuálisan a nagy üzemekben az egyes műhelyek termelési mozzanatai összefolynak, egységesülnek, úgy fog ez megtörténni az angol szén, az orosz olaj, a szibériai búza (ukrán-orosz búza jobb lenne – PJ.), a szicíliai kén, az olasz Vercelli vidékének a rizstermése és a stájer erdők fakitermelésének egyesített proletár nemzetközi adminisztrációjában.

Nyilvánvaló az elgondolás utópikus jellege abból eredően, hogy az európai forradalmi fellendülésben, a forradalom ügyének győzelemre vitelében megvalósíthatónak látszott Európa országaiban a munkások államainak, a proletár diktatúráknak a fölépítése a gyári, a lakóhelyi stb. tanácsok sejtjeiből. A feladvány azonban egy-egy országon belül – európai országokról nem általánosságokban, országonként változó helyzetekről beszélve - sokkalta összetettebb volt, és nem lehetünk biztosak abban, hogy Gramsci az 1917-től a '20-as évek elejéig húzódó években minden hazai és nemzetközi implikációját, sokféle minőségi jegyét tisztázta volna magában és a vele szoros kapcsolatban álló mozgalmi szervezetében, vagy a szocialista párt bármely testületében. Azt világosan felismerte – és ezt nem vitatjuk -, hogy a választott tanácsok architektúrájával megteremthető az új proletár államalakulat, azonban az internacionálisan, sőt „internacionáléban” elképzelt szervezet működésére vonatkozó ábrándja (egy nagy termelő műhelyben egyesülő dolgozók közösségében az egész emberiség „kommunista termelést,

⁸⁴ Uo. 125-126.

kereskedelmet, és elosztást” folytat) naiv és idealisztikus vízióra vall, irreálisan feltételezte a kommunista jellegű gazdasági internacionáléban létrejövő világméretű gazdasági egyesülést megszüülő forradalom győzelmét. Ismeretesen ebből nem lett semmi, és annak is kétségesnek kellett volna lennie, hogy a „kommunizmus alsó fokán, a szocializmusban” fennmaradó árutermelési és piaci differenciáló viszonyok, technika-technológiai problémák, valamint a nemzetközi gazdasági-kereskedelmi forgalom pénzviszonyai, a devizák eltérő árfolyamai, az árkülönbözetek, az előidézhető kapitalista manőverek lehetővé tehetik-e az általa leírt képzeletbeli kommunista struktúrák akár korlátozott, vagy éppen világméretű, esetleg az európai kontinensen megvalósuló működését és életképességét.

Maga Gramsci később, a börtönben az amerikai gazdaság teljesítményéről elmélkedve – „amerikanizmus”, „fordizmus” címszavak alatt - újra szembenézett ezekkel a kérdésekkel. Eltekintve a későbbi „amerikanista” megfontolásaitól, a mondottakon felül arra kell utalnunk, hogy 1919/20 táján eltúlozta a munkásosztályban levő gazdaságszervezési és irányítási képességeket: valószínűtlen, hogy a munkásosztály önmagában, értelmiségi és más társadalmi szereplők, csoportok, történetesen a kapitalista vállalkozók tudása és tapasztalata, főként a tőkéjük nélkül képes legyen valamennyi gazdasági-szociális ellentmondás felszámolására, és ezzel együtt a társadalom valamennyi szociális bűjának-bajának orvoslására. Gramsci korabeli írásai nem nyújtanak választ ilyen kérdésekre, jóllehet Giuseppe Vacca szerint rálépett arra az útra, amelyen rábukkanhatunk kísérleti válaszaira, sőt Vacca állítja, Gramsci a válságperiódust vizsgálva arra jut, hogy a kapitalizmusban végbement átrendeződések kifejlesztették a munkásosztály új alanyiságát – történelemalakító képessége értelmében -, ami „feleslegessé teszi a kapitalisták funkcióját”. Vacca szerint Gramsci arra következtet, hogy „új viszonyok keletkeztek a kormányzók és kormányzottak, a vezetők és a vezetettek között.”⁸⁵ Az esély tagadhatatlan és feltételei is adóttak a társadalmi-történelmi valóságban, azonban a munkás-kapitalista viszonyban a kormányzók-kormányzottak (vezetők-vezetettek) kapcsolat megváltoztatásának konkrét kivitelezhetősége a munkás (a kormányzott, a vezetett) emancipációja szempontjából az eddigi elméleti és gyakorlati ismeretek szerint sok a megoldatlan, megválaszolatlan kérdés.

Vacca az általam idézett szakaszt pár sorral megfejeelve Gramscitól a következőkre hivatkozik: „A burzsoá osztály történelmi folyamatának imperialista fázisában a gyárak ipari hatalma elválík a gyári forrásától és trösztben, monopóliumban, bankban, állami bürokráciában koncentrálódik. Az

⁸⁵ Giuseppe Vacca, *Modernità alternative*, Giulio Einaudi editore, Torino, 2017. 153.

ipari hatalom felelőtlen lesz, illetve autokratikusabb, könyörtelenebb, önkényesebb: a munkás viszont megszabadulva a „főnök” szuggesztiójától, a hierarchia szolgai szellemétől (...) eddig nem értékelt önállósági és kezdeményezési vívmányokra tesz szert.”⁸⁶ Innentől folytatja a részemről fent idézett bekezdést; fenntartva észrevételeimet a vitát kénytelen vagyok kiterjeszteni az általam tisztelt szerzőre és barátára, mivel elvontnak találom a „munkásosztály új alanyiságát” és kérdőjelet teszek Vacca Gramsci-olvasatában a „kapitalista feleslegessé váló funkciójához”. Véleményem szerint ez a tétel nem olvasható ki Gramsci szövegéből. Ami egyértelműen kivehető, az a munkásosztály autonómiája – politikai értelemben. Nyitott és vitás kérdés – az eddigi tapasztalatok alapján – a munkásosztály gazdasági autonómiája, mivel a munkás függ a tőkétől, rá van utalva, amint a tőkés is a munkásra; a munkásosztály politikai autonómiája garantálhatja egymásrautaltságuk elfogadható, a munkás kizsákmányolása megszüntetése felé tendáló gazdasági-társadalmi berendezkedésnek a minőségét. Az „eddigi tapasztalatok” pont ebben a vonatkozásban kényszerítettek ki új felismeréseket, és kényszerítettek ki restaurációs változtatásokat a 20. század végén, amelyekből egyébként az elfogadható és igazságos, kiegyensúlyozott gazdasági-társadalmi berendezkedések még távolról sem valósultak meg, a láthatáron sincs nyoma.

A Gramscitól idézett szövegrészek utópisztikusnak tűnhetnek, aminek nem tulajdonítok negatív jelentést: az utópia a politikai vagy a társadalomtudományos gondolkodásban a fennálló valóság megváltoztathatóságának ideájára és hitére épül, jelen esetben a munkás kizsákmányolását, a munka és tőke antagonizmusát megszüntető új és igazságos társadalmi formáció hitére, az érte való küzdelemre. Olyan alapvető politikai – ha tetszik utópisztikus - törekvésről van szó, aminek a híján az emberiség történelmének a végére pontot tehetnénk, már pedig a történelemben mindenkor, minden körülmények között adódnak új momentumok, új és új akaratok, vágyak, gondolatok – legyenek azok reálisak vagy utópiák. A munkások állama eredetileg újjító szándékú eszme volt, Gramsci hitt a megvalósíthatóságában, és a hitén, a naiv és utópisztikus elgondolásain túl korának társadalmi viszonyaiból indult ki, és eszméinek megvalósítása érdekében járható utakra, ésszerű megoldásokra is rámutatott. NB. Az állam attribútumaihoz nem viszonyult elvontan vagy utópisztikusan: szemlélete realizisztikus, még ha adott körülmények között – már a fasizmus hatalomra kerülésével – hangsúlyaiban vagy a jelenségek összefüggéseinek megítélésében csúszások, kisiklások is előfordulnak. Lenin halála után a bolsevik vezetőről megemlékezve Lenint, összevetve Mussolinivel, emberfeletti tulajdonságokkal ruházta fel,

⁸⁶ Antonio Gramsci, L'Ordine Nuovo id. kiadás, 20.

Mussolinit pedig porig alázza. Írása egy, az államról tett vitatható megállapítással kezdődik: „minden állam diktatúra”.⁸⁷ Jól tudta egyébként, nem diktatórikus minden államszervezet. A speciális egyszerre konzervatív és liberális monarchista viszonyok mellett, az osztályharc akkori feltételei között uralomra jutott olasz fasizmus kegyetlen diktatúrává „nőtte ki” magát. Több polgári demokratikus állam elkerülte ezt a „végzetet”. A különböző európai államszervezetek morfológiai változásai ellenére a kormányzási technikák standard módszereiben állandó, visszatérő és azonos, diktatórikus és nem diktatórikus módszerek érvényesültek. Gramsci számára nem lehetett kétes, nem minősülhetett „erkölcstelennek”, ha a proletárdiktatúra az erőszak eszközhöz nyúlt. Két Cseka-történetet (Cseka a bolsevik biztonsági szolgálat első elnevezésének rövidítése) hozott példának. 1. A szovjet-orosz proletár diktatúra „ökle”, a Cseka Pétervárott 1919-ben kegyelmet nem ismerve lesújtott a szociálforradalmárok („eszerek”) által fellázított, az ellenforradalmár Gyenyikin elleni harcot szabotáló dolgozókra. 2. 1920-ban a Cseka Tulában háromszáz lőszergyári munkást tartóztatott le, mert a sztrájkjuk miatt a várost támadó másik ellenforradalmár vezér, Kolcsak csapataival szemben a bolsevikok lőszerhiánnyal bajlódtak.⁸⁸ A Cseka mindkét esetben megoldotta a problémát – elképzelhető ennek a terrorisztikus hogyanja, azonban Gramsci osztályalapon visszautasít minden zsurnalisztikai vagy politikai összehasonlítást a Cseka és Mussolini titkosrendőrségének terrorja között: a munkásosztály nevében a Cseka „helyesen”, „jogosan” járt el, míg Mussolini pribékjei épp e cikkének megírásakor törvénytelenül, az elemi jogszabályokat fölrúgva rabolták el és gyilkolták meg a törvényesen megválasztott szocialista parlamenti képviselőt, Matteottit.

A szerelmes Gramscit nem zavarta, hogy az idegen nyelveket beszélő, külföldről érkező emberekkel kapcsolatokat létesítő Julia Schucht – akit moszkvai tartózkodása alatt feleségül vett, házasságukban két gyermek született (a másodikat börtönlakóként már nem láthatta) – dolgozott a Cseka kémelhárításának, ami nyilván komplikálta a helyzetüket, hiszen Gramsci nem volt ügynök. Felesége speciális állását viszolygás nélkül tudomásul vette, mivel a kémelhárítás vagy a hírszerzés normális állami tevékenység, államszervezet nem létezik nélküle.⁸⁹ Más kérdés, ha nem normális módon visszaélnék e szolgálatok speciális lehetőségeikkel, megkerülik a törvény szabta korlátokat, és megszűnik fölöttük a politikai, a jogi ellenőrzés, állammá válnak az államban, bűnös,

⁸⁷ Antonio Gramsci, *Scritti politici*, id. kiadás, III.vol. 59.

⁸⁸ Antonio Gramsci, *La Costruzione del Partito Comunista 1923-1926*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1971. 372-373.

⁸⁹ Giuseppe Vacca i. m. 145. (Vacca másutt – a gondozásában év nélküli l’Unitá mellékletben megjelent „Gramsci-profiljában” – részletesebben ír a Schucht-családról. A családfő Apollon „bolsevik funkcionárius, Lenin barátja”, Genfben született Julia lányát a római Santa Cecilia Zeneakadémián hegedű szakon taníttatta, a forradalom után hazájában a művészeti dolgozók szakszervezetének tisztségviselője. Gramsci házassága, a családdal bonyolult feszült kapcsolatokat teremtett, melyeket a börtönből küldött levelei nem enyhítettek.)

visszatetsző cselekedeteket hajtanak végre. Ezek a kérdések és összefüggéseik mind felvetődtek a munkásmozgalmi vitákban, a pro és kontra érvek fegyverszünet nélkül állandóan csatáztak.

A háború utáni politikai harcokban egyik meghatározó erőtenyező a munkásmozgalom, bár a szocialista párt ellentmondásos helyzetbe került a fentiekben leírt, erejét egyébként gyengítő elvi és gyakorlati kérdésekről folyó viták miatt. Nyilvánvalóan a küzdelemben résztvevő további erők és tényezők nagymértékben a munkásmozgalomhoz, a munkásmozgalmi célkitűzésekhez is igazították irányvonalukat. A súlyos mozgalmi és politikai következményeket hozó 1919/20-ra kialakult helyzet problematikája a háború és a háború végére összehalmozódó válságos körülményekkel magyarázható. Európa nagy szociáldemokrata pártjai rosszul vizsgáztak, a háborúval kapcsolatos politikájuk csődbe ment, a feltörő nacionalista és militarista hullám martalékvá váltak – az olasz szocialisták semlegességi pacifista politikájukkal viszonylag állták a sarat, ám a válsaggal pártjuk szintén válságos időszakot élt át. Az elhúzódó, többéves háború addig nem látott megpróbáltatás elé állította a háborúban résztvevő hadseregeket és a hadviselő felek hátszágának lakosságát. A háború európai dimenzióban tízmilliós nagyságrendekben szedte áldozatait, sokan megsebesültek, megrokkantak, az anyagi veszteségek milliárdjai mindenkit sújtottak. Az öldöklő háború pusztításaival és a polgári lakosságot gyötrő szenvedéseivel a háborús erőszakot, a háború után a megoldatlan társadalmi ellentmondások eszkalálódó politikai és fizikai erőszakot hívtak életre. A fizikai és fegyveres összecsapások egyre gyakoribbá váltak. Az európai társadalmak feszültségei, az osztálykonfliktusok mind nagyobb méreteket öltöttek, a tendenciák forradalmi perspektívákat nyitottak. A háborút elsősorban a katonák sínylették meg, de anyagi terhei, a szenvedések és nélkülözések a dolgozó embereket, a munkásokat és a parasztokat nyomasztották, többségükben ők veszítették el fiaikat frontokon, az ő családjaik maradtak csonkán, életlehetőségeik bizonytalansága soha nem látott mérvűvé vált. A nélkülözők szemében hallatlan visszatetszést szült (Itáliában is) a háború haszonélvezőinek, a fegyvergyártó spekuláns vállalkozóknak, a háborút finanszírozó tőkepénzeseknek, a hátszági nyereszkeskedő kereskedőknek és üzéseknek a gazdagodása; ragadozó, mindent befaló szörnyekhez hasonlítva őket a cápák (pescicani) nevet kapták a köznéptől, a közutálat célpontjai lettek. Jövedelmeik csillagászati számokat ostromoltak, miközben tömegek sülyedtek nyomorba. Ilyen körülmények között a terheket viselő dolgozók nem maradhattak tétlenek és természetes módon áramlottak az érdekeiket máskor is, mindig védelmező szakszervezetekhez és a munkásosztály pártjához, a szocialistákhoz.

Történetírói becslések szerint az osztályharci szembenállás mintegy 3,8 milliós dolgozói létszámot érintett, ötször többet, mint a háború előtt,⁹⁰ ami a mintegy 20 millió aktív lakost akkor számláló Itáliában óriási arányt, a nagyvárosokban egyértelműen a lakosság többségét jelentette. A munkásmozgalom nagy fellendülést ért meg. Kifejeződött ez az Olasz Szocialista Párt 1919-es választási győzelmében: 1 834 000 szavazattal 156 képviselőt küldhetett a Parlamentbe. Csupán a párt taglétszáma elérte a 200 ezret, a párttal szoros kapcsolatban levő szakszervezethez (Confederazione generale del lavoro – CGL) közel két millióan csatlakoztak (1 930 000). A szocialisták meghódították 2800 település választott tanácsát (az önkormányzatok akkori, a szovjet minta előtti, mellesleg mai napig fennmaradt neve), az összes 24 százalékát. A valamivel kisebb katolikus szakszervezet is majdnem kétmillió tagot (1,8 milliót) regisztrált (80 százalékuk mezőgazdasági dolgozó, míg a CGL tagjainak a fele ipari munkás). A CGL-be beiratkozott mezőgazdasági munkások száma 850 ezerre tehető,⁹¹ amit azért hangsúlyozunk külön, mert a gyárfoglalások mellett a szervezett agrárproletariátus földfoglalásának a jelentősége sem becsülhető alá: a mezőgazdasági munkások, az agrárproletárok az üzemi munkásokkal egyszerre, de összehangolatlanul, koordinálatlanul mozdultak meg. A szakszervezeti mozgalmat illetően említést kell tennünk a 300 ezer anarchista szakszervezetisről (szervezetük komoly vérveszteséget szenvedett, mivel tagjaik közül sokan részt vettek és elhaláloztak a háborúban, a háború után pedig ugyancsak sokan a fasizmushoz csatlakoztak), a 200 ezres önálló vasutas szakszervezetről, az ennél kisebb tengerészeti dolgozók szervezetéről és végül a 200 ezerhez közelítő republikánus párti szakszervezetről.⁹² Ez a hatalmas tömeg szervezett alakzataiban a gyárak elfoglalásával megmutatta mire képes. A szervezett munkások nem mindegyike vett részt végig a konkrét akciókban, ám a többség támogatása vitathatatlan, amint az úgyszintén, hogy erejüket a szocialista párt vezetése nem használta ki, nem vezette ezt a tömeget megfelelően, üttöerejét nem szervezte meg.

Spriano vagy Tasca, de maga Nenni⁹³ is a gyárfoglalások legfőbb problémáját – a forradalmi harc kifejlése szempontjából – abban látják, hogy a dolgozók követeléseai megálltak a termelés ellenőrzésénél, a bérek emelésénél, messzebbre mutató politikai célok nem kerültek napirendre – ezek meghatározása a szocialista pártvezetés dolga lett volna. A dolgozók elfoglalták ugyan a gyárakat, de onnan nem vonultak ki az utcákra, a terekre, nem szállták meg a stratégiai pontokat

⁹⁰ V.ö. Paolo Spriano, *L'occupazione delle fabbriche*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1964. 17.

⁹¹ Leo Valiani i.m. 227.

⁹² Paolo Spriano, *L'occupazione delle fabbriche*, id. kiadás 17-18.

⁹³ Lásd Paolo Spriano id. művét, továbbá Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, I-II. voll., Editori Laterza, Bari, 1967., Pietro Nenni, *Storia di quattro anni* id. mű.

és intézményeket, elmulasztották a leglényegesebb hatalmi kérdések döntésre vitelét, erre egyébként nem is készítették fel őket, nem történt sem a politikai harc folytatására, sem esetlegesen a harc fegyveres folytatására vonatkozó szervezés, az orosz tapasztalatban bevált közbülső célokat sem jelölték meg. A gyárfoglalásokkal párhuzamosan folyó földfoglalások mozgalmát nem hangolták össze a nagyvárosok munkásainak az akciójával, a földfoglalásokban egyébként nagy szerepet játszott a néppárti irányítás, amely az agrárvidékek gócaiban nem is akarta összehangolni akcióját a baloldali szakszervezettel és a forradalmi erőkkal. A szocialista pártnak nem volt katonai jellegű szervezettsége, a párt infrastruktúráját kongresszusok szervezésére, választási agitációkra használták, részt vettek a választások lebonyolításában, más jellegű feladatokra nem készítették fel a tagságot, nem is számítottak az osztályharci formák nagy változásaira. A gyárfoglaló munkásoknak puskákon és revolvereken kívül nem voltak fegyvereik, lőszerük is kevés; az elfoglalt gyárat meg tudták volna védeni (talán), ám a gyáron kívüli fegyveres összecsapásokban a nehéz fegyverzettel rendelkező katonai és rendőri egységekkel szemben alul maradtak volna. Erre az erőpróbára különben nem került sor – többek között és elsősorban a miniszterelnök, Giovanni Giolitti józan, okos, taktikus magatartásának és tapasztalt tárgyalási rutinjának köszönhetően. Giolitti rávette a tőkéseket a bérek emelésére, más szociális engedményekre és a dolgozóknak a termelés ellenőrzésére vonatkozó – átmenetinek bizonyult (a kialakult előnyök nagy részét fél éven belül törölték, a sztrájkoló munkások ezreit bocsátották el) – beleszólási jogának biztosítására. Amikor néhány nagytőkés, például a FIAT-tulajdonos, Agnelli-dinasztia alapító Giovanni erélyes beavatkozást kért a gyárfoglalások elején, a miniszterelnök visszaszólva megkérdezte tőle, ágyúkkal lövessem szét a gyáraidat? Agnelli behúzta az agarait és kényszeredetten tárgyalásokba bocsátkozott egyik nagy üzemének munkástanácsával. A tárgyalóasztalnál megcsókoltatták vele Lenin portréját.⁹⁴

Az autógyáriak (és általában a vas- és fémmunkások) ezzel a színházi görögtüzes jelenettel – úgy tűnhet – elropogtatták kevés puskaaporukat. Amit gazdasági követeléseikben elértek és sikerként könyveltek el, pyrrhoszi győzelem volt, a munkásság kifulladásával az osztályharci dagályra jött az apály. A későbbi értékelések rámutattak, a háború utáni válság osztályharcának csúcsa az 1919-es, tehát már a gyárfoglalások előtti általános sztrájkban magaslott ki, de az a pillanat szintén kihasználatlanul dugába dőlt ugyanazon okoknál, a szocialista párt készületlenségénél fogva, mint a gyárfoglalások momentumában. 1919-ben és 1920-ban, a „vörös két évben” maga a forradalom

⁹⁴ Lásd Italo Pietra leírását in „I tre Agnelli”, Garzanti Editore, Milano, 1985. 75.

maradt el, legalábbis mint „elmaradt forradalomról” már másodjára folyt a polémia, a történetírásnak hamarosan a „két fekete év” fasiszta ellenforradalmával kellett foglalkoznia.

Leo Valiani – az éles szemű, sokoldalúan képzett, több nyelven (magyart is tökéletesen beszélve) tájékozódni képes történész, ugyanakkor törhetetlen politikai harcos; 1929-ben antifasiszta baloldali meggyőződésétől indítva belép a kommunista pártba, majd a sztálini perek idején kétségei támadnak és a liberális eszmeiségű szocialistákhoz csatlakozik – összefoglalta a kritikus idők lényegét. Mint írta, a szocialista párt 1919-es választási győzelme után két lehetőség között választhatott: „vagy részt vesz a liberál-demokratikus kormányban (amely csak a támogatását kérte volna), vagy az erőszakos forradalmi akció mellett dönt. Szavakban azzal fenyegetett, hogy ez utóbbit akarja megvalósítani, de gyakorlatilag nem tudott dönteni. A magát kommunistának mondó maximalista többség és a szocialista párt parlamenti csoportjának, a CGL-nek, a szakaszervezeti központnak a reformistái kölcsönösen paralizálták egymást. Mielőtt a bénultság bekövetkezett volna, amikor a munkások elfoglalták Észak-Olaszország fémkohászati és gépipari gyárait (1920. szeptember) a kommunista Internacionálé vezetői az olasz kommunista párt leendő főtitkárának, Bordigának a tanácsára (aki a maga részéről 1918 óta a pártszakadást szorgalmazta) azt kérték az Internacionálé II. kongresszusán (1920.július) a szocialista delegációtól, különösképpen annak vezetőjétől, Serratitól, hogy zárják ki a pártból a reformistákat. Pont az olasz szocialista párt helyzetének beszabályozására a kongresszuson fixálták egyébként nagyon merev formában a III. Internacionáléba való felvétel 21 feltételét. Az egyik pont kategorikusan kimondta a reformisták kizárását a pártból. Serrati mindazonáltal úgy vélte, az olasz munkástömegek egységben kívánnak maradni, ezért elutasította a szakítást (a reformistákkal). Serrati ellenezte azt a lenini javaslatot is, mely szerint szakítani kéne Turatiékkal, majd utána összefogni velük és megpróbálni a közös kormányzást. Az elgondolás Serrati számára egyenesen nevetségesnek, de mindenképp kivitelezhetetlennek tűnt. A III. Internacionálé meggyőződéses kommunista támogatói 1921 januárjában a livornói szocialista pártkongresszuson a fasiszmus megerősödése miatt már eléggé szerencsétlen körülmények között végrehajtották a szakítást; tehát akkor, amikor az ellenállási képességében a szakadással meggyengített munkásmozgalom ellen nagyobb sebességre váltott a fegyveres fasiszta támadás.”⁹⁵ Turati magatartása ebben a helyzetben akarata ellenére tovább zilálta a munkásmozgalom egészét: a már tomboló fasiszta erőszakkal szemben

⁹⁵ Leo Valiani, *Scritti di storia*, id. kiadás 352. (Valiani saját lábjegyzetéhez forrásként megadta P. Spriano könyvét a gyárfoglalásokról, Hans Koenigtől: *Lenin und der italienische Sozialismus, 1915-1921*, Tübingen, 1967. Jules Humbert-Drozról: *Il contasto fra l'Internazionale e il PCI*, Milano, 1969., és Giuseppe Berti dokumentumait a PCI első tíz évéről, a Feltrinelli Intézet 1969-es kiadásában. Megjegyezte továbbá, Serrati 1922-ben csatlakozott a Kominternhez, azonban marxizmusa determinisztikus, idegen volt tőle a bolsevik felkelés.)

nem tanácsolt fizikai, illetve szintén erőszakon alapuló ellenállást, a harcolni vágyó apuliai Andria proletárjainak azt üzenté, hogy „legyetek jók, legyetek szentek, legyetek gyávák.”⁹⁶ Ilyen értelemben nem egyszer nyilatkozott meg szóban vagy írásban. Másfelől néhány hónappal a Marcia su Roma előtt, 1922. júliusban folytatva meddő politikai manővereit, folytatva a jobboldali reformista és opportunisták (Bonomi, Bissolati) által egykor megpróbált sikertelen gyakorlatot, felkapaszkodott a Quirinale dombjára és a királlyal tárgyalt a krízis megoldásáról, a szocialisták esetleges kormányzási részvételéről, ám üres kézzel távozott, viszont maga is belátta, hogy kísérlete hamvába holt. Az olasz munkásosztály politikai vezetését soktényezős, Turati és mások terhére róható bizonytalanságok bénították a döntő momentumokban.

Valiani értékelésében az olasz helyzet forradalmi lángja nem égett olyan hőfokon, mint a német vagy a magyar, az oroszról nem beszélve. 1975-ben kiadott könyvében írta: „1919-ben Németországban és Itáliában forradalmi helyzet volt, még ha jóval kevésbé mély, mint két évvel korábban Oroszországban. Nem lehetett teljesen kizárni, hogy a német és az olasz proletariátus meghódíthatja a hatalmat.”⁹⁷ Ezzel egyet is lehet érteni, bár bizonytalanság érezhető a feltételezett forradalmi helyzet hozzávetőleges definíciójában: a forradalom feltételei közül hiányoztak bizonyos szubjektív tényezők, mindenekelőtt a szocialista pártvezetés a forradalmi akcióra gyengének és készületlennek találtatott. Több történész és politikus szerző megállapítja, hogy az olasz mozgalom nélkülözte a vezetőket, a helyzet megkívánta kiemelkedő és vezetésre alkalmas személyiségeket. A szocialista párt- és szakszervezeti vezetés más összetétele, más magatartása, főleg más politikai stratégiája esetén a forradalmi helyzet valamennyi feltétele – a szubjektív feltételeket számba véve, mert az objektív feltételek különben adottak voltak - kialakítható lett volna; mivel ez nem történt meg a baloldal politikai vákuumába erőszakkal, fegyverrel, vérrel és vassal behatolt a fasiszta ellenforradalom, végzetes csapást mérve a munkásosztályra, valamint más demokratikus erőkre. A csapás nem absztrakció ebben az esetben: megtámadták a szocialisták objektumait, székházait, az „Avanti!” szerkesztőségét kétszer is feldúlták, lőttek és gyújtogattak, furkósbottal, husángokkal bántalmazták szocialistákat és demokratákat (a liberális Giovanni Amendolát és Piero Gobettit úgy megverték, hogy sérüléseikbe belehaltak); kitalálták azt az aljas trükköt, hogy ricinusolajat itattak kiszemelt áldozataikkal kóros megszégyenítő hasmenéses rohamokat okozva nekik; rajtaütésekkel rettegésben tartottak falvakat, városi kerületeket, a számukra gyanús embercsoportokat. Mindezt forradalomnak keresztelték el, miközben élvezték a hatalom birtokosainak, a hatalmi szervezetek irányítóinak a támogatását. A monarchia feje, III.

⁹⁶ Mario Montagnana: Egy torinói munkás visszaemlékezései, id. kiadás 147.

⁹⁷ Leo Valiani, Questioni di storia del socialismo, Giulio Einaudi editore, Torino, 1975. 93.

Viktor Emánuel a politikai baloldalt, a szocialista párt proletár tömegeit, a radikalizálódó munkásmozgalmat – különösképpen a születő félben levő kommunistákat – a legtermészetesebb módon ellenfeleinek tekintette. A reformer és opportunist szocialistákkal – a kormányzó liberális politikusokban megbízva, velük egyetértve – taktikai együttműködést, némelyiküknek kormányzati megbízást is elképzelhetőnek tartott, azonban érdeklődése az erősödő fasiszta mozgalom felé fordult, és a válság fasiszta megoldására látott megnyugtató esélyt. Erre hajlott az állami struktúrát vezető funkcionáriusokból összetevődő „politikacsináló” környezete is, a tanácsadói, a hivatalnokai és egyáltalában nem utolsósorban kellő óvatossággal az erőszakszervezetek, a fegyveres erők főtisztjei, akik közül többen nyíltan szimpatizáltak a fasisztákkal – módszereiket üdvöztetőnek ítélték.⁹⁸ Jellemző ebből a szempontból a nagytekintélyű Paolo Thaon de Revel admirálisnak közvetlenül a Marcia su Roma előtti napokban – amikor a király szárnysegédje, Arturo Cittadini tábornok ingajáratban volt a Quirinale Palota, belügyminisztérium és a vezérkar között – tett kijelentése, célozva a válság katonai megoldásának felvetődésére: „a hadsereg teljesíteni fogja kötelességét, azonban jobb lenne nem próbára tenni.”⁹⁹ Értelmezett fordításban: ha kell, a hadsereg megteszi azt, ami szükséges (vajon ki kételkedett abban, hogy a hadsereg vezetői mit láttak volna szükségesnek?), ám jobbra ölbe tett kézzel figyel a fejleményeket, áldását adja a zajló történésekre, melyek fasiszta felülkerekedésű kimenetele ilyen körülmények között nem lehetett kétséges. Thaon de Revel summázó megnyilatkozása nem egyik pillanatról a másikra foganhatott meg: a szituáció kimerült megítélésének folyamatában született, kimondására a helyzet kifejlése készítette. Bízást gondolhatjuk azt is, hogy kimondott szavai nem csak a személyes felfogását tükrözték. A király sem hirtelenjében döntötte el, hogy Mussolininek kormányalakítási megbízást ad, nála is értékelésének folyamatában alakult ki az elhatározása. A kiépülő fasiszta rendszer egyébként a király és a fasizmus összefogása folytán minden további nélkül monarcho-fasizmusnak nevezhető vagy monarcho-kleriko-fasizmusnak, miután a katolikus egyház, a Vatikán szintén támogató szerepet vállalt a fasizmus hatalomra juttatásában.

A fasiszták a politikai harc becsstelen és erőszakos eszközökkel elért „eredményeivel” büszkélkedve a mellüket döngették, mondván, hogy ők az igazi forradalmárok, ők csináltak igazi forradalmat... Gramscit 1925-ös parlamenti beszédének elmondásában ilyen értelmű bekiabálásaikkal zavarták.¹⁰⁰ Nem dokumentálható a Leninnek tulajdonított kijelentés, mely

⁹⁸ V.ö.: Renzo De Felice, *Mussolini il fascista 1921-1925*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1966. 361.

⁹⁹ Uo. 362.

¹⁰⁰ 2000 pagine di Gramsci, id. kiadás 748-761.

szerint az olasz szocialistáknak kár volt elszalasztaniuk Mussolinit, mert a mozgalomban ő volt az egyetlen sikerrel kecsegtető, a forradalom vezetésére alkalmas személyiség.¹⁰¹ Mondta vagy nem mondta Lenin, a szocialisták valóban nélkülözték a helyzetnek megfelelő vezetőket – írta De Felice is.

Lenin spekulatív megfontolásai közül nem zárható ki abszolút módon az, hogy Mussolini személyiségében érzékelhette a vezetői rátermettséget és a vele kapcsolatos taktikai lehetőségeket, mert például, Tasca dokumentált állításai szerint, Lenin Serrati meglepetésére 1920-ban D’Annunzióról – a távolból figyelve a fiumei akcióját – mint forradalmárról nyilatkozott. Serrati nem értett egyet ezzel, elképzelhetetlennek tartotta a D’Annunzióval köthető akár ideiglenes taktikai szövetséget is, mivel a költő képes volt lepaktálni a legveszélyesebb erőkkel.¹⁰² Ha hinni lehet ezeknek az adalékoknak, akkor csupán arra szolgálnak bizonyásgúl, hogy a politikai szereplőknél minden esetben nyitva lehet és nyitva kell hagyni alternatívát nyújtó fordulat bekövetkezésének lehetőségét, miként Leninben valószínűleg felmerültek különböző eshetőségek. Egy-egy politikai szereplő sohasem csak saját magát képviseli, jóllehet vannak személyes elképzelései és sok függ attól, hogy az elképzeléseit mely osztályerőkhöz, mely érdekcsoportokhoz köti, van-e politikai ereje az alternatívák közti választáshoz, képes-e a választásra.

Különös magyar vonatkozású dokumentum ehhez a kitérőhöz, amely persze közvetlenül nem támaszthatja alá Lenin feltevését D’Annunzióról, mivel nem ismerhette az alábbiakban ismertetendő szövegrészletet, közvetve és összefüggéseiben azonban összekapcsolható a történelmi körülmények sajátos formabontó játékaival, a fénytörések csillámlásával. Egy gondos olasz történész professzor, Enzo Santarelli magyarországi és itáliai kutatásai közben megtalálta D’Annunzio két ismeretlen interjút Horthy Miklós személyéről és 1919/20-as tevékenységéről; D’Annunzio frontálisan nekimegy Horthy politikájának. Az interjút a „Parancsnok” 1920 tavaszán Fiumében adta a Neue Freie Presse tudósítójának, Dr. Brajernek, valamint a budapesti von Rainernek (lapjának fejléce tévesen „Orai Uparg”-nak van jelölve). Ez utóbbi olasz változatát (a fiumei olasz légió bulletinjének közlése szerint) az enyészetből kiemelve érdemes idéznünk: „Úgy vélem – mondotta D’Annunzio – (Horthy) kormánya ideiglenes, az eddig alkalmazott

¹⁰¹ V.ö.: Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1965. 427.

¹⁰² Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo* id. kiadás 149. Uo. 249. lábjegyzetben idézi az *Avanti!* 1920.X. 28. száma alapján Serratit, aki szerint a „bolsevikellenes” D’Annunzio fiumei kalandjához Csicserinhez intézett táviratában anyagi és erkölcsi támogatást kért, de a szovjet-orosz kormány nem méltatta válasza.

módszereivel és eszközeivel nem húzhatja sokáig anélkül, hogy ne károsítsa súlyosan a magyar népet. Horty (sic) admirális kiváló katona lehet, de politikusként felelőse a legkegyetlenebb reakciónak. A fehér terror létezik, számos bizonyítékom van róla, melyekről be fogok számolni az egész világnak. Az állampolgárok vérét ontva nem lehet erősíteni a nemzeti szellemet. A budapesti kormány néhány intézkedése, mint a zsidók egyetemi felvételét korlátozó numerus clausus méltó a történelem legbarbárabb időszakához. A sommás ítélezések, a számtalan letartóztatás nem válnak díszére a bátor tengerészeknek.”¹⁰³

Az olasz krízis lényegbevágó és sorsdöntő kérdése az, hogy csak a fasiszták csinálhatták-e meg a forradalmukat, az „igazi forradalmat”? Válaszolva erre ugyanoda térünk vissza: a szocialista-kommunista munkásmozgalom más vezetéssel, az objektív és szubjektív feltételek összességének előállításával, a helyzet stratégiai és taktikai kezelésével képes lehetett volna a forradalomra – az igazira, a proletárok szocialista forradalmára, amelyre a lehetőség adott lett volna. Képes lehetett volna abban az esetben, ha politikailag egységes. Nem ártott volna katonai jellegű szervezettség sem, de a helyes politikai irány megválasztása, az egységes szervezettség, pont olyan mértékben, ahogyan a tőkés burzsoá osztály összezárta sorait érzékelve a forradalmi fenyegetettséget, elengedhetetlen és elegendő lett volna. A gyárfoglalások idején írta Gramsci: „A gyárosok extrém ügyességgel vezették akciójukat. A gyárosok megosztottak a profitjuk, a gazdasági és politikai konkurenciájukat tekintve, de a munkásosztállyal szemben acéltömböt képeznek. A defetizmus ismeretlen, az általános cselekvést nem szabotálja senki, senki nem hint pánikot és csüggedést.”¹⁰⁴ Vagyis a politikai szervezettségük katonai fegyelmezettségű, és ennek híján a munkásosztály nem kerülhette el a vereséget, a vereség kódolva volt az 1920. májusban közölt cikkében.

Tasca szintén elismeri – a fasizmus születéséről és hatalomra jutásáról írt kiváló könyvében - a fasizmus győzelme összefügg a munkásmozgalom vereségével, a szocialista mozgalom legfőbb gyengesége a „forradalmi szellem” hiányában mutatkozott meg. „A szocialista párt az „igazság” letéteményesének gondolta magát, ami egy szép napon túlsúlyba kerül. Mikor? Az nem volt fontos. Baloldal és jobboldal (a pártban – PJ.) egyetértett valamiben: a szocialista eszméknek meg kell nyerni a többséget, és amint ezt a célt eléri, a többi jön magától.”¹⁰⁵ Aki csak kevésbé is ismeri a politikai harcok törvényszerűségét, jól tudja, hogy magától semmilyen alapvető történelmi

¹⁰³ Enzo Santarelli, *Italia e Ungheria nella crisi posbellica*, Argalia Editore, Urbino, 1968. 256. (D’Annunzio az egy évvel később bevezetett numerus clausus előzetes hírét és a „fehér terrorról” szóló híreit Fiume magyar lakóitól szerezte.)

¹⁰⁴ Antonio Gramsci, *L’Ordine Nuovo* id. kiadás 110,

¹⁰⁵ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo* id. kiadás 576.

fordulat nem következik be. Valiani konkrétan Turati felől Tascához hasonló értékelést ad: „Turati a maga tudományos marxizmusában meghaladta, de nem teljesen a humanitárius evolucionizmust és a radikális liberalizmust; marxizmusának fő sajátossága önvallomása szerint a spontán gazdasági fejlődésbe vetett bizalomra épült, amelynek szociális és politikai progresszióba kellett átfordulnia. Mélyen meg volt győződve a szocializmus felé haladó történelmi mozgalom immanenciájáról, amely a kapitalista gazdasági szisztéma kortársi tudományos és gazdasági fejlődésben, a szükségszerű kreativitásában elvezet a szociálisan és műszakilag fejlett, a burzsoázia meghaladására rendeltetett proletariátus eljövételéhez.”¹⁰⁶ Turatinak ez a felfogása és magatartása forradalmi irányban fejlődő szituációban foglyul ejtette és mozdulatlanságra kárhoztatta a párt reformista szárnyát, a befolyásuk alatti munkásrétegeket, nem keveseket a parasztságból, akikre leszerelő hatást gyakorolt a politikai katolicizmus, a klérus, a Vatikán. Turatinak ez a magatartása magyarázza a kommunistákkal való ellentétét, és nézeteltéréseit, a pártot bénító vitáit a maximalista áramlattal.

Tasca a fasizmus győzelméhez vezető számos okot körbejár – nem idézzük mindet, összefoglalóan csak annyit állapítunk meg itt rá hivatkozva (Gramsci is foglalkozott a fasizmus győzelmének okaival és elemzései nyomán kívánunk visszatérni a problematikára), hogy értékelései, és mások értékelései alátámasztják (mások pedig vitatják) a kommunista párt létrehozásának szükségét. Vasfegyelmű és forradalmi cselekvésre képes pártra volt szükség. Tasca maga állítja, a fasiszta párt gyakorlatilag ilyen párt volt: katonailag megszervezett politikai hadsereg. „Nem olyan párt, mint az összes többi, a fasiszták nem vitáztak, nem lehettek áramlataik, ódzkodtak és félték a szakadásoktól... Tagjaik mindenekelőtt katonák voltak.”¹⁰⁷ Pontos látélet! Elhibázott ellenben az a megállapítása, mely szerint a „fasizmus ellen nem az egyszerű antifasizmust, magát a nemzetet kellett volna szembeállítani.”¹⁰⁸ Nem világos, mit ért „egyszerű antifasizmus” alatt: a fasizmusnak szembeszegülő munkásosztályt és pártjainak politikáját? Másfelől Tascának tisztában kellett lennie azzal, hogy az osztályellentétektől megosztott nemzetet egységben még a fasizmus ellen sem lehetett az 1920-as évek elején politikai hadrendbe állítani, mivel a fasizmust támogatták a nemzethez tartozó vagyonos csoportok – bizonyos köreik mentségére legyen mondván, nem ismerték fel a fasizmus valódi arculatát -, továbbá a monarchia és az egyházi reakció is a fasiszta mozgalom mögött állt kiterjedt társadalmi háttérrel, a birtokukban levő manipulációs eszközökkel. Az egyház a népesség jelentős rétegeit kontrollálta és a munkásosztály forradalma ellen, a

¹⁰⁶ Leo Valiani i.m. 97.

¹⁰⁷ Uo 398.

¹⁰⁸ Uo 404.

fasiszmus sikerére hangolta. Az antifasizmus „nem egyszerű” alakjában igyekezni fog évtizedek munkájával egy nagy népi egységet szervezni a fasiszmus elleni harcban, amiben a kommunista pártnak lesz döntő szerepe, amiről Tasca könyvének epilógusában nem ejt szót.

A pártszakadás és kérdőjelei

1921. január 21-én megalakult Olaszország Kommunista Pártja (Partito Comunista d'Italia, későbbi névmódosítással Partito Comunista Italiano, PCI – Olasz Kommunista Párt, OKP). A megalakulást szűken véve is – a szocialista pártban dúló belső harcokra utalva - 1917-től különböző olyan előzmények vezették be, amelyek a szocialista pártpolitikai síkon túl az egész olasz politikai élet viharában, fejtetőre állásában nyilvánultak meg. Már mindről szoltunk: a nagy sztrájkokról és más megmozdulásokról, a gyárak és földek elfoglalásáról, új politikai tényezők megjelenéséről, mint az Olasz Néppártról, a fasiszta mozgalom 1919. márciusi debütálásáról szintén, ezeket a jelenségeket szegélyező elkeseredett vitákról, melyek hozzájárultak a politikai helyzet fokozatos felforgatásához és felfordulásához. A kommunista párt megszületése sem vette elejét a helyzet romlásának, mégis a létrejövte történelmi távlatban, a párt egész történelmi teljesítményét mérlegelve az olasz társadalom számára hasznosnak, értékesnek bizonyult, ezért születésének körülményeit és a kommunista kérdés problematikáját, a polémiákat és szempontjaikat vizsgálat alá kell vetnünk.

Közvetlenül az oroszországi bolsevik hatalomátvétel után 1917. november 18-án Firenzében Mario Trozzi szocialista ügyvéd lakásán találkozott az orosz események jelentőségét értelmezni kívánó radikális szocialisták kicsiny, körülbelül húsz fős csapata; az orosz helyzet teremtette nemzetközi viszonyokat, a belőlük fakadó olasz teendőket vitatták meg. A megbeszélés csak hiányos egyoldalú, a polgári lapok tudósításaiból és kommentárjaiból vett információkra hagyatkozott, nem is hozhatott nagy eredményeket, mindössze azt, hogy formálódni kezdett az olasz kommunisták mozgalma; akik jelen voltak és távoztak onnan (és rendőri megfigyelés alatt távoztak) abban a tudatban hagyták el Trozzi ügyvéd házát, hogy az új párt megalakításának vállalkozásában visszaút már nem lehetséges. A találkozó egyik résztvevője Gramsci, a másik egy nápolyi mérnök, Amadeo Bordiga, a leendő kommunista párt sorrendben első főtitkára. Említést érdemel az idős szocialista pártvezető Costantino Lazzari, az „Avanti!” akkori főszerkesztője Giacinto Menotti Serrati, továbbá néhány alig ismert militáns, mint a borbély Giovanni Germanetto vagy a szocialista fórumokon már jártasabb, később annál hírhedtebb (fasisztává váló,

Mussolinival együtt a comói tó partján partizánok fegyverével kivégzett) Nicola Bombacci. Utóbbi történetileg megítélve a legkevésbé minősíti az összejövetelt, tipikus szélkakas, nem úgy, mint két vasmunkás, a torinói munkástanácsok vezetője, Giovanni Parodi és a toszkán Ilio Barontini, a párt aktív szereplői, a legkeményebb harcosok fajtájából. A firenzei esemény – a történész szerint – konkrét kezdeményezés a szocialista párt forradalmi csoportjainak tömörítésére, az adódó lehetőségekkel élve a bolsevik tapasztalatot következő forradalmi kommunista párt létrehozásának előkészítésére.¹⁰⁹

A maroknyi firenzei tanácskozók közt az ismert „nagy nevek” mellett markánsan megkülönböztethető Gramsci és Bordiga. Gramsci elméleti felkészültsége, ismereteinek alapossága, érvelésének ereje azonnal meggyőző hatást váltott ki, de Bordiga egy külső szemlélő szemében, küllemében, fizikai alkataiban, temperamentumában jobban megfeleltethetett a vezetői kritériumoknak, mint a kis termetű púpos, néptribunnak alkalmatlan jó tollú „zsurnalisztának” tartott és kiváló vitatkozóknak bemutatkozó Gramsci. Rövid időn belül fény derült azonban Bordiga merev doktrinerségére, vaskalapos szemléletére. Gramscival összehasonlítva jól jellemezte egyik korabeli közeli munkatársa, a párt későbbi vezetői rangú funkcionáriusa, Ruggero Grieco: „Bordiga nem filozófus, ne tudós, nem irodalmár. A kommunizmust mestereitől tanulta... A szakmai pályafutás helyett a tömegek vezére kívánt lenni. Gramsci vérmérséklete filozofikus, fáradhatatlan kutató elme, éhezi az elméletet, türelmesen gyűjti az analízishez szükséges elemeket. Bordiga szintetizáló elme, bizalmatlan a könyvekkel szemben, a harc megszállottja, nagyon barátságos, szívélyes és erős jellem... Gramsci a tanításra, az ismeretterjesztésre, az iskolázásra termett, Bordiga inkább felfegyverzett zászlóaljnak parancsnoka.”¹¹⁰

Bordiga érdeme elvitathatatlan abból a szempontból, hogy igen hamar és határozottan, 1918-ban Nápolyból már sürgette a kommunista párt indokolható és szükséges létrehozását. 1919-ben Moszkvába küldött leveleiben – melyeket elfogott a biztonsági cenzúra - közvetlenül a megalakult III. Internacionálé vezetőihez fordult volna a párt megalapításához szükséges támogatásért, mialatt szűkebb nápolyi köreiben pártot építő munkát folytatott: szekciót, vezetőséget szervezett. (Szekciónak nevezték a pártnak egy településen alakított alapszervezetét, amely a körülményektől függően sejtekből állhatott.) A Nápolyban indított folyóirata, a „Soviet” a bolsevik tapasztalatra utalt, ám a szovjetek lényegét Torinóban Gramsci csoportja a városi pártszervezetben, az „Ordine Nuovo” folyóiratban publikált cikkeik alapján, és az elvégzett eszmei-politikai tevékenységük

¹⁰⁹ Paolo Spriano, *Storia del Partito comunista italiano*, I.vol., Giulio Einaudi editore, Torino 1967.,3.

¹¹⁰ Uo. 265.

szerint jobban megértették. Bordiga – akinek városában a nagyipar szervezett munkássága Torinóhoz képest alig észrevehető, a dolgozók itt többnyire politikailag inkoherens, sok léhűtőtől és lumpentől („lazzaroni”), sehova nem tartozó köztes elemekből, munkanélküliségtől letargikus szubproletárokból verődtek össze alakatlan tömeggé; mozgólódásuk spontán - nem az üzemi tanácsokra tette a hangsúlyt, hanem a települési közösségekben alakítandó tanácsi választmányokra. Álláspontja vitákat szült az Ordine Nuovo csoport elveivel. A kérdéses periódusban vesszőparipája a tartózkodás a parlamenti szavazástól. Lebecsülte a forradalomhoz vezető közbülső célokat, bizonyos bezárkózó, a kommunista pártot szektás szelektivitással szervező magatartás, elhatárolódás jellemezte a kommunizmusra úgymond még meg nem ért félproletár, éppenséggel anarchistáktól, szindikalistáktól és más „nem kommunista” elemektől befolyásolt, minden bizonnyal dezorientált, a város alakatlan társadalmi masszájától. Híveit a parlamenti szavazás bojkottálására hívta fel. Elméleti általánosságokba burkolta nézeteit az egyébként igen nagyjelentőségű és fontos szocialista sikert hozó 1919-es választási kampányban, amikor a „Soviet”-ben publikálta: „Urnákhoz hívni a proletariátust egyenértékű annak kinyilatkoztatásával, hogy nincs remény a forradalmi aspirációk megvalósítására, hogy a harcnak szükségszerűen a burzsoá renden belül kell folynia.”¹¹¹ A „burzsoá rendet” akkor persze kereken elutasította. A szocialista párt fórumait is kihasználva, az „Avanti!”-n keresztül az egész pártközvéleményhez szólva egyszerre dörrent a reformistákra és a burzsoáziára: „A burzsoáziának létkérdés a reformizmus. A siker érdekében igényli a proletariátus részvételét a parlamenti demokráciában. Tartózkodásunk élesen elvágja a mostani kormány politikai játékát.”¹¹² Bordiga a maximalista frakciótól pozicionális elkülönültségben ugyan, de gyakorlatilag mindössze a maximalista frazeológiából jól ismert üres, a gyakorlatban politikailag meddőnek tetsző szövegekben beszélt – most már a formálódó új kommunista csoportosulás nevében. Leninben kritikusára akadt. A szélsőséges baloldaliság gyermekbetegségéről szóló brosúrájában Lenin név szerint bírálta Bordiga nézeteit és politikai irányvonalát, rámutatott, hogy az adott helyzetben a tartózkodás a választásoktól és a parlamentarizmustól jottányival sem mozdítaná előre a forradalmat, gyakorlatilag lemond a politikai harc egyik lehetséges eszközéről akkor, amikor a választásokat is, és más módszereket is, a tüntetéseket, a sztrájkokat, a különböző agitációs formákat, a meggyőzést egyszerre vagy egymás után kell alkalmazni. Az orosz bolsevikok bevált gyakorlata minden vonatkozásban ellentmond a nápolyi elképzelésének. Lenin bírálatától függetlenül is jól látszott, Bordiga eszköztára és szemlélete szegényesebb, mint Gramscié, aki

¹¹¹ Uo. 29.

¹¹² Uo. 30.

intellektuálisan és elméletileg sokoldalúbb, már a kommunista mozgalom kezdeténél nagyobb formátumot árukt el Bordigánál, később pedig különösen.

Gramsci és Bordiga egyetértettek viszont a kommunista párt haladéktalan létrehozásának szükségességében, a Komintern feltételeinek teljesítésében. Gramsci a maga részéről a torinói szocialista szekció kongresszusán 1920 novemberében a Komintern tagsági felvételeként a szocialista pártok felé szabott 21 feltétel (kardinális ezeken belül a reformisták kizárása a pártból) fenntartások nélküli elfogadása mellett szállt síkra.¹¹³ A gyakorlati politikai teendők nézeteltéréseik ellenére összekötötték a két exponenst, valamint sajnálatosan azonos mindkettejük bizonytalansága a forradalmi célok és tettek időzítésének kérdéseiben, miközben az események rohamtempóban zajlottak. Az idő múlt, a tettek időpontjainak megjelölését vagy elmulasztották, vagy nem tudtak megállapodni benne, korlátozottak voltak mindketten abban is, hogy országos ismeretségük messze elmaradt egy Turatiétól, egy Serratiétól, más ismertebb párt és szakszervezeti vezetőtől.

A firenzei Trozzi-házban tartott találkozón részt vevő Serrati hosszú éveken át nem tudta rászanni magát a kommunistákhoz való csatlakozásra (habozása csak 1924-ben ért véget, amikor frakciójával belépett a kommunista pártba); a szocialista párt csapongó ingtag balszárnyán találjuk, azok között, akik az eredeti történelmi szocialista párt egységét mindennél előbbre tartották, ami önmagában véve becsületes és tiszta vonalú attitűd. A reformistákat – akikről a kommunistáktól eltérően nem gondolta, hogy a forradalom koloncai lennének - nem akarta elveszíteni az emésztő pártharcokban: emiatt a Komintern vezetéséből, Lenintől érkeztek címére nehezményező kritikai észrevételek.¹¹⁴ Az orosz vezető kritikáját Gramsci is aláírta.

A Komintern vitája Serratival az Internacionálé II. kongresszusán (1920. július 19. és augusztus 6. között) lángolt fel a reformistáknak a pártból a KI követelésére történő kizárása kapcsán. A II. kongresszusra népes olasz küldöttség érkezett Moszkvába: képviseltette magát a PSI vezetősége Serrati és Vacirca személyében, a párt parlamenti csoportja (Bombacci, Graziadei, Rondani), a szakszervezet felső vezetése szintén három fővel (D'Aragona, Bianchi, Colombino), másik három fő a szövetségi mozgalomból (Dugoni, Pozzani, Nofri), a fiatal szocialisták Luigi Polanóval. Az

¹¹³ Gramsci felszólalását közölte az „Avanti!” 1920. november 27-én. Lásd Antonio Gramsci, *Per la verità* id. kiadás 353-354.

¹¹⁴ A KI olasz kérdésben elfoglalt pozícióiról ajánlható magyar publikáció Székely Gábor: „A Komintern és a fasizmus 1921-1929” c. munkája. (Kossuth Könyvkiadó, 1980.)

olasz delegátusok közé beülhetett Bordiga is, ám nem volt szavazati joga a kongresszus határozatainak elfogadásában, mivel a kommunista párt még nem létezett és külön meghívót sem kapott; Bordiga ettől függetlenül igen aktív volt a vitában.¹¹⁵ De az egyik olasz főszereplő mégis Serrati, aki kerek-perec elhatárolódott a KI tagsághoz előírt feltételtől, a reformisták kizárásától, és a moszkvai intermezzo után is a kommunista pártot létrehozni szándékozó exponensekkel hosszú hónapokon keresztül csökönyös huzakodással ragaszkodott ehhez az álláspontjához. Közben a kommunista párt szervezése nagy ütemben folyt, és a vitát elunva Gramsci az „Ordine Nuovóban” egyértelműen föltette a kérdést, címet adva cikkének: „szakadás vagy felbomlás?” Serratiék (a „szociál-kommunista egységek”) nem akarnak pártszakadást – írta -, mert „nem akarják az olasz proletár forradalmat tönkretenni,” mert féltik a dicsőséges szocialista párt dicsőséges hagyományait (Serratiékar ironizálva minősítő jelző), amit a reformistákkal való pártegységben látnak megtestesítve, ami egyébként – Gramsci szerint – nem más, mint menekvés a nemzet előtti politikai felelősségtől, alacsony demagógia, hiúság, szószátyárkodás.¹¹⁶ Serratiék magatartása, mint ismert, nem gátolta meg a szakadást, viszont a meglevő áramlatokkal együtt összesen négy-öt, önállósult pártot produkált a felbomló szocialista párton belül egyelőre: a kommunistákat, a reformistákat, az egységi szociál-kommunistákat, és a maradék maximalistákon belül is legalább két elkülöníthető irányzatot. Tehát a kommunista és szociál-kommunista egyesüléssel – a pártharcok dinamikája szerint – elképzelhető lehetett volna a reformisták kizárásával egy erősebb kommunista párt, amelyhez a maximalisták maradéka is csatlakozik. Ez az alternatíva meghíúsult.

A szocialista párton belüli két új kommunista irányzatú csoportosulás – a nápolyi és a torinói – elvi-politikai különbségei, nézeteltérései szintén sok elvesztegetett időbe kerültek, azonban az energikus Bordiga határozottsága a kommunista párt létrehozására vonatkozóan népszerűvé tette őt a forradalomról, a kommunizmusról hozzá hasonló radikalizmussal gondolkodó és cselekedni kívánó sok fiatal – a 19/20 századforduló szülötteinek generációjából való - aktivista előtt. Nagy részük Bordiga híve az első időkben. Nevezetesen Luigi Polano, a szocialista párt ifjúsági szervezetének országos titkára, akinek pozíciójából kifolyólag a fiatalok körében voltak követői. Említhető még Luigi Longo (Togliatti halálával, 1964-től a párt főtitkára), Giuseppe Dozza, 1945-től Bologna legendás polgármestere, Pietro Secchia, az antifasiszta fegyveres ellenállás, a partizán mozgalom rettenthetetlen és agilis szervezője, valamint sokan mások, akik városaikban, településeik egész régiójában a párt vezető alakjai lettek, de mielőtt ez bekövetkezik, mint „fiatal

¹¹⁵ Paolo Spriano i.m. 64-65.

¹¹⁶ Antonio Gramsci, Scritti politici id. kiadás 173-175. (A cikket az „Ordine Nuovo” 1920. dec.11-18.száma közölte.)

káderek” „tojáshéjjal a hátsójukon” még nem vonzanak nagyobb tömegeket. Bordigának sok gyári munkás a szimpatizánsa Északon, Torinóban is, amitől, s általában személyisége forradalminak látszó kisugárzásától, befolyásától és munkabírástól Gramsci nem tekinthetett el, hiába nyilatkozta Lenin, hogy a Kommunista Internacionálé irányvonalának teljes egészében megfelel az Ordine Nuovo programja, és hiába szánták Gramscit a párt élére – csak hosszas türelmes szervező munkával alakította ki maga körül a vezetés Bordigától elváló magját.

A párt megalakításának procedúrája eltartott a firenzei találkozótól számítva 1920 végéig. Ekkor Bolognától nem messze, Imolában 1920. november 28-án találkoztak ismét – jóval nagyobb számban – az olasz kommunizmus alapítói. A megjelentek nem elszakadva megszokott és új keletű vitáiktól, de a legfőbb kérdésekben megállapodva tulajdonképpen központi bizottságot választottak, egy kialakult párt struktúráját kezdték formázni döntően a nápolyi és torinói alapítókól, akiket markánsan kiegészítettek milánóiak, rómaiak; a toszkán, emiliai, liguriai régiók képviselői sem jelentéktelen. Körülbelül 40 ezerre becsülték a születőben levő párt létszámát: kicsiny törékeny formációként vágtak neki harcaiknak az olasz kommunisták, a szervezés területi fehér foltjai bizony rajta vannak a félsziget és a szigetek térképén. A párt megalakításának végére Imola után 1921. január 21-én a livornói szocialista kongresszuson bejelentett kommunista szakadással került pont. Majd újabb szakadások következtek, a szocialista párt gyakorlatilag a széteséshez közeli állapotba került.

Nem egyedül a kommunisták szakították a szocialista pártot, kiválásuk után még két szakadás történt: külön pártot alakítottak a reformisták, illetve valamivel később a Serrati vezette „egységi” szocialisták, azaz a kommunistákkal majd együttműködni kész, sőt késéssel ugyan, de egyesülő frakció. Serratiék magatartását és a Livornóban elmaradt csatlakozásukat a kommunista párthoz Gramsci kíméletet nem ismerve bírálta, csak évek múlva, Serrati 1926-ban bekövetkezett halálakor írt nekrológiájában értékelte kiegyensúlyozottabban, ismerte el az elhunyt vezető érdemeit, mint az olasz szocializmus „nagy és nemes”, a tömegek által szeretett alakjáról emlékezett meg.¹¹⁷

A livornói szakadás miatti megosztottság, melynek láncreakcióját 1921. januárban a kommunisták indították el, végzetesnek bizonyult az olasz munkásmozgalom történetében, egyik kétségtelen okozója a fasizmus győzelmének. Az olasz politika jellemzője már a 20. század harmadik

¹¹⁷ Antonio Gramsci: Scritti politici id. kiadás III. k. 191-195.

évtizedének elején megfigyelhető: a gyors ritmusváltás és a szereplők ugyanolyan gyorsaságú reakciója – feltehetően vérmérsékleti adottságok, talán a klimatikus viszonyok is közrejátszanak bizonyos jellegzetességek kialakulásában - ennek nyomán a viták éleződése és elhúzódása, mindez Gramsci nézeteinek ellenőrzésén és esetenkénti felülvizsgálatán, magatartásának átváltozásán is meglátszott. A kommunista párt megszületése előtt végig következetesen támogatta a folyamatot, ám a szülés nehézségei és az egész politikai szituáció körülményei, a fasizmus előretörése miatt mély dilemmába esett, az alakuló kongresszuson nem kért szót.

Sorjában nézve a történeteket érdemes újra a Kominternre visszatérni. A világszervezetnek sok problémája volt az olasz mozgalmakkal – a szocialistákkal is, a kommunistákkal is - természetesen elsősorban a fasizmus győzelme kapcsán. A reformistáktól elkülönülő baloldali szocialistákat a kommunistákkal való egyesülésre, a kommunistákat a szocialisták, főleg Serratiék iránti belátó türelemre intették. A reformisták kizárásától, mint a KI felvételéhez szükséges 21 elengedhetetlen feltétel egyik legfontosabbikától Moszkva nem tárgált, noha maga Lenin minősítette túlzottan „oroszosnak”, a nyugatiak mentalitásának nem megfelelően összeállított feltételek kódexét és rugalmas változtatásokat javasolt, ami nem történt meg. A KI vezető szervei, az egyes pártokhoz küldött összekötők (Itáliában a svájci Jules Humbert-Droz, Rákosi Mátyás, a bolgár Kabakcsiev, Rákosi után Sas Gyula)¹¹⁸ az újszerű európai kommunista pártokkal szemben nem nevezhetők sem rugalmasnak, sem gyakorlatiasnak, nem mindig avatkoztak a vitákba az egyes sajátos nemzeti realitásokat elfogadhatóan értelmező konstruktivitással, intencióikat ezért a „vendéglátó” nemzeti közeg rendszerint elvetette, a Kominternnek címzett tiltakozásnak is hangot adva. A moszkvai orosz túlsúlyú KI-vezetés gyakori irányváltással, a központban meghatározott irányvonal többszöri felülvizsgálatával operált. Több jele volt annak, hogy a „világpárt” működése nem zavartalan, mindez azonban igazán csak nagyobb távlatban került napfényre, és a fénynél meglátszó időszerű korrekciók csak komoly nehézségek árán történtek meg. (Togliatti egyik jellegzetes KI megnyilatkozásában „több fényt” kért.) Olaszország „iskolapéldává” vált a fasizmus uralomra kerülésével, a munkásmozgalmat ért óriási csapás folytán, miután az antifasiszta összefogás követelményei elkerülhetetlenül napirendre kíváncsoztak és világosan kirajzolódtak. Mint ismert, ez a megvilágosodási folyamat elhúzódott 1935-ig, időközben a KI történetét jóvátehetetlen politikai tévedések tarkították.

¹¹⁸ Sas Gyula tevékenységét lásd részletesen Székely Gábor i.m. 122-127., illetve a szerző további hivatkozásaiban.

Gramsci érdemei mindezzel ellentétben éppen az olaszországi antifasiszta politika kidolgozásában felülmúlhatatlan jelentőségűek, úttörést végeztek a fasizmus természetének elemzésében, az ellene való harc módszereinek meghatározásában. Angelo Tasca történeti oknyomozásának – idézett könyvének – következtetéseiben megjelennek a széles népi egységfrontra vonatkozó gondolatok, a fasizmus támogatásában fontos szerepet játszó középrétegek hullámzó, végül nagy részükben a fasizmushoz csatlakozó magatartásának bemutatása, ám csak a győzelmet arató fasizmus „festa”-ját követően, dedukcióiban mindenképpen kissé a történetek után. Gramsci közvetlenül a fasizmus hatalomba érkezését megelőzve, csaknem születésével egyidejűleg, majd a megerősödésével és hatalomra kerülésével párhuzamosan, győzelmének melegében figyelmesen rátekint a leglényegesebb aspektusokra, hogy megvesse az ellene való harc stratégiájának alapját. Már 1921-es publicisztikájában pontos körülhatárolt láttelepet nyújt az éppen (1919. márciusban) zászlót bontott „fascio” társadalmi beágyazódásának kezdeti viszonyairól. A harci fasciók – mint írta – a háború végének másnapján születtek kispolgári jelleggel, az akkoriban létrejövő különféle frontharcos szervezetek tagjaiból, a háborúellenes szocialista mozgalom ellenzékének, az egykori interventista (beavatkozáspárti) szövetségek örököseiből – rögtön meg is szerezték a hatóságok és a kapitalisták támogatását. „Megerősödésük – folytatódik az elemzése – egybeesett az agráriusok fehér gárdát alakító szükségletével, a felülkerekedő munkásszervezetek ellen irányulóan, megengedve számukra (a nagybirtokosok számára) a fegyveres bandák szervezését ugyanazzal a címkével és irányzattal, amit a fascio is magára vállalt, azaz a kapitalizmus fehér gárdájának a proletariátus osztályszervei elleni szerepét.”¹¹⁹ 1921nyarának cikkei Gramsci tollából ezeket a nézőpontokat veszik számba. A helyzet magán viselte a részben lokális vagy lokális keretek közé szorított, de annál elkeseredettebb polgárháború jegyeit: 1920-ban 2500 olasz maradt holtan az utcák, a közterek kövezetén. 1921 első félévében újabb 1500 halott, a „demokratikus Itália 40 ezer szabad állampolgárát ütötték-verték, megnyomorították, megsebesítették, további 20 ezer igen szabad állampolgárt az igen demokratikus Itáliában menekülésre kényszerítettek, elűzték őket a munkahelyükről, a lakásaikból, védelem, munka és családjaik nélkül kóborolnak az ország területén.”¹²⁰ Felsorolásában 300 települési adminisztráció választmányának erőszakos lemondatását, húsz szocialista, kommunista, köztársaságpárti és néppárti újság bezárását említi, szól a feldúlt szakszervezeti és pártszékházakról, a különböző szövetkezetek intézményeinek lerombolásáról, a mintegy 15 millióra rúgó észak- és közép-olasz régiók lakosságának terrorizálásáról, a büntetlen, a hatóságok által eltűrt bántalmazásokról, arról, hogy „kollektív örület

¹¹⁹ Antonio Gramsci, *Sul fascismo* a cura di Enzo Santarelli, Editori Riuniti, Roma, 1973., 133.

¹²⁰ Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás II. k. 247.

hatolt be a vezető osztályba, a parlamentbe és a kormányokba.”¹²¹ A vezető osztály arra gondol, hogy a az ország normalizálódhat a fasiszta tempó szerint – állapította meg Gramsci. És valóban: Mussolini már javában manőverezett a közéletben, a parlamentben, miközben a fasciók veszélyessége nőttön-nőtt; mindez nem történhetett volna meg a társadalom meghatározott osztályainak és csoportjainak a támogatása, illetve más csoportok közönye nélkül. Gramsci lépésről lépésre nyomon követve a történéseket bemérte a fasizmus társadalmi és politikai támogatottságának az erővonalait, perspektívájának céljait: „A Mussolini vezette parlamenti részleg a középrétegekre, a hivatalnokokra, a kisiparosokra és a kisebb üzlettulajdonosokra, kiskereskedőkre támaszkodva kísérletet fog tenni politikai megszervezésükre, szükségszerűen orientálódva a szocialistákkal és a néppártiakkal való együttműködésre.”¹²² NB. Valóban Mussolini eleinte meglobogtatta a szocialistákkal és a néppártiakkal köthető szövetség, parlamenti együttműködés lehetőségét, amiről maga is tudta, hogy irreális, ám hogy megvesse a lábát a közpolitikában átmenetileg efféle félrevezető akciókat is alkalmazott. Előfordultak meghatározott pillanatok, melyekben gondosan kiválasztott jámbor partnerei bedőlni látszottak, esetleg bedőltek a taktikájának.

A fasizmus mindazonáltal az olasz politikában és közéletben vadonatúj fejlemény volt és ismérveinek pontos bemérése, értékelése nem igazán sikerült első nekifutásra. Részben a munkásmozgalom vezetői, részben a polgári politikusok is kezdetben alábecsülték a fasiszta mozgalomban rejlő energiákat, a fasizmusban megtestesült történelmi perspektíva lehetőségét. Sokan csak átmeneti jelenségnek gondolták. 1921-22-ben több szocialista a maximalista frakcióból és természetesen a kommunisták a forradalom bekövetkezésében szinte bizonyosak voltak. Nenni visszaemlékezése szerint pár nappal a „Marcia su Roma” előtt, 1922. október 25-én a szocialista párt vezetősége ülésezett Milánóban és megvitatta a helyzetet annak tükrében, hogy Mussolini Nápolyban a fasiszta kongresszuson a római bevonulást ecsetelte, de a szocialista vezetőség a Komintern kongresszusra küldendő delegációról döntött, és a delegációval azután, élén Serratival vonatra szálltak Moszkvába menet abban a tudatban, hogy Rómában nem történik semmi.¹²³ Október 28-án a fasiszták elfoglalták Rómát és Mussolini miniszterelnöki kinevezést kapott Viktor Emánueltól. Nem eltekintve ezektől a történelmi körülményektől, nem szükségtelen aláhúzni, hogy Gramsci mégis milyen korán felismeri a kezdeti fasizmus mozgalmának és társadalmi hátterének az osztályösszetételét, felismeri, mely társadalmi csoportokra terjedt ki a

¹²¹ Uo.

¹²² Uo. 135.

¹²³ V.ö.: Giuseppe Tamburrano, *La sinistra italiana*, Bibliotheca Edizioni, Roma, 2016. 103.

bázisa. Látja ennek a társadalomba ereszkedő kapilláris jellegét, amely különben fejlődése folyamán végig jellemezni fogja és szavatolja társadalmi konszenzusát. Ezeket a szempontokat Gramsci nem téveszti szem elől és későbbi még megalapozottabb, még mélyebb elemzéseiben visszatér rájuk. 1921/22-ben, valamint a rákövetkező években nyilvánvalóan leköti a sűrű napi politika – a fent idézett cikket is a mindennapok ádáz aktualitásai inspirálták -, ám a megjelölt elvi-politikai nézőpontjai konstansak, állandóan áthatják írásait és cselekvését. Ugyanakkor a nagyobb lélegzetű távlatos pártpolitikai útravaló – poggyász, miként az olasz politikatörténeti irodalom stílári fordulata mondja – összeállítása már kezd formálódni elméjében, ehhez értelemszerűen lökést adott a fasiszmus 1922 őszi menetelése Rómára („Marcia su Roma”). A fasiszta hatalom investitúrája után egy évvel polemizálón drámai kérdésekkel fordult egy még működő kommunista ifjúsági újság („Voce della gioventù” – A fiatalság hangja) olvasóihoz: „Miért szenvedett vereséget az olasz munkásosztály? Miért nem volt egységes? A fasiszmus miért tudott vereséget mérni a dolgozó népet képviselő hagyományos pártra, a szocialista pártra a vereség fizikai jellegén túl ideológiailag is? A kommunista párt miért nem fejlődött gyorsan 1921-22-ben, és miért nem sikerült maga köré gyűjtenie a proletariátus és a paraszti tömegek többségét?” Továbbá: „Az olasz proletár pártok miért voltak mindig gyengék forradalmi szempontból? Miért mondtak csődöt, amikor a szavakról át kellett volna térni a tettekre? Nem ismerték tevékenységük körülményeit, nem ismerték harci terepüket. Gondolkozzatok: a szocialista párt harminc éve alatt nem produkált egyetlen könyvet sem, amely tanulmányozta volna Itália gazdasági-szociális struktúráját. Nem létezik könyv az olasz politikai pártokról, osztálykapcsolataikról, ezek jelentőségéről. Miért van az, hogy a Po völgyében a reformizmus oly mélyen gyökerezik? Miért van az, hogy a katolikus néppárt sikerebb Észak- és közép-Olaszországban, mint Délen, ahol a lakosság elmaradottabb és könnyebben követhetne egy felekezeti pártot? Szicílián miért a nagy földbirtokosok és miért kicsi a parasztok önállósága, Sardegnán viszont miért a parasztok az autonomisták és nem a nagy földbirtokosok?” Stb. „Miért Dél-Olaszországban tört ki fegyveres harc a fasiszták és a nacionalisták között, másutt pedig miért nem? Nem ismerjük Itáliát. Ami még rosszabb: eszközeink sincsenek a megismerésére. Valójában lehetetlen helyzetben vagyunk, hogy előre lássunk dolgokat, hogy orientálódjunk, hogy meghatározzuk legalább valószínű pontossággal cselekvésünk vonalát. Nincs a munkásosztály, nincs a parasztság történetéről szóló könyv. Mi volt a fontossága a '98-as milánói eseményeknek? Mit tanítanak nekünk? Mi volt a jelentősége az 1904-es milánói sztrájkoknak? Hány munkás tudja, hogy akkor először explicit módon megnyilvánult a proletárdiktatúra szükségessége? A szindikalizmusnak mi volt a jelentősége? Miért volt eredményesebb a mezőgazdasági munkások, és kevésbé az ipari munkások között? Mi a köztársasági párt politikai értéke? Miért van az, hogy ahol anarchisták vannak, ott

köztársaságpártiak is vannak? Mi a fontossága és a jelentősége annak, hogy a szindikalisták már a líbiai háború előtt áttértek a nacionalizmusra és a jelenség nagyobb mértékben ismétlődött a fasizmussal? Ha feltesszük ezeket a kérdéseket, észre kell vennünk, hogy teljesen tudatlanok és tájékozatlanok vagyunk. Úgy tűnik, Itáliában soha nem gondolkoztak, nem tanultak, nem kutattak. Úgy tűnik, az olasz munkásosztálynak nincs koncepciója az életről, a történelemről, az emberi társadalom fejlődéséről. Pedig a munkásosztálynak van koncepciója: a történelmi materializmus, még nagy mesterei is vannak (Marx, Engels), akik megmutatták, hogyan kell vizsgálni a tényeket, a helyzeteket, és a vizsgálatból hogyan kell levonni az eldöntött cselekvés irányára vonatkozó következtetéseket.”¹²⁴

Gramsci a kérdésfeltevéseire keresve a válaszokat igyekezett meghatározni az olasz „mi a teendő” (idézett írásának ez a címe), a válaszokat pedig fő vonalaiban 1926-ra a PCI Lyonban tartott kongresszusára kidolgozta – nem teljesen egyedül, ám a munka oroszán része az övé volt. A lyoni kongresszus időpontja januárra esett, vagyis a dokumentum 1925 végére elkészült – Gramscitól igen nagy energiát kívánhatott a művelet, ha figyelembe vesszük, hogy 1922. júniustól másfél évig Szovjet-Oroszországban, a Kominternben tartózkodott. Betegeskedett is, közben megházasodott, majd 1923 decemberében Bécsben találjuk egy rövid periódusra, ezután visszatért Itáliába és 1924. áprilisban az egyelőre még formálisan pluralista szisztémában funkcionáló parlament mandátumát megszerezve a kommunista párt képviselője.

A lyoni tézisek néven ismert dokumentum – szerkesztésében Togliatti és még más vezetők közreműködése említendő – tételesen tartalmazta a párt előtt álló teendőket és egyben válaszokat adott az általa 1923-ban fogalmazott „mi a teendő” kérdésére. Ide tartozik, hogy a kongresszus után még egy rendkívül fontos, noha 1926. novemberben – képviselői mentelmi jogának semmibevételével - történt letartóztatása miatt befejezetlen esszét is megírt az olasz Dél (Mezzogiorno) „néhány témájáról”.¹²⁵ Egy, a börtönből kapcsolattartójának, az olaszországi külkereskedelmi állásban levő Tatjana Schuchtnak írt levelében felületes gyors munkának minősítette ezt az írását, ennek ellenére együtt a lyoni tézisekkel az olasz politikatörténeti irodalom két felbecsülhetetlen értékű dokumentumáról beszélünk, méltán tekinthetők forrásnak a PCI hosszú távú antifasiszta stratégiai irányvonala és tevékenysége meghatározásához.

¹²⁴ Antonio Gramsci, *Per la verità* id. kiadás 267-269.

¹²⁵ *Alcuni temi della quistione meridionale*, in Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás III.vol. 243-265.

A két igen terjedelmes dokumentum lényegét röviden összefoglalni lehetetlen, csupán a legfontosabb elemeit ismertetjük kivonatosan. A lyoni tézisek először is – és először az olasz politikatörténetben – marxista alapon átfogóan jellemzik az olasz történelem és munkásmozgalomtörténet legfőbb momentumait, megállapítva mindenekelőtt, hogy az olasz gazdasági-társadalmi fejlődés imperialista szakaszában új munkásmozgalmi jelenségekre, új hangsúlyaikra kell felfigyelni. Ezeket három okban jelölte meg. 1. A munkásmozgalomban meggyengült a marxi doktrína lényegét alkotó államkritika – helyette elterjedtek a demokratikus utópiák, 2. létrejött a munkásarisztokrácia, 3. a munkásosztályba tömegével áramlott be a kispolgárság és a parasztság, ezzel a proletariátus soraiba a marxizmussal szemben álló nacionalista, és más hamis ideológiák szivárogtak be. Mindezek következményeként a II. Internacionálé csődbe jutott és a háborúval felbomlott. A nemzetközi munkásösszefogás degenerálódását a bolsevikok állították meg, illetve megkísérelték új politikai tényezővé erősíteni. Olaszországban a háború előtt nem alakult ki folytonosan fejlődő jelleggel a munkáspárt marxista irányzata, a szocialista pártban zavaros ideológiai helyzet állt elő, a két fő áramlat – a maximalista és reformista – harcát csak a demokratikus célok vezérelték, a többi vonulat sem változtatott a párt sajátosságain.

A tézisek vizsgálat tárgyává tették az osztályszerkezetet és a gazdasági struktúrát. Pontosan definiált alapvető tényezőnek jelölte meg Gramsci az ipar gyengeségét, az ország mezőgazdasági jellegét, minek következtében az ipari munkások száma 4 millió, ugyanennyi paraszti foglalkozásút és külön 3,5 millió mezőgazdasági munkást regisztrálnak a statisztikák. A szociológiai adatok mögött azonban bonyolult, az egységes olasz gazdasági-társadalmi, állami létet befolyásoló társadalmi viszonyok feszültségei izzanak, melyeknek a megragadásával leírhatók a veszélyeztetett olasz nemzet egységének sajátos vonásokkal jellemezhető problémái. Északon az ipar is és a mezőgazdaság is fejlettebb, mint Délen, emiatt a Dél, a Mezzogiorno országrésze gyarmati (kolonializált) sorban van, a Dél Itália belső gyarmata. Ezt a helyzetet az északi monopolizációs csoportok és a déli agrárius földbirtokos réteg szövetsége, kompromisszuma és kormányzási módszere idézte elő; e két uralkodó csoport megállapodása nem szabályozza a Dél demográfiai robbanását, rábízva az országon belüli migrációra, de főleg a kivándorlásra, a külföldre ömlő emigrációra; a Dél emberét civilizálatlan barbárnak, a kizsákmányolás szabad prédájának tekintik, akit a sorsára hagynak.

A szárd Gramsci jól ismerte a Mezzogiorno gazdasági és társadalmi valóságát, a Dél emberének megtévesztett és kiszolgáltatott társadalmi helyzetét. A Dél problémájának „néhány témájáról” értekezve nem csak száraz elméleti síkról közelített hozzá, hanem konkrét esettanulmánynak beillő elbeszélésben írt le jellemző adalékokat a hadsereg Sardegnáról származó, katonailag kiváló harci

szellemű egységről, a hadsereg büszkeségéről, a Sassari Brigádról, melyet 1917-ben Torinóba küldtek a sztrájkolók ellen, a sztrájk letörésére. Egy Torinóban alkalmazott cserzővarga, a katonák földije megszólította egyiküket: „Mit csináltok Torinóban?” „Idejöttünk és lőni fogunk a sztrájkoló urakra.” „De nem urak ők, munkások és szegények.” „Itt mindenki úr, gallérosok, nyakkendősök, naponta 31 lírát keresnek. Ismerem a szegényeket, tudom, hogyan öltözködnek, Sassariiban valóban sok a szegény, mi, a kapások szegények vagyunk, napjában másfél lírát keresünk.” „De én is munkás vagyok és szegény.” „Te szegény vagy, mert szárd vagy.” „De ha én sztrájkolok a többiekkel, lőni fogsz rám is?” A katona elgondolkodott egy pillanatra és azt mondta a torinói munkás vállára téve a kezét: „Figyelj, ha sztrájkolsz a többiekkel, maradj otthon.” Ebben a felfogásban kezdték szolgálatukat a szárd katonák, de pár hónappal később áthelyezték őket más helyőrségekbe, mert agitátorok, mint a földijük, megértették velük a sztrájk jelentőségét. Gramsci nem írta meg, hogy ő maga is szárd tájszólásban meggyőzően a lelkükre beszélt, közülük nem egyet átállásra, parancs-megtagadásra vett rá.

A történet Észak-Dél társadalmi és nemzeti mérvű feszültségéről, ellentétéről szólt, Gramsci nem véletlenül tapintott a lényegére. Számára nyilvánvaló volt, hogy az olasz társadalmi ellentmondások, a társadalomban és a nemzetben kialakult állapotok ártanak az olasz nemzeti egységnek. A bűnös kormánypolitikára, az adózás rendjére, a Dél termékeinek áron aluli forgalmazására, a mesterségesen duzzasztott deficitre róttá Dél elmaradottságának okait, amit nacionalista ábrándokkal és ideológiákkal, megtévesztő manipulációkkal és korrupcióval lepleznek és a költségek jelentős részét a déli régiókra hárítják. Az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi elszigeteltség és elmaradottság Délen, valamint az itteni provincializmusban veszteglő kispolgári mentalitás burjánzása és beszűrődése a munkásság soraiba meggyengítette a proletariátus osztálytudatát, a munkásosztály hígult, összetétele megváltozott. Emellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a törzsökös kispolgári réteg, a kézművesekből, szabad foglalkozásúakból és állami hivatalnokokból álló osztályközi köztes tömeg széles városi és falusi kört ölelt fel, amely egzisztenciális létének féltése miatt nagy hajlandóságot mutatott az osztályharcos proletariátussal való konfrontációra. A fasizmus előretörését jól láthatóan a kispolgári középrétegektől jövő támogatás segítette elő. A fasizmus megjelenésének, terpeszkedő erősödésének interpretációs szempontjai, a fasizmus elleni küzdelem szempontjai mind világosabbakká váltak. A sarkalatos munkás-paraszt összefogás szükségessége felismerésében az olasz kommunisták Gramsci vezetésével nem késlekedtek. Megértették, hogy a probléma országonként más és más módon vetődik fel: másként vetődött fel Oroszországban, másként

Magyarországon és másként Itáliában, stratégiai jelentősége azonban mindenütt azonos, bár ezek elméleti és politikai értékelése hiányosságokat árult el.

Többször utaltunk arra, hogy Gramscinál a parasztkérdés, a parasztember mentalitása, az olasz agárvidékek problémái már fiatalkori, a háború alatti publicisztikájában megjelennek,¹²⁶ azonban sokoldalúan, teljes politikai horderejükben az olasz kommunista stratégia alapjainak lefektetésében tanulmányozhatók. Meglepő a kérdés részletező és konkrét tárgyalása a lyoni kongresszus után pár héttel egy „számvetésnek” aposztrofált, a párt lapjában 1926. februárban közzétett dokumentumban. A párt megszületése óta eltelt öt évi munkáját és a kongresszus eredményeit summázta a „számvetés”, fókuszált a munkás-paraszt szövetségre, mint a nemzet egységének nagy, történelmileg is érzékeny kérdésére. „Az Egység” (l’Unità) a párt lapjának nevére tett javaslat – mi sem természetesebb – Gramscitól származott. 1923 őszén Bécsben keltezett, a párt vezetőinek címzett levelében írta meg a javaslatát, amely „olaszos” intencióin kívül magába foglalta a Komintern „munkás-paraszt kormány” megteremtésének éppen aktuális jelszavát is, jóllehet koncepciója nem egykönnyen öltött testet; az újabb forradalmi hullámra váró reménykedések vitái előzték meg és a gyakorlati alkalmazásában sok nehézség merült fel.

A „Dél témáit” illetően parasztok és mezőgazdasági dolgozók antifasiszta felsorakoztatásának lehetőségeit vizsgálva Gramsci végigmegy az olasz tájegységeken és a nagyobb régiók mindegyikéről van konkrét, hasznos, megszívlelhető megállapítása és mondandója. Az északi Friuliban és Isztrián például a szláv lakosságra való tekintettel felhívja a figyelmet a nemzeti kisebbségek aspektusára, vagy Piemontban – mondja – a parasztoknak felekezeti pártjuk van, ami az ottani viszonyok helyi megközelítését igényli. Ugyanez a helyzet az észak- és közép-olasz régiókban, ahol az Azione Cattolica (a magyar Akció Catholica modellje), az egyházi apparátus, azaz a Vatikán befolyása érvényesül, ezért a politikai és osztályharc kérdéseket nem lehet a vallási-politikai ügyekre koncentrálni direkt módon, direkt leninista szellemben föltárni, a hangsúlyokat a gazdasági és gazdálkodási szempontokra kell helyezni. A Dél, a Mezzogiorno parasztsága viszont az északi ipari proletariátus legfőbb szövetségese, mivel az északi nagyipari munkásság után az olasz társadalom legforradalmibb osztálya. A magyarázat abban van, hogy Itáliában az Észak-Dél viszonyban radikalizálódott a város és a falu ellentéte: „Észak hatalmas

¹²⁶ Emanuele Bernardi tanulmánya dokumentálja ebből a szempontból a fiatal Gramsci újságírói tevékenységét. Lásd „Gramsci e la questione agraria. Cultura economico-politica, organizzazione e rapporti con il PPI (1916-26)” c. írását in Gramsci nel suo tempo id. kiadás 463-484.

városként, a Dél pedig mint a hatalmas vidék”¹²⁷ funkcionál. Figyelmeztet arra, hogy a Dél parasztságának semmiféle szervezeti önállósága és tapasztalata nincs, ezt a tömeget az agrárkapitalista blokk ellenőrzi és a céljainak megfelelően irányítja; behatolni ebbe a tömegbe és politikai munkát végezni közöttük nehéz vállalkozás. Mindazonáltal az utóbbi évek eseményei megmutatták, hogy a Dél parasztságában buzgó fermentumok megváltoztathatják a politikai helyzetet, ha a párt szervező munkájában figyel a sajátos vonásokra.

A „Dél néhány témája” dolgozatában konkretizálva a következőket vetette még fel: „A Mezzogiorno a nagy szociális szóródás területének határozható meg. A lakosság többsége paraszt, nem jellemzi őket a kohézió... A Dél társadalmának nagy agrár tömbjét három társadalmi réteg alkotja: a szétszórt nagy alaktalan paraszti tömeg, a falusi kis- és közép-polgárság értelmisége, a nagy földbirtokosok és a vezető értelmiségiek. A Dél parasztjai állandó erjedésben vannak, de mint tömeg képtelen a vágyainak és szükségleteinek a kardinális kifejezésére. Az értelmiségi középréteg a paraszti bázisról megkapja a politikai és ideológiai tevékenységéhez az indítékokat. Politikai téren azonban a nagy fölbirtokosok, ideológiai téren a vezető értelmiség dominálja és centralizálja a viszonyok komplexumát. Természetesen ideológiai téren nyilvánul meg ez a centralizáció a legnagyobb hatékonysággal és precizitással”¹²⁸ – olyan kiemelkedő értelmiségieknek, a Mezzogiorno kiváló ismerőinek a tolmácsolásában, mint Giustino Fortunato és Benedetto Croce, akik egyúttal az olasz reakció legnagyobb alakjai. (Az ítélet Fortunatóról és Crocéről sommás, ám az kétségtelen, hogy nem a munkásmozgalmi-baloldali irányzattal összhangban alkották műveiket a Mezzogiornóról, illetve az olasz szociológia és filozófia kérdéseiről.)

Gramsci a lyoni tézisekben behatóan tárgyalja a mezőgazdaság, a parasztság helyzetét, és ami a legfontosabb a munkás-paraszt szövetséget. Tömör lényeglátással szólnak a tézisek erről a létfontosságú stratégiai problémáról: „Az igen változatos talajadottságok, következképp a differenciált művelési rendszerek és kultúrák idézik elő a mezőgazdasági rétegek hallatlan megosztottságát. Többségben vannak a szegény rétegek, amelyek közel állnak a proletariátushoz, könnyebben elfogadják a befolyását és a (politikai) vezetését.”¹²⁹ (A zárójelbe tett jelző tőlem – PJ.) Gramsci nem használta itt a zárójeles jelzőt, amint – emlékezetem szerint – sehol nem szerepel nála a munkás-paraszt szövetség kontextusában a munkásosztály vezető szerepének dogmája,

¹²⁷ Antonio Gramsci, *Scritti politici*, III. vol. id. kiadás 188.

¹²⁸ Uo. 257.

¹²⁹ Uo. 272-273.

kanonikus formulája, nem mintha nem kezelte volna magától értetődőnek, tekintettel a nagy tömbökben, nagy gyárakban dolgozó s ezért jobban megszervezhető, és a politikai vezetésre alkalmasabb munkásokra. Ezzel szemben a mezőgazdasági munkások egymástól nagy távolságokban, kis létszámmal vagy akár egyénileg művelik a földet, megszervezésük sokkal nehezebb, az osztályharc vezetésére kevésbé rátermettek, mégis véleményem szerint, fölöslegesnek, apolitikusnak tartotta unos-untalan, a parasztság felé kissé leértékelő frázisként mondogatni a munkáosztály vezető szerepét. Fontosnak vélte viszont Engelsre hivatkozva, a szövetkezetesítés összefüggésében, hogy a proletariátusnak nem feladata kényszerítő eszközökkel siettetni bizonyos paraszti termelési és életmódi formák eltűnését,¹³⁰ vagyis a szövetkezetek erőltetését nem tartotta célszerűnek.

Álláspontjával nem volt egyedül a marxizmus elméletének művelői között kezdve Leninnel, aki az „új gazdaságpolitikával” (NEP) tulajdonképpen a kisparaszti árutermelés és piaci mechanizmusainak fenntartását vélte helyesnek. Jól tudjuk, később tragikus fordulatot vett az elgondolása, és beláthatatlan károkkal járt: Oroszország gabonaexportőr volt az I. világháború előtt, utána a szovjet kolhoz-rendszer nem tudta fedezni a belső szükségletet, élelmiszer-hiány és éhínség tört a lakosságra. De ne menjünk messzire! Varga Jenő – a marxi teória jeles magyar képviselője – 1919. január végén, nem egész két hónappal a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt kiadott könyvében írta: „A szocialista eszméktől nagyrészt távol álló földműves lakosság, amelynek a kormányférfiak egyéni földtulajdont ígértek, sohasem nyugodnék bele abba, hogy az állam földjét művelő bérmunkás legyen..., meg kell alkudni az adott helyzettel és a föld tetemes részét föl kell osztani a földműves lakosság között.”¹³¹ Varga Jenő és valószínűleg más politikusok is számot vetettek a magyar lakosság paraszti többségének lélektanával, amely a mezőgazdasági munkával foglalkozók életfelfogását jellemzi. Jól tudták, hogy a parasztember, aki naphosszat földjének (vagy bérleményének, akár napszámban) szabadon a határban dolgozik saját munkarendje szerint, a tulajdonost vagy az intézőjét, más vezető embert hetekig nem lát, hozzászokott a szabad lét bizonyos érzéséhez, illúziójához, és nehezen téríthető el ettől a tudattól a „kolhoz” javaslatával, különösen nem a kényszerítésével, ragaszkodik a szabadságához. A paraszti mentalitásnak ez a sajátossága akadályozta Magyarországon a szövetkezetek szervezését, valószínűsíthetően Olaszországban is érvényesültek a paraszti életforma lélektanának sajátosságai. Varga Jenő természetesen nem föltétlenül a „röghöz kötöttség” tudatából indult ki és nem ellenezte

¹³⁰ V.ö. Antonio Gramsci, La costruzione del partito comunista 1923-1926., id. kiadás 359.

¹³¹ Id. Varga Lajos: A szociáldemokraták agrárfelfogása 1918-1930 között, in Múltunk 1991/2-3. (A szerző Varga Jenőtől további hasonló megjegyzéseket idéz.)

sem a földtulajdon viszonyok nagyszabású átrendezését, sem a szövetkezetek óvatos, lassúbb tempójú és körültekintő, a speciális tulajdonviszonyokat, gazdálkodási formákat figyelembevevő szervezését, azonban kizárta az államosított földek csak szövetkezetekben vagy csak a nagy állami gazdaságokban való művelését bér munkájukért megfizetett parasztok és mezőgazdasági munkások által. A rövidéletű Tanácsköztársaság alatt azután az játszódott le, ami a szovjet-orosz történelemben; a Tanácsköztársaság vereségének egyik oka kétség kívül az elhibázott agrárpolitika, minek következtében a parasztság jelentős tömegei érdektelenséggel, közönnyel viszonyultak a „proletárok hatalmához”. Az agrárpolitikai hibák azután Magyarországon 1945 után két hullámban, ha nem is azonos módon, nem egyforma módszerrel – az ’50-es években könyörtelenül, a ’60-as évek elején türelmesebben, de - megismétlődtek. A történet záradéka lehet azonban a rendszerváltozáskor keletkezett gond: a szövetkezeteket nehéz volt annak idején megszervezni, és most szétverni azokat ugyanolyan nehéz... Nem is kellett volna, mert a magyar mezőgazdaság eredményességében vitathatatlan a szerepük. Személyes élmény: 1970-ben részt vettem Ágasegyházán a termelőszövetkezet zárszámadó közgyűlésén, amikor az egyik idős gazda a gyűlés végén felolvasta versét, ódáját a szövetkezethez. Ha emlékeim nem csalnak, a szerző nem volt koszorús költő, ehhez képest a vers meghallgatható és élvezhető volt.

A záradék utáni megjegyzésként: a ’60-as évek magyar tapasztalatai között helyenként – bizonyos területi és gazdálkodási sajátosságokat tisztelve – differenciált, finomítottabb kiadású szövetkezet szervezési eljárások is érvényesültek. A zöldség- és gyümölcstermelő körzetekben speciális gazdálkodási, értékesítési rendszerben, a magán termelés mozgásterét meghagyó szakszövetkezeteket alakítottak. Később a tanyai gazdák támogatásában, a „háztáji” magán földművelés és állattartás ösztönzésével – egyébként Nagy Imre, Donáth Ferenc útmutatását sok vonatkozásban konstruktivitással alkalmazva – az agrárpolitika eredményesnek és sikeresnek bizonyult. A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar kielégítette a hazai fogyasztási szükségletet és több termékével exportképes lett. A szocialista országok „sietős” szövetkezetesítésének okai között szerepelt a gyors iparosítás, az önellátás kényszere, az újabb háborútól való félelem és készültség reá az ipar túldimenzionált prioritásával, ám mindezek dacára több türelemre és több figyelmességre, a magán földtulajdon rögéhez és a rögzített kemény munkájával nyert (magán) jövedelmébe két kézzel kapaszkodó parasztság mentalitásának a megértésére lett volna szükség. A szerencsétlen példák általános jelleggel ismétlődtek a szocialista országokban, és a munkásmozgalomnak, a baloldali politikának hallatlan károkat okoztak azzal, hogy Engels, Lenin vagy Varga Jenő és Gramsci javaslatai a szövetkezetek nem sietős szervezésére vonatkozóan háttérbe szorultak, vagy egyenesen megfeledkeztek róluk.

A kommunista mozgalom előre nem látható torzulásai, szektarianizmusa nem változtatnak azon a tényen, hogy Gramsci eszmei és politikai útjának perspektívája nem lehetett más, mint közreműködés a kommunista párt megalapításában. Életrajzi adatai, írásai és aktivitása arra predesztinálta, hogy kivegye részét a kommunista-bolsevik irányzatú olasz munkásmozgalmi áramlat harcaiban, a belőle kisarjadó Olaszország Kommunista Pártja (Partito Comunista d'Italia), később kissé módosított nevén Partito Comunista Italiano megszervezésében. Ezzel együtt azt is meg kell állapítanunk, hogy a szocialista párt szétszakításának kockázata, a szakadás negatív következményei aggasztották. Nyoma ennek többek között az, hogy a vízváltó jellegű, a pártszakadást formálisan előidéző livornói kongresszusi vitában nem állt ki ismert, az új párt megalakítását szükségesnek, elkerülhetetlennek gondoló álláspontja mellett, sajátos módon nem szólalt fel a kongresszuson – persze azért sem, mert több küldött szemében szálka volt Mussolini 1914-es hírhedt cikkére adott reakciója, valamint a „bergsonizmusa”, a Soreltól ideiglenesen átvett tételei. Egy későbbi – a források szerint 1923-ban keletkezett - Togliattinak és az akkor már működő kommunista párt többi vezetőjének címzett levelében hallgatására is indirekt módon utalva megállapította, hogy a munkásegység megbomlása, a párt szakadása közrejátszott a fasizmus győzelmében, a munkásmozgalom történetének „legnagyobb” félelmetes vereségében.¹³²

A jelenünkig tartó pártvitáknak, a speciális olasz szocialista–kommunista ellentéteknek ez a fő oka, elvi, ideológiai-politikai alapja. Annak idején a szakadást egy forradalomra elszánt, de kisebbségben maradó „káderek elitje”, „élcsapata” vitte véghez. A szocialisták többsége az anyapártban maradt, vezetői és a köröttük levő hangadók 1921-től folyamatosan a kommunistákat hibáztatták a történekekért; a fasizmus felülkerekedéséért a kommunistákra terheltek a politikai felelősséget, történészeik a historiográfiában képviselték ezt a nézetet, értelmiségük az ideológiai vitákban. Livornóban a kommunista delegáltak 58 000 párttagot, a centristák közel 100 000-et, a reformisták 18 000-et, csak a párt töredékét tudtak maguk mögött. Jogosan észrevételezte a szakadás előtt (jelen pillanatig is érvényesen) Gramsci, hogy a „töredéktől” elszakadni a maximalistákkal együtt – a mit a maximalisták, Serratiék nem vállaltak – helyes megoldás lehetett volna: egy erősebb tömegpárt jöhetett volna létre kommunista formációban. A történet azonban

¹³² Gramsci levelét, melyben a pártszakadás és a fasizmus győzelmének összefüggéséről írt, Togliatti adta közre. Lásd Palmiro TOGLIATTI: *La formazione del gruppo dirigente del PCI 1923–1924*. Editori Riuniti, Roma, 1962. 102. A Kommunisták Olaszországi Pártjának létrejöttéről, a szakítással kapcsolatos vitákról lásd Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*, id. kiadás I. k. 3–121.

más lefolyású és súlyos következményekkel járt a munkásmozgalomra, valamint az olasz politika alakulására nézve is. Egy évvel 1921 után, a fasizmus hatalomra jutásával az OKP tagnyilvántartása hozzávetőleg 25 000 főt számlált. Sokan emigráltak, vagy megfélemlítettségükben nem vetették magukat nyilvántartásba, többen visszavonulót fűjtak. A kommunista és a szocialista párt közti erőviszonyok alakulását szemlélteti, hogy negyedszázaddal később, közvetlenül az 1945 utáni különböző voksolásokon (népszavazás, parlament, helyhatósági) a szocialisták még mindig több szavazatot szereztek a kommunistáknál, ám a trend ezután végérvényesen megfordult a kommunista párt előnyére, a PCI magába szívta a szocialista mozgalom jelentékeny, a munkásmozgalom nagyobb részét.

Az olasz és más nemzeti munkásmozgalmak szakadása fájó és nagy vitakérdés. Gramsci a szakadás–fasizmus és a munkásegység–antifaszizmus egymás mellett futó párhuzamosságában közvetlenül 1921-ben a problémák lényegére tapintott. A szakadás keserű drámájának lefolyása után a kétfelé vált munkásmozgalom külön-külön úton kezdte meg odüsszeáját, és azonnal megmutatkozott a szakadás kára. Néhány éven belül az új történelmi helyzetben, egyelőre átmenetileg ugyan, de napirendre tűzték a munkásegység megteremtésének kérdéseit, amelyeket különböző kitérőkkel, cikk-cakkokkal életben tartottak, vagy éppen elsüllyesztettek – egészen 1935-ig, amikor az antifasiszta harcban végre megvalósult, és egy bő évtizeden keresztül érvényes volt, sőt a munkásegységnél is szélesebb szövetségi politika vált szükségessé.

Simona Colarizi, a szocialista „holdudvarhoz” tartozó történész egyik nem túl régi tanulmányában felveti, hogy Gramsci már 1924-ben – Moszkvából, a Kominternből visszatérőben – új szemszögből szemlélte a történelmi távlatot: a többségében szocialista olasz proletariátussal közös antifasiszta szövetségi stratégiát fogadta el. Úgy gondolta, nemcsak a PSI-hez, a reformista szakszervezetekhez tartozó munkásokkal és parasztokkal, de még a liberális-demokratikus polgársággal is szövetséget lehet kötni, hiszen a Marcia su Roma után a fasiszta csoportok minden demokratikus társadalmi erőt durva terrorral, halálos áldozatokkal járó, vagy megszégyenítő fizikai erőszakkal támadtak.¹³³

Luigi Cortesi, egy másik szocialista történész Colarizinél korábban, de hasonlóan vélekedett 1977-ben publikált tanulmányában. Hiányolta a kommunista párton belüli viták, a sztálinizmusra

¹³³ Simona COLARIZI: Gramsci e il fascismo. In: Francesco GIASI (ed.): I. m. 344. (A megszégyenítő erőszakra példa a ricinusolaj itatása a kiszemelt szocialista vezető emberekkel, városi és falusi választmányi tagokkal, szakszervezeti és szövetkezeti aktivistákkal, egyszerű szimpatizánsokkal.)

visszavezethető „disszidencia”, az egyet nem értés alaposabb elemzését, okainak történelmi feltárását. Cortesi szerint ezeket a problémákat kollégája, a kommunista történész Spriano elnagyoltan, kizárólag a sztálini terror viszonylatában vizsgálta, holott azok átfogóbb jellegűek voltak és felmérhetetlenül visszavetették a munkásmozgalom fejlődését, kihatással a világpolitika alakulására. Cortesi Spriano szemére veti koncentrációját a sztálinizmusra, de maga is ebben látja a munkásmozgalom történetének rákfenéjét. Cortesi – nem egyedül, több szocialista ideológussal egyetemben – úgy véli, Sztálin ellenforradalmat valósított meg, s ezzel fékezte a munkásmozgalmat és csökkentette győzelmének esélyét.¹³⁴ A Szovjetunióban elhatalmasodó bűnös sztálini politikára, a szocialistáktól, szociáldemokratáktól elzárkózó szektásságra, majd a szociáldemokráciát a fasizmussal egy platformra helyező „szociálfasizmus” beteges tézisére nyomban több olasz kommunista vezető is felhívta a figyelmet, és egyet nem értését fejezte ki, ami nem növelte a Komintern vezetőinek (Sztálinnak) a bizalmát az olasz párttal szemben. Ez óhatatlanul kihatott a börtönben sínylődő Gramscira, aki börtönbeli vitáiban, illetve elvtársaihoz eljuttatott üzeneteiben szintén kifejezte a lyoni tézisek mentén kialakított álláspontjához való következetes ragaszkodását. Kommunista vezetők memoárjai, kommunista történészek munkái rámutatnak ezekre a körülményekre. Súlyos elvi-politikai nézeteltérésekről volt szó, és a legtöbb esetben az egyet nem értőkkel méltatlanul bántak el. Többeket kizártak a pártból; Gramsci a börtönben egy időre elszigetelődött, nem kizárt, hogy kiszabadításának kudarcához hozzájárulhatott a stratégiai kérdésekben – a szociálfasizmus tézisében – képviselt különvéleménye, nem utolsósorban nem titkolt fenntartásai a hatalmi mámorában tomboló Sztálin személyéről és politikájáról, miközben, fogsága alatt, a '30-as években ideiglenesen javultak a szovjet-olasz kapcsolatok. 1933-34. periódusában a vatikáni és az olasz állami diplomáciai dokumentumokban vannak nyomok a kiszabadítására vonatkozó próbálkozásokról, de a diplomáciai csatornák végül bedugultak; az okokról csak feltételezések vannak, melyek részben dokumentáltak, részben spekulációk termékei – tény, hogy a történet pontos rekonstrukciója még várat magára.

Tudott dolog, hogy Mussolini Gramsci szabadulásának feltételéül szabta volna visszavonulását a politikai élettől. Spekuláció – bár nem alaptalan –, hogy Sztálin nem ambicionálta a polemizáló vénájú olasz kommunista kicserélését letartóztatott orosz papokkal. Akadt elég „baja” több orosz és nem orosz külön véleményű pártvezetővel, a lengyel párt vezető gárdáját likvidáltatta, ugyanígy sokan mások, sok magyar (Kun Béla és a Tanácsköztársaság politikusai, a mozgalom „kiskatonái”,

¹³⁴ Luigi CORTESI: *Storia del PCI e miseria del riformismo*. Belfagor, 1977/2.; Lásd Paolo SPIANO: *Storia del Partito comunista italiano* id. kiadás öt kötetben – Cortesi a II. kötetet bírálja.

„koholt” vádak alá vonattak) sem kerülte el a balsorsot. A legtöbb külföldi kémgyanús volt a szemében. Hogy Gramsci pontosan miről értesült az ügyét illetően, nem tudni, viszont Mussolini feltételeibe nem egyezett volna bele, miként kegyelméért sem folyamodott, mert az – írta levelezésében – politikai öngyilkossága lett volna. (Emberi tartásának, következetességének is a költeménye Pasolini Viareggio-díjjal jutalmazott hivatkozott költeménye.) Tény, hogy a szovjet-olasz diplomáciai kapcsolatok történetében feljegyezték a szovjet külügyi népbiztos, Litvinov hivatalos római találkozóját Mussolinivel, melyen Gramsci ügyéről nem tárgyaltak.¹³⁵

Cortesi a Komintern irányvonalával egyet nem értőket felsorolva megírja, hogyan alakult a politikai pályafutásuk, milyen sorsra jutottak. Umberto Terracinit és Camilla Raverát a háború alatt (Raverát), illetve a háború után (Terracinit) az antifasiszta összefogás politikájának szellemében „rehabilitálták” és visszavették a párt vezetésébe. Nem így a kommunista pártalapító torinói *Ordine Nuovo* csoport tagját, Gramsci fegyvertársát, Angelo Tascát, aki frontálisan szembehelyezkedett a párttal, a Kominternnel – ahová a PCI küldötteként érkezett, és ahol ütközött Sztálinnal - , később viszont Vichy-beli emigrációjában a fasizmusmal való együttműködéssel gyanúsították meg. Jellegzetes példa az országosan és Európa-szerte is ismert író, egy időben szintén Komintern-küldött Ignazio Silone¹³⁶ eltávolodása a kommunizmustól. (Silone nem tudott alkalmazkodni az illegalitáshoz, a pártfegyelméhez, nem akarta veszélyeztetni miatta letartóztatott testvére életét – emberiességi szempontokból mindez hozzájárult a vele kapcsolatos problémákhoz.) Cortesi nem hivatkozik ugyan rá, de nem lehet elhallgatni, hogy a személyét ért támadások a párttal való konfliktusokba, majd antikommunizmusba hajszolták, végül a szocialista párthoz közeledett. Ezeknek az elvi és sokszor személyi természetű viszályoknak, nézeteltéréseknek a kiváltó oka legtöbb esetben a sztálini politika bírálata volt az „egyet nem értők” részéről, emiatt a vitatkozókat a „sztálinista” Komintern pártfegyelméhez igazodva rendreutasították vagy félreállították, meggyilkolták. A Komintern szigorú pártfegyelmét megkövetelő funkcionárius hol egy Togliatti, hol egy Longo volt, esetleg másik „balos” kommunista, akik valamennyien alávetették magukat a Kominternnek, s persze az abszolút teljhatalmú, örült elméjűen gyanakvó és bosszúálló Sztálinnak. A diktátor kártékonyága minden

¹³⁵ Lásd Angelo Rossi Giuseppe Vacca, Gramsci tra Mussolini e Stalin, Fazi Editore, Roma, 2007. 199-206., továbbá „L’ultima ricerca di Paolo Spriano” c. l’Unità-mellékletben megjelent dokumentumokat, a történész utolsó, halála előtti kutatásának eredményeit; Michele Pistillo, Gramsci in carcere, Piero Lacaita Editore, Manduria-Bari-Roma, 2001. Magyarul: Kéri Elemér: Gramsci kiszabadításának kísérleteiről, Társadalmi Szemle, 1989/7.

¹³⁶ Ignazio Silone (1900–1978) a Szovjetunióban szerzett élményei miatt hagyta el a kommunista mozgalmat. A 1930-as években svájci emigrációjában német nyelven írt, a magyar közönség előtt is ismert regényeivel (*Fontamara*, *Vino e pane*), melyeket később fordított olaszra, európai hírnévre tett szert. A mozgalmából való távozásáról lásd *Uscita di sicurezza* (Vészkijárat) c. művét.

képzeletet felülmúl, korunkban a kommunizmus szitokszava politikai döntéseinek, epigonjainak köszönhető, mindezek ellenére a szovjet állam vérrel és vassal keresztülvitt megszilárdítása nem volt „ellenforradalom” a kifejezés elméleti és politikai értelmében. A szocialista államot – amely olyan volt, amilyen, amilyenre az orosz valóság is predesztinálta – stabilizálni kellett, egyfajta gazdasági fejlesztést („modernizációt”, nehézipari modernizációt) kellett iszonyatos erőfeszítések és áldozatok árán keresztül vinni. Nélküle a Szovjetunió nem marad talpon, és honvédő háborújának, a hitleri fasizmus elleni harcnak a kimenetele kétségessé válhatott volna. Sztálin kultusza középkori stílusban összetartó erőként funkcionált a Szovjetunióban és a nemzetközi kommunista mozgalomban. A szovjet államtól, mint egyedüli biztos támasztól a nemzetközi kommunista mozgalomban nem lehetett függetlenedni vagy vitás, gyanús helyzetbe kerülni vele szemben, mert az a politikai gyengeség, súlyosabb esetekben az árulás vádját vonta maga után. A Szovjetunió anyagi támogatásban részesítette a külföldi kommunista pártokat és Moszkva elvárta a gesztus viszonzását, a politikájához (Sztálin politikájához) való abszolút lojalitást. A sztálini politika bölcsnek és tévedhetetlennek volt beállítva egészen a haláláig. Aki kommunista volt, ettől nem térhetett el. Szovjetunióból a Komintern közvetítésével kezdtek el „gurulni a rubelek” a mostoha viszonyok közé szorult kommunista pártok felé, amelyek nem lehettek annyira ostobák, hogy ne fogadták volna el Moszkva pénzügyi segítségét. Magyar közmondás szerint: ha adnak, fogadd el, ha ütnek, szaladj el. Nos, Moszkva, azaz Sztálin adott is, ütött is; sokan azonban nem tudtak elszaladni. Az sem mellékes, hogy sokan „csak” Sztálin elől szaladtak volna el, nem a kommunizmus, nem a Szovjetunió elől, melyet milliók vállaltak életre-halálra Európában, méghozzá oly módon, hogy nem voltak tisztában Sztálin tetteivel és bűneivel. Sztálin nem csak a „mezei” párttagokat nem tájékoztatta döntéseiről, szűk munkatársi körét sem vonta be érdemben az elgondolásaiba, senkivel nem vitatta meg az elképzeléseit; ha végképp szükségesnek látta, kikérte bizalmasainak a véleményét, ezzel együtt sokszor figyelemre sem méltatta a véleményüket. A kommunizmus, a kommunisták megítélésénél a körülmények összefüggéseitől az elemzők – a kommunisták különböző rendű és rangú kritikusai - többnyire eltekintenek.

A szocialista Cortesi a kritikai iskolához tartozva nem állt meg 1945 előtti példázatainál, időrendben későbbi ügyeket is tárgyalt, az antifasiszta népfront és az 1945 utáni népfrontos olasz szocialista–kommunista összefogás kérdéseit, illetve általában a szocialista-kommunista viszony elvi-politikai kérdéseit feszegetve. Giorgio Amendola 1964-ben a párt elméleti hetilapjában, a *Rinascita*-ban arról cikkezett, hogyan lehetne egyesíteni az akkor négy pártban (kommunista, szocialista, szociáldemokrata és 1964-ben a szocialista pártból kiszakadt „proletár egységi” szocialista pártban – a ’70-es évek elején csatlakoztak a PCI-hez)(lám-lám: a szakadások és a

befejezetlen viták hogyan ívelik át az évtizedeket!) szóródó erőket. Cortesi szerint labour-demokrata jellegű javaslata miatt Amendolára a „jobbboldaliság” vádja ereszkedett a pártban, jóllehet a baloldali összefogás nem konjunkturális, nagyon is élő kérdés volt, különösen a 20. század megkurtított, lerövidített végétől (a „rövid 20. századra”) visszatekintve. Persze hiába vet föl valaki (Olaszországban) ésszerű gondolatokat, ha arra az érintettek nem fogadó készek. A fogadó készség mind a négy pártnál – különféle okoknál fogva – hiányzott, Amendola javaslata hamvába holt.

A Szovjetunió és a „létező szocializmusok”, a nemzetközi kommunista mozgalom összeomlásával a PCI, amely az 1970-es évektől már a szociáldemokratizálódás „damaszkuszi” útján bandukolt eléggé lassú tempóval, végül visszatért az európai szociáldemokrata családba. A folyamat egyik legelkötelezettebb előmozdítója egyébként az amendolai vonalat folytató Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság 2006-ban megválasztott tizenegyedik elnöke volt.¹³⁷ A PCI történelmi pályájának hullámvonalról van szó, amelyet a bel- és külpolitikai viszonyok hol megemeltek, hol leszállítottak, hol feldobtak, hol lerántottak. Érdekes módon egy Turati-életrajz előszavában Sandro Pertini, a köztársaság 1978–1985 közötti, első szocialista elnöke, a baloldal egységét prioritásként szem előtt tartó politikus felidézi Turatinak a kommunistákhoz 1921-ben Livornóban intézett kongresszusi intelmét: „Mielőtt elhagyjátok a kongresszusunkat, álljatok meg és gondolkozzatok. Tisztességes emberek vagytok, súlyos hibát követtek el, és amikor fel fogjátok ismerni ezt a hibát, vissza fogtok térni közénk.”¹³⁸ Így is lett, noha az olasz kommunisták nem szocialista testvéreik közé, hanem a tágasabb európai szocialista-szociáldemokrata családba tértek vissza, illetve kérték vissza magukat, és kérésüket elfogadták az európaiak, miután az olasz szocialista pártvezető, Bettino Craxi nyögve-nyelve megerőltette magát és beleegyezett a Szocialista Internacionáléba való felvételükbe.

Craxi politikusi életének javát annak szentelte, hogy újra a pártja legyen a baloldal hegemonja, amit egyébként nem sikerült elérnie, sőt dicstelenül, korrupt politikusként megbukott, aminek az árát a szocialista párt csúnyán megfizette, csaknem teljesen megszűnt.

¹³⁷ Lásd PANKOVITS József: Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság XI. elnöke. *Múltunk*, 2015/3. 205–227.

¹³⁸ Franco CATALANO: *Turati*. Dall'Oglio editore, Milano, 1982. 5. (Pertinit megelőzően egy volt szocialista, Giuseppe Saragat a baloldal jelöltjeként a köztársaság elnöke lett 1964-71 között, azonban személyében szociáldemokrata politikus töltötte be a tisztséget, mégpedig az, aki 1947-ben szakadást idézett elő a szocialista pártban, létrehozva aszociáldemokrata pártot, hogy kiszolgálja a hidegháború atlantista koncepcióját és megossza a munkásmozgalmat.)

Érdekes megjegyzéseket tesz az olasz baloldal vitáinak történetéhez Giorgio Galli, az olasz politikai pártok, az olasz politológia kitűnő ismerője. Szerinte Turati már 1906-ban Bernstein „Marxot korszerűsítő” revizionista platformján állt, ám ezt impliciten fejezte ki, a magatartásával érzékeltette, míg Bonomi explicit terminusokban fejtette ki ugyanazt és Turatiétól eltérő gyakorlattal viszonyult a politikai helyzetekhez. Ez volt a különbség kettejük közt. Hasonló különbség figyelhető meg később a PCI belső életében: Togliatti csak implicit vállalta a revizionizmust a párt explicit revizionistaival szemben a Sztálint leleplező Hruscsov-jelentés és az 1956-os lengyel, valamint a magyar felkeléssel összefüggésben. Még később, a hetvenes években Berlinguer elutasított mindennemű explicit revizionizmust, miközben a revizionizmus a képvisleti pluralista parlamenti demokrácia teljes körű elismerésével implicit formában érvényesült a párt politikájában, és Berlinguer sem állt elébe, azaz impliciten felvállalta. Tehát – következtet Galli – „Bonomit igazolta a történelem”.¹³⁹ Ez Galli véleménye. A revizionizmusnak azonban más és más a tartalma, a politikai értéke és tendenciája 1906-ban, 1921-ben, 1956-ban és az 1970-es években. A fordulópontok részletes elemzése helyett tematikánk fonalát követve csak annyit jegyezzünk meg, hogy Turati 1921-es intuitív figyelmeztetése látnoki, de főleg a szocialista párt egységének, a fasizmussal szembeállítható erőnek a féltése nyilatkozott meg benne. Az a politika, amelyet Togliatti 1956-ban, Berlinguer pedig az 1970-es, 1980-as években folytatott, szintén az akkor már kommunista derékhad – egyúttal az olasz baloldal többségi mozgalmának - szétforgácsolását gátolta; mindketten pártjuk egységét féltették, ugyanúgy, mint Turati a szocialista pártét 1921-ben. Ezért idézhette a Turati-életrajz előszavában Pertini a kommunista Terracinit, Togliatti közvetlen vezetőtársát, aki élete alkonyán, nagybetegen, de tiszta értelmének tudatában elismerte: 1921-ben Turatinak volt igaza. (NB. Részben. – PJ.)

Napolitano ezt a gondolati sémát követte, amikor 2006-ban a magyar 1956 jubileuma alkalmával Pietro Nenni igazát ismerte el önmagával és a PCI akkori „ellenforradalmi” értékelésével szemben?¹⁴⁰ Ezek az alkalmi politikai vagy politológiai fejtegetések nem igazán járulnak hozzá az akkori korok megértéséhez, mert elszakadnak az akkori konkrét helyzetek sajátosságaitól, az akkori döntések realitásaitól vagy tévedéseitől, mindenestre későbbi korokban helytállónak látszó következtetések és (vélt) igazságok visszavetítése az elmúlt idők feltételei közé még nagyobb tévedéseket okozhat, mint az akkori viták egyik és másik álláspontjában tükröződő nézetek politikai tartalma.

¹³⁹ Vö. Giorgio GALLI: *Storia del socialismo italiano*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1980. 51–52.

¹⁴⁰ Lásd a 129. lábjegyzet alapján.

A probléma bonyolultságát mi sem illusztrálja jobban, mint az, hogy az olasz munkásmozgalomban a kommunista és a szociáldemokrata-reformista álláspontok, ideológiák és a gyakorlati politika szétválásával a szakadás kellemetlenül sajogva fájt, de elkerülhetetlen volt. A reformizmus, a szociáldemokrata tradíció az első világháború utáni válságos években összeegyeztethetetlen a kommunista forradalmisággal, a politikai légkörbe befúvó forradalmi viharral. Gramsci fontos gondolata és felismerése volt, hogy a kommunisták szakadása felelős a fasizmus uralomra jutásában, ám ezzel nem enyhítette a szocialista pártban maradó reformisták, a szakítás és ellenzőinek pozíciói közt ingadozó, a forradalmiságot csak szavakban elfogadó centrista „maximalisták” és más árnyalatokat képviselő szocialisták elmarasztalását. Olyan magatartásért bírálta őket, amely a szakadással együtt a fasizmus győzelmét segítette elő – a liberális demokrata és néppárti (kereszténydemokrata) irányzatok kommunistaellenességéről nem is beszélve. Nem mellékesen a reformista szocialisták és a néppártiak a Marcia su Roma után rövid ideig (kiábrándulásukig) hajlandóságot mutattak a fasisztákkal összehozható kiegyezésre.

Colarizi írta: Gramsci annak idején, a Marcia su Romát megelőző periódus közéleti vitáiról szólva a liberális (Giovanni) Amendola, a katolikus Sturzo, és Turati „félfasizmusáról” beszélt, mivel bizonytalan, egyezkedésre hajló, a kommunizmussal szemben elzárkózó magatartásuk hozzájárult a fasizmus előretöréséhez.¹⁴¹ Mindhárman csak a fasizmus hatalomra kerülése után foglaltak el következetes antifasiszta álláspontot; liberális, néppárti és reformista szocialista híveik közül is sokan előbb opportunisták, s csak később jutottak ettől eltérő, illúzióikat félretevő belátásra. Gramsci, a rá jellemző finoman differenciáló képességénél fogva, a „félfasizmus” helyett használhatott volna másik terminust velük kapcsolatban, jóllehet a helyzet rendkívül kritikus volt és frazeológiaiilag, valamint a politikai tartalmukat illetően a kiélezett viták késhegyig fajultak. Az mindenesetre tény, hogy az új, ifjú kommunista párt gyűjtőhelye lett a szocialista munkásmozgalom legradikálisabb, forradalmat igenlő csoportjainak és elemeinek. A szocialista anyapárt nem elenyésző, de nem is tetemes kisebbséghez tartozó „balosok” az új kommunista párt közérzetének és közvéleményének hangadói. Fő képviselőjük Amadeo Bordiga, a párt első főtitkára, aki az adott pillanatban nem a klasszikus forradalmi elégedetlenség (az „alul és felül levők” általános elviselhetetlenségi érzülete) miatt képzelte magát vezérnek, hiszen Itáliában nem egyértelműen és nem az ország minden részét, minden részének meghatározó társadalmi erőire terjedt ki egy nagy és világos stratégiával rendelkező, egységesen vezetett forradalmi mozgalom

¹⁴¹ Lásd Simona COLARIZI: I. m. – Don Luigi Sturzo a szicíliai Caltagirone plébánosa és alpolgármestere volt, ő alapította meg és vezette az Olasz Néppártot (PPI). Filippo Turati a kérdéses időszakban a reformista szárny első embere volt. Giovanni Amendola liberális párti politikus, fia Giorgio a PCI vezetőjévé vált.

– a kommunista párt kicsi volt ehhez. Bordiga pályafutása során azután elkövetett még más hibákat is, habitusa bármennyire tűnt vezetőinek, személyisége alkalmatlan volt a kommunista párt irányítására.¹⁴²

A kicsiny párt tagjainak többsége vezérlő lángoszlopként tekintett Bordigára, Gramsci szerint a párt közvéleményét uraló hangulatot csak fokozatosan, a helyzet objektív fejlődésének menetében lehet megváltoztatni. Számolnia kellett a párt belső, a „forradalmár” Bordiga személyét támogató többséggel. Másfelől védekeznie kellett az „interventizmus”, a háborúba való beavatkozás vádjá ellen, a fejére olvasott „mussolinizmus” vagy a „bergsonizmus” és „sorelizmus” utórezgéseivel szemben. Az Ordine Nuovo csoportra és fejére olvasták a soreli szindikalizmust – az üzemi tanácsok dolgában képviselt álláspontjuk miatt. Gramsci 1922-ben, a párt második kongresszusán a Bordiga vezette többségben foglalt helyet, és átmenetileg elhárította a Komintern moszkvai kiküldöttje, Rákosi Mátyás közvetítésében tett javaslatot arra vonatkozóan, hogy Bordiga helyett legyen ő a párt főtitkára. Rákosi ismert akarnokságával, „Komintern-vonalasságával” próbált minden áron érvényt szerezni az Internacionálé javaslatának; Gramsci nem szolgálta ki Rákosit és a Kominternt, politikai meggyőzéssel, aprólékos szervező munkával kívánta eltéríteni Bordigától a pártot és átvenni a vezetést egy új vezetői csoport élén. Elképzeléséhez ki is alakította az új vezetőség magját.¹⁴³

Összegezve a korszak vitáinak lényegét: a politikai pozíciók tisztázása, a választott stratégiai koncepciók elkülönítése, a mozgalmi szakadások kritikus helyzetekben elkerülhetetlenek, ám ezek megtörténte után a lehető leggyorsabban össze kell fogni az új politikai erőket a szervezeti egység megteremtése érdekében. Ha ez nem történik meg, a munkásmozgalomra, a baloldalra súlyos vereség vár, esetleg vereségek egymásutánja, és a politikai hatalom stabilan a jobboldali demagógok, populista sarlatánok, spekulánsok vagy akár fasiszta diktátorok kezébe kerülhet. Történelmi és aktuális példák bizonyítják ezt. Gramsci a baloldali erők politikai egységének hiányában látta a fasiszmus győzelmének legfőbb okát. Világosan látta azt is, hogy az eredményes

¹⁴² A Mussolini-kormányzat 1929-ben Ponza szigetére deportálta Bordigát, ott érte a Trockij-vita híre. A 140 deportált kommunista közül 38-at sikerült meggyőznie Trockij álláspontjáról; Trockij híveként szerepelt már a Kominternben is. Kiszabadulása után felajánlották neki az emigrációt, ám durván visszautasította, helytelenített minden illegális antifasiszta tevékenységet. Építési vállalkozásokba fogott (többek között Ponza szigetén is a deportáltak megdöbbenésére), feltehetően a fasiszta hatóságok engedélyével. Rendőrségi kapcsolatokkal gyanúsították. (Vö. Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. II. k. Giulio Einaudi editore, Torino, 1969. 255.) Bordiga személye a múltja miatt még mindig egyfajta hívó szó baloldali körökben. (Vö. KONOK Péter: *Az eszmék országútján*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 46., 54.)

¹⁴³ A folyamat dokumentumait, Gramsci és vezető társainak levelezését Togliatti tette közzé a neve alatti „La formazione del gruppo dirigente del Partito comunista italiano” c. kötetben először 1960-ban a Feltrinelli, illetve 1962-ben újra az Editori Riuniti kiadásában.

antifasiszta küzdelemhez kevés a munkásegység megteremtése, még szélesebb népi-nemzeti összefogásra van szükség, meg kell találni az együttműködés formáit a proletár érzelmű baloldali munkás-paraszt tömegekkel, a katolikus olasz társadalom óriási paraszt tömegeivel, valamint a városi és falusi vallásos és laikus kispolgársággal.

Gramsci nem foglalhata hibátlanul, „szakmailag” kifogástalanul megszerkesztett könyvekbe, illetve rendszerbe az elképzeléseit, mert 1926-ban megfosztották a szabadságtól, börtönében a keze ügyébe kerülő iskolai füzetekbe, egy-egy témát újra és újra gondolva, más és más megközelítésű töredékekben írta meg jegyzeteit. A méltán és maradandóan híres *Börtönfüzeteket* tanulmányozva megismerhetők elvi-politikai és elméleti pozíciói, nagy ívű politikafilozófiai gondolkodásának eredményei. Jegyzetei foglalkoznak az olasz történelem és kultúra legkülönbözőbb kérdéseivel, az olasz és a nemzetközi munkásmozgalommal, filozófiával és nemzetközi politikával, sok más olyan kérdéssel, amelyeket már korai írásaiban tárgyalt és a börtön korlátozott lehetőségein belül ismét felülvizsgálhatott, kiegészíthetett, kikerekíthetett, ahogyan intellektuális ereje engedte és lehetővé tette számára az alkotó munkát. A fasiszmusra vonatkozóan, valamint a nemzetközi viszonyokról és a nemzetközi munkásmozgalomról írt elemzései egységes gondolatfolyamokban sorjáznak, kultúrtörténeti töredékei pedig az olasz szellemi örökség kincsei.

Az 1920-as évektől kezdve foglalkozott a fasiszmushoz vezető osztályütközésekkel és politikai harcokkal. „A börtön előtti szóhasználata, írásainak stílusa nem tér el a kor többi kommunista vezetőjének frazeológiájától” – állapítja meg Simona Colarizi idézett tanulmányában. Elméleti igénnyel formába öntött gondolatai nagyrészt szintén egybevágnak a korabeli bevett „marxista” sztereotípiákkal, melyek szerint „fasizmus és liberális állam, demokrácia és diktatúra mind a kapitalista rezsimek kifejeződése”.¹⁴⁴ Számos vonatkozásban azonban – a hegemonia-elméletével összefüggésben, a kommunista pártokról alkotott felfogásával, az értelmiség szerepével kapcsolatban – nézetei nem követik a „panel”, újító szellemű felvetésekkel gazdagította a marxizmust. A korban bevett tézisekkel egybecseng Bordiga 1921-ben közölt írásának hangneme is, mely szerint a fasizmus „a burzsoázia védekező politikájának utolsó képződménye”¹⁴⁵ – más szóval a demokrácia „menetelő szárnya”. Gramscit mégis már ebben az időszakban megkülönbözteti balos elvtársaitól egy másik szempont: kutatni kezdi, miért lett oly népszerű a fasizmus, miért sikerült tömeges konszenzust teremtenie. Már ekkor figyelmeztetett a középosztályoknak, a közép- és

¹⁴⁴ Simona COLARIZI: Gramsci e il fascismo. In: : Francesco GIASI (ed.): I. m. 340.

¹⁴⁵ Uo.

kispolgárságnak a fasizmus iránti vonzalmára. Ezek a társadalmi rétegek ugyanis a háború utáni válsághelyzetben biztonságérzetük garanciáját a fasizmusban találták meg, anyagi biztonságukat, létfeltételeiket rábízták a fasizmusra, a kommunizmus számukra értékrendjüket, erkölcsüket fenyegető rendszernek látszott.

A fasiszta szervezetek felépítését leírva Gramsci viszonylag hamar rájött arra, hogy a fasizmus támogatásának társadalmi hátterét a középosztályoknál kell keresni. A rájuk hatással levő motívumok részben hasonlatosak a frontharcosokéhoz, de fontosabb volt az egzisztenciális bizonytalansággal összefüggő, a jövődőlő forradalom hisztériájával keltett pánikfélelem: a városi és falusi kispolgárság nagy része, a felső és közép-értelmiségiek meg voltak győződve arról, hogy elért életszínvonaluk, vagyonbiztonságuk az esetleges forradalommal, a kizsákmányolt munkásosztály hatalmának bevezetésével elvész. A fasiszta mozgalom közép- és kispolgári bázisa, sőt „káderállományának” jelentős része ugyanakkor – Gramsci szerint – a szocialista párt és szociáldemokrata ideológiájú szakszervezeti mozgalom reformista egyszersmind anarcho-szindikalista, valamint a maximalisták álforradalmár jelszavaival elvakítottak salakjából szűrte ki és emelte fel a maga sorkatonáit.¹⁴⁶ Köztudottan a fasizmushoz csapódott számos egykori ún. forradalmi szindikalista és ex-szocialista párttag, akik úgymond forradalmi felfogásuk illúzióit kergették – de már abban hitben leledztek, hogy vágyaik a fasizmussal a megvalósulás felé haladnak –, kielégülést a fasiszta erőszakban, a mozgalom fellendülésében találtak, nem egy esetben a szenvedélyeiknek eleget téve verték el a port éppen a szocialistákon, miközben a kommunistákat halálos ellenségeiknek tekintették, és rájuk még vadabbul rontottak. Ebben a kontextusban válik érthetőbbé Gramsci folytonos – a korszak folyamán végig jelen levő elvi, ideológiai jellegű, noha a válság kezdetén szélsőséges – kritikája Turatik, Trevesek, Bonomik és a többiek reformizmusa ellen, ami a szocialista párt meddő politikáját, egy helyben toporgó tehetetlenségét vette célba. Az olasz szocialista párt reformista szárnya a döntő pillanatban inkább a kommunistákkal fordult szembe, jóllehet a saját kárukon látják majd be, hogy a fasizmussal szemben kellett volna tengelyt akasztani. A felismerés elkészt, pedig – a kommunista szektarianizmus mellett – a szocialista párt Serratit követő áramlatánál a kinyújtott kéz adva volt: Serrati azért nem akart szakítani Turatiékkal, mert Turatit és társait meggyőződéses antifasisztáknak tartotta, és amennyiben ez a két csoportosulás megérti egymást, valamint hajlandók lettek volna együttműködni legalább valamilyen formában a kommunistákkal, a dolgok másként alakulhattak volna. Az olasz és általában munkásmozgalmak történetében rendszerint, a

¹⁴⁶ „La struttura del fascismo.” *L'Ordine Nuovo*, 1921. július 12., in *Per la verità* id. kiadás 184-186.

válságos, kritikus helyzetekben megfigyelhető elvi-politikai nézeteltérések dűlőjét eltévesztő polémiai mindig a másik oldal malmára hajtják a vizet. Ez az a tanulság, amely az olasz fasizmus uralomra jutásából, Gramsci korabeli dilemmáiból és akkori aktuális írásaiból, későbbi műveiből kikövetkeztethető; olyan tanulság, amely napjainkban sem veszti érvényét, illetve általánosságban és történelmi távlatokban szemlélve a szocialista-szociáldemokrata-kommunista viszony kérdéseire vonatkoztathatók.

A kor munkásmozgalmának ideológiai vitáiról összegezésül elmondhatjuk, hogy a háború, majd az azt követő forradalmi válság – az oroszországi szocialista átmenettel – teljesen új helyzetet teremtett, európai méretű átalakulást hozott a politikai viszonyokban. A munkásmozgalom válaszut elé került: állást kellett foglalnia az oroszországi eseményekkel és következményeivel kapcsolatban. A válaszut szakadáshoz vezetett, amely meghatározta a 20. század hátralevő nagyobbik felét, és a „nagy háborúnál” még nagyobb háborút és drámát, nagyobb mészárlást és pusztítást hozott. Ahogyan az első világháborúval a nemzeti-nemzetközi viszonyrendszer dinamizálódott, azután a tendencia még szélesebb horizonton bontakozott ki és globálisan befolyásolta az európai fejlődést, illetve kontinensek, a világpolitika történetét Európán kívül is.

A nemzeti-nemzetközi összefüggések első világháború utáni és a két világháború közötti problémáit vizsgálja a szocialista orientációjú egyetemi tanár, Andrea Panaccione abban a tanulmányában, amely helyet kapott a kétkötetes idézett gyűjteményben (*Gramsci és kora*). Panaccione átvisz bennünket a *Börtönfüzetek* szövegeibe. Bevezető tétele szerint az első világháború véget vetett a korabeli kapitalizmus részéről megengedett, szoros keretek között tartott szocializmus természetes növekedésének. Ehhez képest az európai szocializmus és szocialista mozgalmak előtt 1917-től egészen más perspektívák nyíltak meg. Az újabb világháborúval további differenciálódások következtek be. A 20. század végére azzal, hogy a forradalmak, a szakadások és a munkásmozgalmi ellentétek elmélyültek, a munkásmozgalmak már közös sors és közös végzet elé néztek. Panaccione számos megállapítása azt sugallja, hogy időszerű a különböző munkásmozgalmi hagyományok közös nevezőjének keresése és meghatározása. Az első világháborúról és a rákövetkező forradalmakról szólva azt a következtetést vonta le, hogy az orosz forradalom nem eredményként értelmezendő, hanem a fejlődés impulzusaként. Gramscira is hivatkozik: „a kapitalizmus rögtön (értsd: a forradalom után – *P. J.*) Oroszországban nem tehet többet annál, mint amit a kollektívizmus biztosíthat. Kevesebbet fog tenni, mert egyébként szembe

találja magát egy elégedetlen, őriöngő proletariátussal, amely nem tudná a gazdasági nélkülözések okozta további fájdalokat és keserőségeket elviselni.”¹⁴⁷

Az 1917 utáni helyzet alakulásának összes nemzetközi léptékű következményeit itt nem ismertethetjük. Egyértelmű, hogy a két háború közti eseménysor, majd a 20. század végéig zajló fejlődés összefügg az orosz és a többi forradalom beváltatlan reményeivel. A nemzetközi kiterjedésűnek tűnő átalakulás nem a különféle nemzeti keretek közötti várt dimenzióban ment végbe. Európában a szocializmusnak egészen új kiadású földrajzi határvonalai jöttek létre – állapította meg Panaccione. A bonyolult fejlődést, majd a megrekedését áttekintően szemlélve eljut oda, hogy a külpolitikát a társadalmi átalakulás fontos tényezőjének kell értékelni. Sztálinnal példálózik, akit, illetve a Sztálin–Trockij-vitát Gramsci *Börtönfüzeteiből* vett utalással együtt idézi.¹⁴⁸ Ma már ismerjük Sztálin minden hibáját és bűnét. Az a javára írható, hogy nem engedett semmiféle világforradalmi, permanens forradalmi trockista kalandorságot, ám ehhez hozzáteendő, hogy bizonyos elemeiben realista külpolitikáját ideológiai-politikai tisztázatlanságok és baklövések övezték. Ilyennek fogható fel a náci Németországgal kötött paktum, majd ennél is súlyosabban a háború után több esetben a nemzeti érdekeket, egyes nemzeti kommunista pártoknak és maguknak a kis nemzeteknek a társadalmi érdekeit, nemzeti sajátosságait durván sértő beavatkozások, a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek összekeverése a proletár internacionalizmus elvével. A szovjet párt- és állami vezetés Sztálin halála után is hosszú ideig nagyhatalmi allűrökkel tűzdelt, elfogadhatatlan kül- és belpolitikát folytatott. Gramsci, 1937-ben bekövetkezett haláláig, amennyiben börtönében képes volt rá, igyekezett informálódni a szovjetunióbeli fejleményekről. Értelmi-intellektuális kapcsolata nem szűnt meg a szovjet valósággal, de ismereteit természetes módon uralták a börtönének előtti benyomásai, elzárva a külvilágtól nem fért hozzá a legszükségesebb információkhoz.

¹⁴⁷ Andrea PANACCIONE: Gramsci e il socialismo europeo fra guerra e dopoguerra. In: : Francesco GIASI (ed.): I. m. 82.

¹⁴⁸ A *Börtönfüzetekben* (Antonio GRAMSCI: *Quaderni del carcere*, id. kiadás 1729.) olvasható: „A fejlődés bizonyosan az internacionalizmus felé halad, de a kiindulási pont mindig nemzeti, és innen kell származtatnunk a lépéseket. A perspektíva tehát nemzetközi, nem is lehet más, ezért pontosan kell tanulmányozni azokat a nemzeti erőkombinációkat, melyeket a nemzetközi osztály irányítani és fejleszteni akar a nemzetközi perspektíva szerint. Egy osztály csak úgy lesz vezető osztállyá, ha pontosan értelmezi ezt a kombinációt, amelynek ő maga is alkotó eleme, és mint ilyen jelölhet meg célkitűzéseket a mozgalmának meghatározott távlatokon belül. Véleményem szerint ebben rejlik az alapvető ellentét Leone Davidovici és Bessarione mint a többségi mozgalom tolmácsolója között. (Azaz Trockij és Sztálin között. A Bessarione a Viszarionovics eltorzított alakja, Trockijt is családi és keresztnévén említi. Gramsci a börtöncenzúra miatt változtatott meg neveket és fogalmakat. A többségi mozgalmon a bolsevik párt értendő.)

Hogyan vélekedett Gramsci a szovjet fejlődés problémáiról, mit és mennyit tudott a bolsevik párt belharcairól, hogyan értékelte Sztálin személyi hatalmát? Amit minderről ír, az kikezdzhetetlen, és nincs is vele kapcsolatban ilyen próbálkozás. Annál több a kísérlet a tekintetben, hogy személyét szembeállítsák az olasz kommunista tradícióval, a PCI Togliatti-féle vezetésével. Az olasz párt történetét tárgyaló szakirodalom kielégíthet minden kíváncsiságot, minden tudásra szomjazó igényt. Ismeretes, hogy Gramsci 1926-ban levelezett Togliattival (eredetileg a Szovjetunió Kommunista Pártjának szánta az üzeneteit, de Togliatti különböző megfontolásokból nem továbbította azokat a címzettnek), hangsúlyozva és a kommunista világmozgalom szempontjából helytelenítve az SZKP-ban kirobbant belviszályokat.¹⁴⁹ Tudvalevően nem értett egyet a Kommunista Internacionálé 1929-es határozatával sem – amely szociálfasisztának minősítette a szociáldemokráciát –, kiállt az ezzel egyet nem értők és a pártból kizártak mellett. Viszonylag sokat tudott a Szovjetunióban történő eseményekről és véleménye is volt a vitás ügyekről; amíg tehette, amíg gyakorló KI-politikusként felléphetett a kóros jelenségekkel szemben, ezt kifejezésre juttatta. Mentalitásától idegen volt az erőszak kultusza. A forradalmi erőszakot vagy kényszert szükségesnek gondolta, de szót emelt a túlkapások és torzulások ellen.

Erről egy közelmúltban feltárt dokumentum alapján publicisztikájában példának okáért Gabriele Nissim számolt be. Nissim a moszkvai Társadalom- és Politikátörténeti Archívumban megtalálta Gramscinak a KI vezetőségéhez, 1923. július 12-i dátummal írt levelét, amelyben egy Torinóban megismert emigráns kommunista, Gino De Marchi érdekében járt közben. Az illető 1921-ben érkezett orosz földre, de ott is utolérte az árulás megbocsáthatatlan bűne (Torinóban illegális fegyverkereskedés vádjával letartóztatták – a gyárfoglaló munkásoknak szerzett puskákat és a rendőrség zsarolással vallomásra bírta, s ő megnevezte egyik társát). Miután sikerült a Szovjetunióba menekülnie, ott olasz és szovjet elvtársai közös erővel kényszermunkatáborba száműzték. Gramsci ismerte De Marchi torinói históriáját, s az elkövetett „bűnhöz”, viszonyítva aránytalanul tartotta a vladikinói munkatáborát. A párt delegációjával meglátogatta ott De Marchit és elintézte a kiszabadítását, ám a maláriában megbetegedett tüdőbajos embert további megfigyelés alá helyezték, Taskentben jelölték ki a lakhelyét. Régiségkereskedéssel próbálkozott, de egészsége nehezen viselte a belső-ázsiai klímát. Ekkor írta Gramsci az archívumban megtalált levelét a KI vezetőségének, kérve annak lehetőségét, hogy De Marchi szabadon dönthessen sorsáról, választhassa akár visszatérését Olaszországba. A De Marchi-esetet feldolgozó esszé további információkkal szolgál ebben a vonatkozásban. A szerző tudni véli: Gramsci De Marchira,

¹⁴⁹ Részletesen írtam erről: PANKOVITS József: Gramsci újra. Jegyzetek az újabb Gramsci kutatásokról. *Eszmélet*, 2007/76. 84–98.

de Trockijra, Zinovjevre, és másokra is hivatkozva kifejtette azt a véleményét, hogy a téves álláspontok megszemélyesítőit lehet bírálni, nézeteiket lehet és kell vitatni, ellenezni, de a fizikai megtorlás, végső fokon a meggyilkolásuk megengedhetetlen. Nissim idézi Davide Lajolo, a neves kommunista író, az „Unità” milánói szerkesztője kérdését Togliattihoz: „Hogyan viselkedett volna Gramsci a lengyel kommunisták likvidálása hallatán?” Az állítólagos válasz szerint megölette volna magát.¹⁵⁰ (Togliatti ennél opportunistább volt, egyébként aligha éli túl moszkvai tartózkodása alatt Sztálin terrorját. Sógorát, Paolo Robottit is letartóztatták és rá akarták venni, tegyen vallomást Togliattira, de Robotti minden kínzásnak és erőszaknak ellenállt, így elkerülte ő és Togliatti a súlyosabb következményeket.¹⁵¹ Az eset példázza, Sztálin nem kímélt senkit, illetve nagyon nagy szerencsével ritka kivételes esetekben néhányan megúszták a terrort.) De Marchi nem tudta lemosni magáról az árulás bélyegét. Hazatért, hazájában a fasiszták börtönözték be, szabadulása után újra emigrált a Szovjetunióba, ahol ismét munkatáborban kötött ki. Végül 1938-ban kivégezték. Gramsci nem segíthetett rajta, egy éve már halott volt.

A fordulatos, tragikus, de nem egyedi történet a rendhagyó kommunista vezető, Gramsci emberségét, 1917 forradalmánál nem lezáruló betokosodott gondolatvilágát hozza közel az utókorhoz. Érzékenységen, humanizmusán túlmenően mindaz, amit a pártról, a politikáról, az olasz kommunizmus nemzeti irányvonaláról, a munkásosztály politikai hegemoniájának fokozatos kialakításáról vallott, elméleti igényességét és intellektualitásának eredetiségét bizonyítja. De Marchi és sok más kommunista emigráns sorsa („sorstalansága”) természetesen kapcsolódik a szociáldemokrata-kommunista viszony összefüggéseéhez, a Szovjetunió, Sztálin megítéléséhez, a nem alvó viták pro és kontra érveinek csatájához; a kontra érveket támogatja. Nem vitatva ezeket, nem mellőzhetők azonban a pro érvek sem.

A probléma teljes történetének alapján nemzetközi általánosításban is biztosra vehető, hogy a szociáldemokrata-kommunista viszony tisztázása a felelősség egyoldalú felvetésével nem oldható meg: nem hibáztathatók kizárólagosan a kommunisták, ugyanakkor a szociáldemokraták sem. Ez a viszonylag egyszerű igazság érdekes módon „lent” az öntudatos dolgozó munkásemberek „szintjén” elfogadott és felismert tény; közülük sokan nem tesznek különbséget kommunista és

¹⁵⁰ A „Repubblica” 2007. április 27-én, Gramsci halálának 70. évfordulóján közölt összeállítása „Gramsci e il lager di Lenin” címmel.

¹⁵¹ V.ö. Aldo Agosti, Togliatti, UTET Libreria, Torino, 2003. 221. (A történész Agosti könyve kiválóan dokumentált mű, korábban – 1973-ban – az újságíró-politológus Giorgio Bocca szintén kiadott egy Togliatti-életrajzot, amelyben Paolo Robotti „kalandja” már elbeszélte történetét. Agosti sok újdonsággal szolgál.)

szociáldemokrata munkás között, gondolkodásuk azonos medrű, őket legjobban a munkájuk, a megélhetésük, a tisztességes bérük, vagyis a létbiztonságuk foglalkoztatja, az ideológiai viták nem izgatják őket. Sok beszédnek, sok az alja - mondogatják olykor. Ám „fent” még érdekesebb módon ez az egyszerű igazság nem tudja megugrani a „szintjét”, nem tudja megnyerni a vezető grémiumokat sem a mozgalom egyik, sem a másik szárnyán. Pedig be kell látni, hogy másképp nem lehet előrehaladni. Itt azt a gondolatot támogatjuk, hogy mindkét oldal felelőssége megállapítható, ami az eddigi okfejtésekből is kitűnik, és ha ebben megegyezés jöhetne létre, mindkét oldalon felülkerekedne a belátás minimuma, akkor a dolog nagyja el lenne intézve.

Talán a kommunista mozgalom felelősségét illetően a szociáldemokraták felelősségéhez viszonyítva több szempontra hívtuk fel a figyelmet – egyébként jogosan, mert a szovjet-bolsevik gyakorlat és utánpótlása jóvátehetetlen túlzásokkal, a fasizmusra emlékeztető módszerekkel alkalmazott proletár diktatúra, a terror és az erőszakot, nem beszélve itt külön Sztálin bűneiről indokolják a kommunista mozgalom beható bírálatát. A szociáldemokraták felelősségéről azonban meg kell állapítanunk, hogy a dolgok legelején, a bolsevikok győzelmekor ugyancsak jóvátehetetlenül magára hagyták a történelem első munkás államát, annak kezdő lépéseit és kísérleteit a kapitalista kizsákmányolás felszámolására, a történelmi vállalkozás pillanatának megérkezetségét nem vették tudomásul, nem hittek benne. Bizonyára volt erre okuk: Nyugaton fejlettebbek voltak gazdasági-társadalmi viszonyok és értékeléseik szerint a szocializmus ideje azonban még ott sem jött el, a kapitalizmusnak voltak tartalékai, volt fejlődési lehetősége – ez igaz volt; szerintük a szocializmus még érlelődhetett a kapitalista rendszerben is. Ezzel szemben, szerintük, a keleti Oroszországban a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottsága nem tett lehetővé szocialista átalakulást, a lakosság nyugati szemmel nézve felfoghatatlan nyomorban élt, a forradalom után káosz uralkodott, elriasztva a nyugati közvéleményt a szocializmustól, a később negatív egyoldalúan ideologikus „generálszafttal” leöntött „bolsevik modellnek” nevezett, egyébként valós ellentmondásokkal teli realitásoktól.

Az orosz bolsevikok anno megragadták a lehetőséget és életre-halálra elszántan cselekedtek, megcsinálták a forradalmukat és a proletár diktatúrájukat. Mi több: a sokszor idézett Valiani szerint „a proletár diktatúra jó volt Oroszországnak (olaszul eredetiben: era andata bene, azaz az oroszoknál elment, megjárta, bevált stb. – PJ.), mert a háború, a parasztok földéhsége - köztük rengeteg katona - és az ország elmaradottsága elfogadtattak velük bármilyen megoldást, csak

legyen béke és legyen földjük. De ez unikális szituáció volt.”¹⁵² Másutt, az elmaradott Spanyolországban – folytatja Valiani -, a viszonylag elmaradott Itáliában és az iparilag fejlett Németországban a társadalom nem kívánt proletár diktatúrát: „talán elfogadták volna demokratikus formában a szocializmust, de a választási eredmények ezt sem igazolják.”¹⁵³ A Nyugat tehát nélkülözte a proletár forradalom szubjektív feltételeit, minden esetre a kérdés feltevése és az összefüggései további kérdéseket indukálnak, azonban csak a nyugati országok esetleges proletár forradalmánál, ezek realizálatlanságánál maradván a szociáldemokrácia passzivitásán, a forradalmi opció elutasításán túl kijelenthető, hogy közrejátszott az egyes országok mozgalmainak koordinálatlansága. A II. Internacionálé felbomlott, a III. Internacionálé nem tudta megoldani az összehangolást részben a nem megfelelő helyzetértékelések miatt, valamint az egyes országok mozgalmainak eltérő sajátosságai miatt sem. A nyugat-európai országok gazdasági-szociális körülményeinek különbségei, ugyanakkor egymásra utaltságuk szintén az összehangolás lehetősége ellen dolgozott. Az integráció adott fokán álló nyugat-európai gazdaság irányítása nem a munkásság kezében volt, az egyes országok munkásságnak, nemzetközi szervezetüknek, a Kominternnek erre nem volt sem kellő rátekintése, sem befolyása. Szolomon Lozovszkij, a Komintern kiküldetésében 1920-ban Nyugaton tett utazást, Moszkvába visszatérve beszámolt a tapasztalatairól (rövidítve idézem Edward H. Carr angol történészt): Németországban egy gyűlésen Scheidemann emberei fölvetették, hogy rendben van, megcsináljuk a forradalmat, de mi történik, ha a franciák meg nem vállalkoznak rá. Egy francia visszadobta a németekre a problémát; mi kirobbantjuk a forradalmat és ti nem, akkor mi lesz? A nyughatatlan olasz opportunisták ugyanígy érveltek: ti, oroszok könnyen beszéltek forradalomról, de ha Itáliában forradalom lesz és Angliában, ahonnan a szén kapjuk, meg nem lesz, akkor szén nélkül Itália bedöglik.¹⁵⁴

Feltevéseim szerint a Kominternben ezen a beszámolón nem gondolkodtak el, nem emésztették meg és nem vonták le a megfelelő következtetéseket, melyek alapján egy hosszabb távú, a kölcsönös megértés jegyében az elvek és eszmékkel kapcsolatos tolerancia, valamint egyetértési és együttműködési minimum alakulhatott volna ki a nemzetközi munkásmozgalom két testvéráramlata között. A „világforradalom” ettől még nem tört volna ki, de kétségtelenül redukálhatta volna a kölcsönösen elkövetett hibák százalékát. A kölcsönös belátás és megértés helyett a meg

¹⁵² Leo Valiani, *Sessant'anni di avventure e battaglie*, Rizzoli Editore, Milano, 1983., 51.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ V.ö.: Edward H. Carr, *La rivoluzione bolscevica (1917-1923)*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1964. 1005. (Idézi Paolo Spriano is az olasz párt történetéről írt munkájában.)

nem értés kölcsönhatásában folyvást növvő bizalmatlanság ellenségekké tette a két irányzatot, egymást hibáztatták a forradalmak elmaradásáért. A kommunisták a nyugati forradalmak elszabotálását és az orosz proletár diktatúrával szembeni szolidaritási deficitet vágták a szociáldemokraták arcába, akik viszont felrótták a terrort, a káoszt, a demokrácia hiányát. A vita évtizedeken keresztül a legádázabb módszerekkel folyt, a munkásmozgalom ellenfelei meg jót nevettek a markukba, karosszékeikben nyugodtan hátra dőlhetek és folytathatták a munkások kizsákmányolását.

A 20. század végének változásai menetében és azóta sem sikerült tisztázni a szociáldemokrata-kommunista viszony összes, kétoldalúan fölvetendő problematikáját, rendezhetőségét, a munkásmozgalom történetén végigvonuló elvi-eszmei ellentétek feloldását és lezárását. Ahogyan a 20. század elején és első harmadában (Oroszországban, Magyarországon, Itáliában, Németországban, mint stratégiai helyszíneken) a kommunisták kivetették magukból a szociáldemokrácia ideológiáját és gyakorlatát, úgy a század végén szociáldemokraták tették ugyanezt a kommunistákkal – az eredményt mindkét esetben ismerjük. Először véres dráma és tragédiák sorozata, a második esetben egyelőre vér nélküli dráma, de a baloldali gondolat, a baloldali politikai mozgalmak szétverése, szétszórása, kvázi diaszpórája, amiből a politikai jobboldal óriási hasznot húzott, politikai revánsot vett a baloldalon. Szégyen szemre asszisztáltak ehhez olyan egykori vezető funkcionáriusok, akik – hamis hitükben, hogy megválthatják menetlevelüket a „posztkommunista” utazásukhoz, magas polcokon foglalhatták el a helyüket a rendszerváltozás utáni rendszerekben, fiatalabb utódaik folytatják művüket – fölesküdték a szociáldemokráciára, megtagadva természetesen a kommunista ideológiát, vagy rosszabb esetben nyíltan átálltak a jobboldalra; tetteik dezorganizáltságot, dezertálási láncreakciókat szabadított el a baloldali erőterben, és hozzájárult a baloldal politikai vereségéhez. Ilyen körülmények között a jobboldalnak semmi nehézséget nem okozott, hogy szemérmetlenül tartalékseregként használja a szélsőséges jobboldali csoportokat, velük együtt nyomulva lépésről lépésre bevegye, hosszú időre elfoglalja a politikai, gazdasági és kulturális hatalmi pozíciókat, padlóra küldje a baloldalt. Az idő múlásával helyenként – főleg a volt szocialista országokban – olyan helyzetek alakultak ki, hogy még csak a demokrácia elemi szabályait sem kell alkalmazniuk, egyeduralmat, „illiberális” rendszert emelhetnek pajzsra. Szocialista-kommunista egységgel ez nem történhetett volna meg, de egység helyett a baloldal ziláltsága, gyengesége hosszú időre kilátástalan helyzetet teremtett a szélrózsza minden irányában.

A 20. század elején forradalmi szituációk alakultak ki, melyekben a munkásmozgalmaknak esélyük lett volna sikert elérni, ha a szociáldemokraták nem passzívak, és együtt a kommunistákkal élnek a lehetőséggel. Az olasz példán keresztül azt nyomoztuk, miért nem történt ez meg az I. világháború után. A II. világháború után, a hosszú béke korszakában a klasszikus forradalmak kora elmúlt, noha forradalmi változások továbbra is lehetségeseknek tűntek. Kétség kívül – a hidegháborúval, a fegyverzetek kiegyenlítetttségével és a világrendszer egyensúlyi állapotával – a reformok kora köszöntött be, ami azonban nem jelenthette azt, hogy a kommunista ideológia, a tradíciójából vállalható tartalmak és a gyakorlati, szervezeti konstrukciójának minden elemétől értéktelen ballasztként egyetlen mozdulattal meg kellett volna szabadulni. A megállapítás az olasz kommunista mozgalom történetét, a Gramsci örökségéből merítő hagyományokat figyelembe véve különösképpen helytálló lehet, vállalhat bármilyen észrevételt. A PCI az antifasiszta harcában, majd 1945 után évtizedeken keresztül demokratikus ellenzéki szerepben alkalmazott politikájával a kormányzati-hatalmi pozíciók közelébe jutott, útját a hatalomba szocialista „testvéreinek” segítségével, idegen befolyással karöltve eltorlaszolták, egyúttal megsértették az olasz szuverenitást: az olasz kommunisták az 1970-es években minden harmadik választó voksát megszerezték, sikerük alapján joggal, „legitim” módon demokratikus eszközökkel követelték helyüket az általuk is kialakított és megőrizni kívánt demokratikus pluralista rendszerben. Az olasz politika szabad fejlődése ebben a történelmi pillanatban tisztázatlan külső és belső okoknál fogva elakadt. A kommunista párt akaratát megghiúsították azzal az indokkal, hogy politikájuk csak taktika, rátérnének a „szovjet, bolsevik modellre”. A PCI-hez hasonló elképzeléseket követett a francia, a spanyol és több más kommunista párt, de annyit sem „engedélyeztek” nekik, amennyit az olasz kommunistáknak, akiktől persze, a nagyobb választási erejüket figyelembe véve nem vehették el véglegesen a befolyásukkal mindenkor arányos közéleti szereplés jogát.

Nem vetődik-e föl a kérdés komoly politológusok részéről, hogy tulajdonképpen mi is az a bizonyos polgári demokrácia? Nem kellene-e visszatérni Gramscihoz, ahhoz a tételéhez, mely szerint „minden állam diktatúra”, s a diktatúrát az az osztály alkalmazza, amelyiknek hatalma és ereje van hozzá? Ha mégis az ellenfél, a másik osztály megbontja ezt az erőt és részét ki akarja venni a demokratikus intézményi struktúrákból, mivel ennek az osztálynak is vannak érdekei, élni akar a demokratikus lehetőségekkel, akkor ez számára lehetetlenné válik a másik oldal ereje és akarata folytán. A kérdést ismételve: mi a demokrácia, hogyan működik? Az 1970-es és 1980-as évek Olaszországa azt válaszolja, hogy a demokrácia nem működött, a demokrácia kiüresített

félrevezető ideológiaként működött, arra (volt) jó, hogy a dolgozó osztályokat távol tartsa a politikai hatalomtól.¹⁵⁵

A PCI évtizedes tapasztalatait, Gramsci nevéhez és művéhez kapcsolt hagyományát a fent kifejtett megfontolásokat tekintve, és egyáltalán a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalataiból kiindulva nem lett volna szabad feladni az 1990-es évtized elején. A PCI helyén ma nincs reális politikai szereplő, politikai zombik formátlan halmaza bolyong össze-vissza. A párt egykori fellegvéraiban, a „vörös övezet” régióiban, Emilia-Romagnában, Toscanában, Umbriában, Marchében, a nagy városokban, mint Torino, Genova, Bologna, Firenze, Róma már az „utódpartí” alakjukban is sorra bomlanak fel az alapszervezetek, a néhai kommunista párt struktúrája.¹⁵⁶ Ahogy 1921-ben elkerülhetetlen volt a kommunista párt létrehozása, megengedhetően és elképzelhetően elkerülhetetlen volt a párt nevének megváltoztatása 1991-ben, azonban a teljes széttűlésztése, gyakorlatilag a felszámolása indokolhatatlan. A párt hagyományai, múltja, kipróbált tagsága és nagy szavazóbázisa alapján bizonyára lett volna más út, más perspektíva, más politika az önfelszámolás helyett. A többi kommunista párt is önfelszámolásának módszerével egyszerűen átadta hatalmát politikai ellenfelének, a megtett lépés nem csak a kommunista pártoknak, hanem az általuk jól vagy rosszul képviselt munkásosztálynak ártott. A történetek ezt mára egyértelműen bizonyítják. Az ún. szociáldemokrata jellegű utódpartók elvetik a kommunizmus ideológiáját és „építik” a kapitalizmust. Ebben az alapképletben nem világos, hogyan lehetséges a kapitalista rendszer alternatíváját, vagy a rendszeren belüli politikai alternatívát előállítani, képviselni, ha a jobb- és baloldali pártok is a kapitalizmusban, azon változtatni érdemben és szerkezetileg nem akarva tételezik magukat. Az alapképletnek erre a kérdésére nincs válasz, és a válaszok bizonytalan keresése is gyerekcipőben jár. Nem csak nem világos az alapképlet, teljes sötétség veszi körül, s azon belül a bizonytalanság, a tehetségtelenség és a tehetetlenség az úr. A baloldal szánni való személyi garnitúrájának minden gyengeségét a politika keményen és kedvére bünteti. Ha valaki épkézláb módon föl tud mondani pár mondatot, amelyben az antikommunista jelzős szerkezet a helyén van, az illető parlamenti mandátumra számíthat. Baloldalon sem hiányoznak a pozícióra méltatlan és alkalmatlan figurák, de az egész politikai életet elárasztotta egy szélhámosszerű korrupt garázdálkodó siserehad, amely ellenfél nélkül kénye-kedve szerint azt tesz, amit csak akar. Milyen érdekes az is, hogy nemzetközi méretekben is egymásra találunk populisták,

¹⁵⁵ Luciano Canfora könyve („La democrazia. Storia di un'ideologia”, Editori Laterza, Roma-Bari, 2006.) nyújt érveket, történeti elemzést és példákat a következtetéseimhez.

¹⁵⁶ V.ö. L'Espresso, 2 dicembre 2018. „Il partito che non c'è (più)” c. lehangoló riportsorozata a „pártról, ami nincs többé”.

szélsőjobbosok és társaik, maholnap polgárjogot szereznek a náci, fasiszta gesztusoknak. Ezek nem csak magyar jelenségek: Olaszországban mostanában mintha bennünket másolnának, vagy mintha mi őket, teljesen mindegy. És az is mindegy, hol rosszabb a helyzet. Olaszországban, ahol a kommunista párt nem volt „pártállam”, ahol nem volt proletárdiktatúra, ahol a kommunista párt tagjai emelt fővel nézhettek szembe mindenféle kritikával, ez a párt ugyanolyan úrt hagyott maga után, mint a „létező szocializmus” országainak kommunista pártjai. Mi több: hiába bukott meg az egész olasz keresztény demokrácia irányította demokratikus politikai rendszer, hiába leplezték le a korrupciót, hiába állítottak föl egy új „politikai osztályt”, ugyanott tartanak, ahonnan elindultak. Ma állítólag nagyobb a korrupció, mint a „tangentopoli” idején, az új politikai osztály pedig az ország valós problémáiból nem oldott meg semmit; az államadósság nagy, a fiatalok munkanélkülisége magas, a maffia erős. Gramsci és Berlinguer országa nem ezt érdemli. Az olasz és a nemzetközi munkásmozgalmi hagyományok diktálhatnának más trendeket.

Annyit tud mindenki, hogy a II. világháború utáni változások levették a napirendről az 1917-es típusú forradalmi csapás módszerét. Reformkor köszöntött be, amely nem zárta ki a forradalmi jellegű változásokat sem, jóllehet a reformok dominanciája érvényesül. A reformok kora, gazdasági, társadalmi, politikai körülményei, nemzetközi viszonyai a hagyományos munkásmozgalom, a baloldali politikai mozgalmak szempontjai felől nézve a szociáldemokrata és kommunista hagyomány szintézisének lehetőségét hordozta, ám nem hordta ki magából, mivel minden történelmi felelősséget a szovjet-bolsevik tapasztalatra, a kommunista ideológiára hárítottak a reformisták, a szélsőséges reformkommunisták (is), és a szociáldemokraták. Az sem riasztotta még vissza őket a mai napig, hogy a politikai jobboldal a baloldal megsemmisítésének koncepciójával operál, ahol erre lehetőséget lát. Tagadhatatlan a szovjet-bolsevik tapasztalat torzója, a kommunista politika számtalan baklövése, azonban a bolsevik forradalom nélkül, a Szovjetunió, több évtizedes fennállása, az általa teremtetten nemzetközi erőegyensúly nélkül – ami Európa leghosszabb békés korszakát megnyitva kiiktatta a nukleáris háború katasztrófáját –, és több kommunista kísérlet pozitív tapasztalata nélkül ma a döntően ideológiai funkciójú, ám ellentmondásos és értékrendjéből is itt-ott kiforgatott praxisban megvalósított demokráciáról aligha lehetne kritikailag gondolkodni és elképzeléseket szőni. A történelem, a munkásmozgalom története sem írta a kommunista pártok javára, hogy gyakorlatilag demokratikusan, részben kényszerből, részben önkéntesen lemondtak a hatalmukról, és visszavonultak. A kommunista pártokra, de gyakorlatilag a dolgozó osztályokra mért politikai csapás, a baloldal erejének jelentős visszavetése az oka annak, hogy a baloldal „trónfosztásával” a demokrácia – amelyből a baloldalt nem lehetne kiszorítani - önmaga karikatúrájába fordul, napjaink eseményeinek igazolásában. A

kérdést oly módon is feltettük, hogy a demokrácia nem ugyanolyan ideológia-e, mint más ideológiák: az a demokratikus rendszer, amely a választási mechanizmus manipulálásával kirekesztő reflexekre épít, egyenlőtlen feltételeket teremt a parlamenti képviselő beiktatásához, megcsúfolva ezzel a demokrácia szó „népuralmi” jelentését, az nem demokrácia, hanem klikkcsoporthoz megideologizált, vélt többsége, manipulációkkal, csalással szerzett 2/3-ra hivatkozó parlamenti színjátéka. Ha a baloldal (a nemzeti társadalmak többsége – „bolsevikjai” –, a nemzetgazdaságok jövedelmét előállító dolgozó emberek megszervezendő politikai közössége) nem ellenőrzi a demokrácia működését, vagy el van zárva az ellenőrzés lehetőségétől, akkor a „demokráciát” gyakorló szűk elit azt csinál, amit akar; demagóg közbeszédet folytat, „lenyúl”, korrumpál és maga is korrumpál, hazudik, a demokráciát üres ideológiává zülleszt. Több példát sorolhatnánk fel, de mindez kevésnek és időt rablónak látszik a baloldali politikai szintézis megteremtéséhez. A várakozás érthetetlen. A szintézishez kiindulás lehet a szembenézés a múlt hibáival – mindkét oldalról, egyaránt a szociáldemokraták és a kommunisták oldaláról; leszámolás azzal a felfogással, amely a forradalmat és a reformot mereven elválasztja egymástól történelmileg és a jelenlegi gyakorlatban. Mindkét metodológiában vannak választható és vállalható opciók – a konkrét társadalmi-politikai helyzetektől függően. A szociáldemokraták ne nézzék a kommunistákat fekete bárányoknak, mert nem a „mezei” kommunisták százezrei torzították el a kommunizmus eredeti szándékait, a kommunisták pedig – akiknél ez szükséges - vegyék tudomásul, hogy a hegemoniával rendelkező hatalom is demokratikus pluralista ellenőrzésre szorul, mert csak általa előzhető meg a hatalom elfajulása, eltorzulása, erőszakos hajlamainak az előtérbe kerülése, a mindenhatóságába és minden tudás birtoklásába vetett tévhit.

Gramsci és a magyarországi Tanácsköztársaság

A Tanácsköztársaság leverése után néhány nappal gyorskommentárt írt az „Ordine Nuovo” „Politikai hét” rovatába.¹⁵⁷ Írása magán viseli korabeli mozgalmi-politikai értékeléseinek és a szociáldemokratákkal való vitáinak szokott betéteit. Nem lehetséges számon kérni rövid pár oldalas újságcikken az alaposságot, a Tanácsköztársaság vonatkozásában ezzel adós maradt, noha többször utalt a tanulságaira, kritikájának mondandójáról nem tért el. A Tanácsköztársaság vereségeért a konkrét magyar helyzet nem kellő ismerete miatti érthető, természetesen vitatható leegyszerűsítésekkel elsősorban a szociáldemokratákat, rajtuk keresztül a szakszervezeti

¹⁵⁷ Lásd Antonio Gramsci, L’Ordine Nuovo, id. kiadás 268-269. A szöveget magyar nyelven közölte Kis Aladár, in Párttörténeti Közlemények 1962/3. Ismertetésben foglalkozott vele Rózsa Zoltán: Gramsci és a Magyar Tanácsköztársaság, in Magyar Filozófiai Szemle, 1978/1.

vezetőiket hibáztatta. Megdorgálta a bukás utáni átmeneti „szakszervezeti” kormányt is. Megalapozott vádakban marasztalta el a külső, külpolitikai szereplőket, a külpolitikai konstellációk tervezőit, a magyar kommunisták ellen koordináltan támadó erőket. Hiányosak lehetnek információi vagy kissé elfogult volt a kommunisták felelősségét, felkészületlenségüket illetően, gyakorlatilag felmentette őket, mindazonáltal analízisének ebben a tekintetben vannak elfogadható megközelítései és elemei. Helyesen mutat rá az idő-tényező jelentőségére: a Tanácsköztársaságnak a külső támadás miatt nem adatott idő politikájának korrekciójára és racionális politikai döntésekkel nem tudta népszerűsíteni, megszilárdítani a hatalmát, másfelől – ugyancsak helyesen - súlyos fogyatékokat vélt a munkás-paraszt szövetség elhanyagolásában, általában az agrárpolitikában, a földosztás elmulasztásában, a több rétegű paraszti osztályhoz való viszony differenciátlanságában. A paraszt-kérdés olasz relációban rendkívül elevenen foglalkoztatta és pártja politikájának kidolgozásában nagy gondot fordított rá.

Azt egyértelműen Gramsci történelemfilozófiája jellemzőjének vélem, hogy a Tanácsköztársaságot magyar nemzeti ügyként interpretálta, miután kizárólag a Tanácsköztársaság hadserege vállalkozott az ország területi épségének védelmére, a külső ellenséges nagyhatalmi (főként francia irányítású) manőverekkel szembeni ellenállásra. Megnevezi Clemenceaut, aki „Magyarország elnyomásával, feldarabolásának hő vágyával akarta kielégíteni Franciaország vazallus államainak (Szerbia, Bohémia és Románia) (Bohémia Csehszlovákiának értendő – PJ.) mohóságát, konszolidálandó a franciák tekintélyét a térség Duna-medencei és balkáni régióiban. A szovjet-hatalom Magyarországon nemzeti karakterben született, energiáinak legnagyobb részét a nemzeti határok problémájának megoldására kellett áldoznia, nem volt ideje és nem teremthette meg állami szervezetét a munkások és parasztok konkrétan kommunista pszichológiájának felkeltésére” – írta a fentiekben illusztrált modorában.

A külpolitikai kontextusról megjegyzi, a tanácshatalmat a francia vazallusok nem azonnal verték le, mert Itália és az Egyesült Államok ideig-óráig elleneztek a fegyveres beavatkozást, különösen Itália, mivel érdekelt volt a vele határos, vajúdvá születő szerb-horvát-szlovén állam gyengítésében és sakkban tartásában. „A Fiuméért és Dalmáciáért lángra gyúlt olasz újságok” kedvezően írtak a magyar vörös hadseregről, a francia lapok pedig olasz részvételt rebesgettek a Tanácsköztársaság magyar katonáinak a kiképzésében, és állították, olasz vasúti szerelvényeken hadianyagot gördítettek Magyarországra, támogatva a Tanácsköztársaság hadseregét.

Az olasz külpolitikáról – a „sacro egoismo” (az olasz külpolitikai nacionalizmus „szent önzése”) mellett – tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy Francesco Saverio Nitti 1919. június 23-án miniszterelnöki beiktatásakor az orosz és a magyar forradalom ellen indítandó intervenció tárgyában intézett szocialista parlamenti interpellációra válaszolva elmondta kormánya nevében, „az oroszoknak és a magyaroknak jogukban áll azt tenni, amit akarnak. Az olasz kormány úgy gondolja, nem kell beavatkoznia, nem kell részt vennie az Orosz- és Magyarországon létrejött mozgalmak elfojtásában.”¹⁵⁸ (A kijelentés realizált gyakorlati értékére vonatkozóan nincsenek adataink.) Gramsci Guido Romanelliről is szót ejt, mint afféle budapesti Raszputyinről, aki a kommunisták állítólagos barátja, holott mindenekelőtt az adriai, dalmáciai kikötőket birtokolni óhajtó olasz vaskohászati és hajógyári kapitalisták barátja – írta. Az ezredes egyébként az antant katonai missziójának vezetőjeként fővárosunkban ambivalens szerepet játszott. Pártfogolta a Tanácsköztársasággal szemben fellázadó ludovikás tiszteket, fellépett a „vörös terror” túlkapásai, később a bevonuló román katonák erőszakosságai és fosztogatásai ellen, bizonyos nimbuszt szerezve magának a fővárosi lakosság köreiben, elismerte ugyanakkor Kun Béla és Ágoston Péter¹⁵⁹ politikusi kvalitásait. Kun Béláról így emlékezett: „Megtettesítette Magyarország Leninjét – ha nem is emelkedett mesterének és barátjának a magaslatára, a forradalom következtében a magyar közélet felszínén jelentkező sok-sok figura között az egyetlen férfiú, aki demonstrálta képességét, hogy a nép élén álljon.”¹⁶⁰

Kun neve a 20. század végéig legendákban élt Itáliában, kifejezve a Tanácsköztársaság iránti proletár szolidaritást, majd bukása után segítve a magyar emigrációt, nem kevésszer dacolva az olasz állammal, amelynek hűvös barátságtalan és képmutató magatartását a Károlyi-házaspár memoárjaikban keserűen említik.¹⁶¹ Kun Béláné Gál Irén Bolognában ugyanakkor világra tudta hozni gyermekét, Miklós Tibort; szimpátia és szolidaritás övezte a csonka családot (Kun Bécsben tartózkodott). Gál Irén visszaemlékezésében jóleső érzésekkel számol be arról, hogy sok olasz barátsággal üdvözölte a „kis Kun” – olaszul „Kunino” - megszületését, valamint örömmel töltötte el a bolognai házak falán betűzhető Kun Bélát életető feliratok látványa.¹⁶² („Evviva Kun” falfirka

¹⁵⁸ Id. Enrico Serra, Nitti e La Russia, Dedalo libri, Bari, 1975. 13. (A szerző az olasz külügyminisztérium archívumának vezetője volt.)

¹⁵⁹ Lásd Ormos Mária: A katedrálistól a halálsorig, Ágoston Péter 1874-1925, Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 140-145.

¹⁶⁰ Guido Romanelli, Nell'Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare rumena. La mia missione (maggio-novembre 1919) a cura di Antonello Biagini, Roma, 2002. 72.

¹⁶¹ Lásd Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2013. 226-235., Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. 23-25.

¹⁶² Gál Irén: Itáliában, Kortárs 1960/5. Idézi Enzo Santarelli, Italia e Ungheria nella crisi postbellica, id. kiadás 182-183. (Svéd László, a Politikatörténeti Intézet közelmúltban elhunyt, az ifjúsági mozgalmak kutatója életében betekintést engedett számomra Luigi Polanóval, a fiatal olasz szocialisták akkori vezetőjével folytatott levelezésébe,

még 1990 őszén is látható volt Rómában a Via Villinin levő magyar nagykövetségi épületekkel szembeni kerítésen mintegy pörölve a rendszerváltó országgal – valószínűleg baloldali „provokátorok” akartak borsot törni a magyar diplomaták orra alá.)

Visszatérve Gramscihoz említést érdemel, hogy 1926-ban az olasz kommunista párt kongresszusán különböző megjegyzéseket tett a Tanácsköztársaságról, közelebbről a kommunista-szociáldemokrata viszonyról, helytelenítve a két munkáspárt egyesülését. Véleménye szerint az eredményesebb politizálás érdekében fenn kellett volna tartani az önálló kommunista pártalakulatot és csak a két párt „dialektikus együttműködésében” a feltételek beérése dönthette volna el időszerű-e a kommunista és a szociáldemokrata párt fúziója.¹⁶³ Jelenlegi távlatból nem könnyű állást foglalni ebben a kérdésben, illetve abban, mi lett volna a helyesebb, egyesülni vagy két külön pártban tevékenykedni. Gramsci különböző időpontokban különbözőképpen ítélte meg ezt a bolsevik-mensevik viszony óta napirenden levő, fentebb már több vonatkozásában értékelt dilemmát. A fasizmus uralomra jutásával a kommunisták kiválását a szocialista pártból a munkásmozgalom vereségéhez vezető választásnak minősítette, miközben előzőleg támogatta a pártszakadást, később az együttműködés különböző formáit úgyszintén támogatta, tehát követte Lenin tanácsát, miszerint a reformistáktól el kell szakadni, elveiket elvileg legyőzni, majd egyesülni velük, illetve a befolyásuk alatti, de az egyesülésre hajlandó munkásokkal. A körülmények összessége dönthet arról, hogy egy elhatározott döntés beválik-e avagy helytelennek bizonyul.

Itt és most célszerű kiegészíteni az előzőekben (Gramsci és 1917 kontextusában) jelzett, Gramsci részéről 1924. március elsején Bécsben keltezett, Togliattinak és Scoccimarrónak küldött levelében Rákosi Mátyásról megfogalmazott igen negatív véleményét, amit a magyar politikus 1921/22-ben „érdemelt ki”, amikor a Kominternt képviselve Itáliában, moszkvai instrukciókat követve, „rámenősen” erőltette a szektás, szélsőségesen „balos” Bordiga főtitkári leváltását, felcserélését Gramscival. Gramsci levelében Rákosira nézve a „hülye” szó is szerepel (olaszul a népies ízű „fesso”, amely valóban hülyét jelent a bárgyú, az ostoba stb. variációiban. A „fesso” elvonatkoztatva a közvetlen jelentéseitől etimológiailag a „hasadt” szóhoz áll legközelebb, vagyis „hasadt, szakadt elméjű” személyt érthetünk alatta, amennyiben a fordítási finomítások lehetőségét

amelyben szintén adatok lelhetők fel fiatal szocialistákról, akik segítették a Tanácsköztársaság emigránsait, szervezték ellátásukat és menekülési útjukat.

¹⁶³ Antonio Gramsci, *La costruzione del partito comunista*, id. kiadás 91. (Részlet a párt III. kongresszusán elhangzott beszámolóból.)

kutatjuk, ami indokolt, mert Rákosiról minden rossz elmondható, de a hülyeség mégsem a sajátja.) Hellyel-közzel¹⁶⁴ a hivatkozott levél vonatkozó részének fordítására az alábbi opció ajánlható: „Ha Pinguinbe (Rákosi gúny- és mozgalmi fedőneve Itáliában – PJ.) egy ostoba fajankó csöppnyi politikai intelligenciája szorul, (és nem hajszolja a Komintern vonalát – PJ.), akkor a pártunk nem kerül a lehető legnyomorultabb helyzetbe kongresszusi küldötteinek többségében tömör állam nélküli jelenéssé válva.”¹⁶⁵

Rákosi máskülönben Németországban sem szerzett politikai babérokat, olaszországi balfogásai előtt a német párt szervezésekor 1921. január-februárban a nem igazán szerencsés livornói szakadás (az olasz pártszakadás után utazott Németországba) másolására és modellezésére biztatta a németeket, körükben szintén ellenállásra talált, ismétlődően vitákat váltott ki a tevékenysége – jegyezte meg az olasz párt történésze Spriano.¹⁶⁶

A börtönben írt füzeteiben alig van nyoma annak, hogy Gramsci a Tanácsköztársaságról, más fontos magyar politikai kérdésről túl sok jegyzeteket készített volna. Kezébe akadtak azonban magyar vonatkozású sajtóanyagok, például recenzió Tormay Cecil Bujdosó könyvéről, amely utalt az egyik epizódban elbeszélte szexuális és erkölcsi válságra. Értesült Miskolczy Gyulának, a Római Magyar Akadémia akkori igazgatójának a Magyar Szemle 1932-es évfolyamában Mussolini álságos parlamenti rendszere és egész politikai koncepciója előtt hajbókoló – Gramsci részéről megkritizált - tanulmányát összefoglaló tudósításról is. Továbbá egy Stefano Samogyi (sic) nevű (valószínűleg magyar származású elolaszosodott személyről lehet szó) közgazdasági tárgyú nem igazán „briliáns” jegyzetéről Henryk Grossmann könyvét illetően (Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems, Frankfurt, 1929.). A Tanácsköztársaság forradalmárainak emléke motoszkált benne a magyar érdekeltségű közleményeket lapozva – akkor is, ha azok a másik oldalról származtak.

¹⁶⁴ Anyanyelvi vélemény szerint (Stefano Bottoni) az eredeti kiadásban szövegszerkesztési pontatlanság lehet. Interpellációmra a római Gramsci Intézetből, Francesco Giasi professzortól ennek ellentmondó, a fordításomat támogató vélemény érkezett.

¹⁶⁵ Palmiro Togliatti, La formazione del gruppo dirigente del partito comunista italiano nel 1923-1924, Editori Riuniti, Roma, 1962. 229. (A Togliatti szerkesztette dokumentumkötet tartalmazza a Gramscitól származó és a neki írt leveleket a párt új vezető csoportjának létrehozása érdekében.) NB. Megemlíthető, hogy Rákosi Gramsciról empátiával írt: „... csendes beszédű, szerény, udvarias, kicsit tépelődő elvtárs volt, nehezen érvényesült. Hányszor voltam tanúja, hogy... Bordiga nem értett egyet (vele), elkezdett közbeszólni, ellenvetéseket tett... Gramsci türelmes mosollyal, elégedetlenségét elfojtva... folytatta fejtegetéseit, anélkül hogy Bordiga agresszivitására hasonlóval válaszolt volna... Gramsci tudása, becsületessége, odaadó munkája, szerénysége és áldozatkészsége már akkor is tekintélyt és befolyást biztosított neki...” Lásd Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1892-1925, 2. köt., Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 650.

¹⁶⁶ Paolo Spriano, Storia del Partito comunista italiano id. kiadás, I.vol. 153-154.

Mindezen felül a Börtönfüzetekben a fentieknél filozófiai és elméletttörténeti szempontból sokkal fontosabb hivatkozásokkal találkozhatunk Rudas Lászlóval és több hangsúllyal Lukács Györggyel kapcsolatban – mindketten a hazai marxista gondolkodásban eminens helyet foglalnak el. Gramsci Rudas Antonio Graziadei közgazdasági nézeteit bíráló írását említi röviden az „Unter dem Banner” által közölt publikáció mentén. (Nincs helyünk ismertetni Graziadei 19. századvégi és 20. század eleji teóriáit, melyek az olasz szocialista pártban is vita tárgyát képezték; Rudas több ponton kiigazította Graziadei ár-, érték-, profit-kategóriáit illető Marxtól eltérő felvetéseit; Gramsci Rudassal értett egyet.¹⁶⁷)

A Börtönfüzetekben egyszer röviden (a 4. füzetben), egyszer bővebben (a 11. füzetben) vitatja mind Lukács, mind Bucharin – kettejüket párhuzamosan is tárgyalva – egyes filozófiai megállapításait.¹⁶⁸ Úgy vélte, Bucharin (népszerűnek szánt) könyvében leegyszerűsítve értelmezi a marxi tételeket, a mechanikus determinizmus veszélyeire figyelte fel Bucharint olvasva és a teoretikai munkában óva intett ettől. Lukács természetesen bonyolultabb problematika és Gramsci nem hatolt, börtönéveiben nem hatolhatott ennek mélyére, ezért nem kívánjuk részletekbe menő módon kifejteni idevágó megjegyzéseit, mivel tartalmuk nem tartozik szorosan az elemzéseinkhez.

Lukács az 1940-es évek végétől hosszú ideig óriási publicitást élvezett Itáliában: a Wikipedia mintegy negyven olasz nyelven kiadott művét sorolja fel. Feltehetően ezek javát Gramsci eredetiben, olasz fordításuk előtt elolvasta volna és érdemben foglalkozott volna velük, ha életben marad. Már a börtönben is olvashatta volna eredetiben Lukácsot, ugyanis tökéletesítette német nyelvtudását, Marxot fordított például, valamint más nyelvekből is készített fordításokat, ezek mindeddig ismeretlenek voltak, megjelentetésük – az ismert és publikált füzeteinek kiegészítéseként - folyamatban van. Meggyőződéssel ajánlható lesz majd az érdeklődő olvasóknak.

¹⁶⁷ Lásd Antonio Gramsci, Quaderni del carcere id. kiadás 870. Érinti a problémát Laura Boella Lukács Blum-téziseinek vitájáról összeállított 1977-es Feltrinelli kiadvány – Rudas László, Abraham Gyeborin, Ernst Bloch és Révai József hozzászólásaival – előszavában, megemlítve, hogy Rudas a tanácsköztársaság veresége után Itáliában előadásokat tartott Lukács-témákról és a magyar munkásmozgalom helyzetéről. Gramsci, nem feltétlenül első kézből, értesült minderről.

¹⁶⁸ Lásd Antonio Gramsci uo. 469., és 1449., továbbá Szabó Tibor: Gramsci és Lukács – ma, Szeged, 1993.

Gramsci és a nemzetközi politika

Az I. világháború, mint nemzetközi konfliktus, rákényszerített minden politikával bármilyen színvonalon foglalkozó európai állampolgárt, hogy a nemzetközi viszonyokat, az államközi kapcsolatokat, ha csak felületesen is, de figyelemmel kísérje, érdekelje, eligazodjék bennük – különösen érvényes ez azokra, akik a politikával szakszerűen foglalkoztak, és még különösebben, ha valaki a világforradalmi eszmék megvalósítására tette fel az életét, „egyesíteni akarta a világ proletárjait”. Törekvése kilátástalan lett volna az öt földrészre kiható gazdasági, politikai, társadalmi események ismerete nélkül. Gramsci kommunista vezető személyiségként elkerülhetetlenül a nemzetközi politika ismerőjévé vált még mielőtt a munkásmozgalomban komolyabb szerephez jutott. A fiatal újságíró és kezdő politikust a háború rádöbbsentette kora nemzetközi politikájának legrosszabb jellegzetességeire, gyilkos pusztító mechanizmusára. Elméjében tudatosult, hogy a nemzetközi politikát értő, elemző követéséhez a kimerítő és speciális információk, speciális ismeretek nélkülözhetetlenek. Ezekkel csak annyiban rendelkezett, amennyit a korabeli sajtóból, a lakosság körében kerengő híryanagból kiszűrte, és tegyük hozzá, hogy a háború okozta felfokozott külpolitikai érdeklődés kielégítésére a hírek elárasztották a közvéleményt és a politikai életet. Olaszország a Földközi tenger térségében, az átmenő tengeri útvonalak mentén elfoglalt központi, s ezért geopolitikailag fontos fekvésénél, civilizációs tradícióinál fogva a nemzetközi politikában megkerülhetetlen tényező volt, szerepeket vállalt, háborúzott is, az információk áramlása mindezek folytán intenzív, behatolt a társadalom minden rétegébe. A korabeli sajtó ennek érdekében nem végezte dolgát mindig szakszerűen, a háborús híreket és kommentárjaikat a józan ész viszont a helyére tette. Gramscinak, mint a szocialista újságok munkatársának, illetve kezdő politikusnak a magas szintű társadalomtudományi képzettsége, világnézete, politikai meggyőződése biztosította a megfelelő ítélőképességet és orientációt a nemzetközi viszonyok szövevényében. Megfigyelte a lényeges momentumokat, cikkeiben összefüggéseket tárt fel és közvetített olvasóinak, mindehhez szakértelemre kellett szert tennie. Az 1917-es orosz forradalomról, olaszországi és európai hatásáról ismertették a vélekedéseit, álláspontjait, egész politikai magtartását, a továbbiakban nem kizárólag munkásmozgalmi szemszögből közelítünk külpolitikai publicisztikájához, és a külpolitikai tárgyú megnyilatkozásaihoz, a széles nemzetközi politika általánosabb kontextusaiban kívánjuk megvilágítani eszmei-politikai életútjának idevonatkozó problémáit, állomásait, politikai tevékenységéhez szervesen illeszkedő írásainak mondanivalóját.

Az első szorosan vett fontos külpolitikai kérdés-komplexum – a világháború és az oroszországi események mellett -, amellyel számot vet, Woodrow Wilsonnak még a háború vége előtt 1918. januárban közzétett 14 pontból álló javaslata a háború utáni nemzetközi rendre, a világbékére és a nemzetközi kapcsolatok intézményesítésére. Először és Európában szokatlanul történt meg, hogy az „új világ” vezető embere főszereplő a nemzetközi politikában. Javaslatainak 14. pontjában a fókusz a „nemzetek szövetsége” formulát célozta, vagyis elképzelése alapján a nemzetközi normákkal szabályozott világszervezetet, a Népszövetséget, amely kölcsönös garanciákat ad valamennyi államnak – kicsinek és nagyoknak - a területi integritásának és politikai függetlenségének a megőrzéséhez. Wilson tetszetős elgondolásai nem váltottak ki sem osztatlan elismerést, sem lelkesedést az európai politika vezető köreiben, nyílt és leplezett vagy elfedett viták jelzéseiből nem volt nehéz következtetni a szövetséges európai hatalmak és az amerikai politikus közti nézeteltérésekre: a vesztesre álló, a háborúért felelősnek ítélt Németországot és Ausztria-Magyarországot Wilsonnál hathatósabban akarták büntetni, az erősödő amerikai hatalommal szemben az európai hegemoniára akartak nagyobb hangsúlyt fektetni. Az elképzelésük szerinti, háború utáni világrendben az antant országok, elsősorban Anglia és Franciaország szupremáciájának kell érvényesülnie, e két ország gyarmatbirodalma maradjon sértetlen, sőt bővüljön a felosztandó német birtokokkal. A franciák mértéktelenül nagy területi igényeket formáltak Németország rovására, az angolok tengeri fölényüket kívánták biztosítani az I. világháborúban tengeri ragadozását igazi „nagyhal” módjára megmutató Németországgal szemben, egyúttal gátolni akarták a tengerek hajózásának, Wilson elképzelése szerinti, korlátlan szabadságát „békében és háborúban”¹⁶⁹; a háborúban egyébként is irreális lett volna. Gramsci jól látta, a „Nemzetek Szövetségévé” átalakított „Európai Egyesült Államok” jelszava – „utópiája” – nem valósítható meg, és Wilson javaslataiból csak kevés fog bevalni. „A régi latinnak nevezhető koncepció – írta erről az utópiáról -, a victorhugói, humanista, szabadkőműves koncepció önkényes, történelmietlen, könnyek és sóhajok cementjéből lágyan megkonstruált absztrakció volt és az is maradt.”¹⁷⁰ Utópia és absztrakció, mert ellentmond az Egyesült Államok modern felfogásával képviselt szabad verseny liberális kapitalizmusának, melyben születhetnek pacifista ideológiák, ám ezek ellenére képes háborút kirobbantani, harcos militarista államokat létrehozni. Érzékelte, hogy bizonyos kettősség figyelhető meg a wilsoni eszmék olaszországi fogadtatásában: részben ünneplik és támogatják, részben fenntartások árnyékolják a politikai közvéleményben. A kettősség erősebb a polgári oldalon, de a szocialista sajtóban is jelen van – állapítja meg a

¹⁶⁹ Robert Palmer Joel Colton, *Storia del mondo moderno*, Editori Riuniti, Roma, 1985. 36.

¹⁷⁰ Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás I.vol., 147.

tanulmányíró Giovanna Savant.¹⁷¹ Az „Avanti!” visszafogott szűk szavakra szorítkozott a wilsoni javaslatok közlésekor, és a polgári lapok is kivártak kommentárjaikkal. Gramsci úgy vélekedett, hogy Itáliában a hagyományos külpolitika sémáiban gondolkodnak, a titkos diplomácia fogásaiban és a katonai szövetségek hatékonyságában, amelyek bizonytalan, az első alkalommal zátonyra futó nemzetközi egyensúlyt teremtenek csak. A sémák és az elvek túlhaladottaknak tűntek mind gazdaságilag, mind politikailag a fejlett burzsoázia (értsd az Wilson Amerikájának burzsoáziája – PJ.) által képviselt eszmei és politikai világgal való összehasonlításban.¹⁷² Az amerikai elnök szerint az exportra termelő külkereskedelmileg expanzív, új piacokra vágyó kapitalista rétegek képviselője, melyeknek nincs szükségük állami protekcióra, vámsorompókra, akadályozandó, hogy külföldi áruk is megjelenjenek a piacokon, mert termékeik állják a versenyt, mert liberalisták – és teszik hozzá ehhez az olasz liberális gondolat reprezentánsai: az amerikaiak demokraták. A liberálszocialista Gaetano Salvemini Wilsonnal a demokratikus nemzetállamok eljövételét, a demokrata európeér Giuseppe Mazzininek az európai egyesülésre vonatkozó eszméjének újraéledését vizionálja. A wilsoni koncepció részben kedvező olaszországi visszhangját befolyásolták az Amerikába kivándorolt sikeres vagy sikerre áhító, a siker elérésének magabizós reményével eltelt olaszok, akik szerény tollasodásukban hazafelé a korlátlan lehetőségek Amerikájának a képzetéről küldözték üzeneteiket, az Amerikai Egyesült Államok, az amerikai ember és első számú vezetőjének kizárólagosan pozitív imázsát zengték. Mindazonáltal például a liberalizmus filozófiai iskolájának vezéralakja, Benedetto Croce egy interjújában 1919. januárban kételyeinek hangot adva kijelentette, a „szuperállam” eszméje nem küszöböli ki a nemzetek közti ellentéteket és az osztályharcot sem, Giovanni Gentile is – okkal - megvalósíthatatlannak vélte a tartós béke állapotát. A versailles-i béketárgyalásokon azután formálisan összekülönbözött az olasz és a wilsoni álláspont Isztria, Fiume, a dalmát tengermellék hovatartozása ügyében. Wilson messzemenően figyelembe vette a jugoszláv szempontokat, míg Orlando Itáliának vindikálta a vitatott területek nagy részét. A szocialista sajtóban napvilágot láttak olyan nézetek, melyek szerint Wilsont a szocialisták zimmerwaldi háborúellenes és a békekötést szorgalmazó konferenciája ösztönözte álláspontjának megformálására. A wilsoni politikáról Olaszországban tehát színes vita alakult ki. Gramsci szintén, idézett cikke (1918. január) után két hónappal később keltezett írásában úgy foglalt állást, hogy a háború utáni világpolitikai helyzet két pólusa, két új meghatározó erő a Wilson vezette Amerika és az orosz bolsevizmus, vagyis a „burzsoá és proletár

¹⁷¹ Giovanna Savant, Gramsci e la Lega delle Nazioni: un dibattito, in Gramsci nel suo tempo id kiadás I.vol. 155-174.

¹⁷² Uo.

ideológia.”¹⁷³ Gramsci későbbi analíziseiben is e két sarokpontot gondolta legfőbb kiindulási alapjának, vagyis az amerikai gazdasági potenciált politikusi kezdeteinél elismeri, a Börtönfüzetekben pedig részletesen tárgyalja az „amerikanizmus” gazdasági hatékonyságát. Hivatkozásunk előzetesen abból a szempontból lehet érdekes, hogy az olasz baloldali politikai gondolkodás ún. posztkommunista szakaszában bizonyos exegeták szövegmagyarázó „irodalmi munkásságában” Gramscit is quasi cégérül használják a nevéhez elválaszthatatlanul kapcsolódó olasz kommunista tradíció meglazításához, felbontásához, a tőle elidegenített átprofilírozáshoz, illetve az új olasz baloldalnak a „szalonképes” nyugat-európai polgári és szociáldemokrata, illetve az Atlanti Óceánon túli politikai kultúrához való közelítéséhez. Jobboldali politológusok szándéka érthető, de természetesen félrevívó, és nincs köze a történetiséghez. Baloldali politológusok olykor szintén vállalkoznak észrevételezhető eszmefuttatásokra. Például Roberto Gualtieri szerint Gramsci „az Egyesült Államokban azonosítja be a „centralitást”, azaz eufemisztikusan állítja Gramsci nevében az Egyesült Államok központi szerepét, amely „nem geopolitikai, hanem morfológiai” és az 1649-es westfáliai béke után első ízben megkísérli egyesíteni az európai, immár kapitalista világot. Tételét kifejtve nem tisztázza egyébként a „centralitás” tartalmát; nem nehéz feladat különben, mivel a 20. század végén általános volt a vélekedés, mely szerint a nemzetközi világrend egypólusúvá vált és Gualtieri oda lyukad ki, hogy Gramsci az orosz proletár állam stabilizálódása ellenére sem tekintette volna komoly lehetőségnek a világforradalom kezdetét. Legalábbis a szerzőnek ez a benyomása, és Gramsci korabeli megnyilatkozását a világforradalommal kapcsolatban ideológiai és nem politikai jellegűnek tekinti.¹⁷⁴ A szerző megállapítása ellentmond Gramsci korai politikai természetű írásainak, nem kevésbé a proletárok világforradalmának várakozására alapított, a világforradalomért munkálkodó gyakorlati politikai tevékenységének – jelezve ugyanakkor, hogy változó értékeléseket adott a világforradalmat hátráltató, megvalósulásának lehetőségeit elbizonytalanító körülményekről, kezdve az 1919-es magyarországi eseményekkel, valamint más Európában bekövetkezett vagy folyamatban lévő ellenforradalmi fejleményekkel. Egyedül a világforradalom ügyéért való mélységes aggódásában fogalmazta meg az olasz pártvezetés politikai irodájának állásfoglalását 1926 októberében Moszkvába, a szovjet pártvezetésnek menesztett levélben, kifejezve a kiobbant orosz pártvitát illető (Sztálin és a Zinovjev-Kamenyev csoport között) megjegyzéseket, nevezetesen azt, hogy a szovjet párt egységének megbomlása zavarkeltő és leszerelő hatású a nyugat-európai pártok forradalmi mozgalmaira, tehát igenis várta és féltette a világforradalmat, cselekedett érte

¹⁷³ Antonio Gramsci, *Scritti politici* id. kiadás I. vol. 157.

¹⁷⁴ Lásd Roberto Gualtieri: *L'analisi internazionale e lo sviluppo della filosofia della praxis*, in Gramsci nel suo tempo id. kiadás, II.vol. 586-588.

hazájában és nemzetközi dimenzióban.¹⁷⁵ Más kérdés, hogy a későbbiekben a Komintern irányvonala, a szovjet párton belüli újabb viták tragikus fordulatai, Sztálin bűnei milyen megfontolásokra, mennyire éles kritikára készítették.¹⁷⁶

Külpolitikai elemzéseiben sokszor Szovjet-Oroszország és Amerika (esetleg, ha sorrendileg jobban tetszik: Amerika és Szovjet-Oroszország) voltak a legfőbb kiindulási pontjai, a „koordinátái”, ám nem állt meg ezek kijelölésénél. Az 1929-33 között összeállított 2. füzetében egymás után sorjáznak a legkülönbözőbb külpolitikai jegyzetek: átfogó nemzetközi kérdésekről, a nagyhatalmak és a nagy világpolitikai térségek erőviszonyairól, Olaszország kétoldalú kapcsolatrendszeréről és más problémákról. Az olasz állami külpolitika fontos vizsgálódási terepuma: az olasz uralkodó köröknek az I. világháború előtti agresszivitása, „szent önzésük” kiélése, a háború utáni alkalmazkodó képességük és sikertelenségük leplezése a döntő befolyással bíró hatalmak előtt. A füzeteknek ezek a részei körültekintő igényes munkára és széles horizontot átölelő szemléletre vallanak. Sajátságos módon börtönlakóként mélyítette el a nemzetközi kérdések tanulmányozását, aminek oka többek között az, hogy a börtönigazgatóság „nagyvonalú” engedélyével hozzájutott külpolitikai folyóiratokhoz, sajtóanyagokhoz és egyéb forrásokhoz.¹⁷⁷ Ezeket bújta, jegyzetelgette amúgy „bemelegítésképpen”, miután peres meghurcoltatásának végeztével a fasiszta rendszernek a politikai ellenfelekkel szemben eljáró „Küönleges Bírósága” az őt sújtó ítélet meghozatalával, börtönének kijelölésével, bekvartélyozásával oda éppen csak visszatért a szellemi tevékenységhez, és eleinte sokat foglalkoztatták a külpolitikai ügyek. Csak érkeztek meg hozzá a politikaelméleti és történelemfilozófiai kérdések műveléséhez szükséges fajsúlyosabb filozófiai és történeti tárgyú könyvek. Sógornője, Tatjana Schucht és az oxfordi egyetemen oktató professzor barátjának (Piero Sraffa) közbenjárására és segítségükkel megkapta a kért könyveket, melyeket konzultálva füzeit teleírta Machiavelli, Croce, Buharin értelmezésével, értékelésével és magyarázásával; kidolgozta hegemonia-elméletét és a többi politikaelméleti kategóriáját.

¹⁷⁵ A szakirodalomban egyik legtöbbet tárgyalt dokumentumot (a kapcsolódó összes irattal együtt) lásd: Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca, *Il carteggio del 1926* a cura di Chiara Daniele, Giulio Einaudi editore, Torino, 1999.

¹⁷⁶ V.ö. : Silvio Pons: *Il gruppo dirigente del PCI e la „questione russa”*, in Gramsci nel suo tempo id. kiadás, I. vol, 403-429. (A szerző alapos kutatásainak eredményeként írt tanulmánya csak egy példa az olasz baloldali szakirodalom terméséből, amely az „orosz kérdés” és vitáját tárgyalja.)

¹⁷⁷ Az utóbbi időkben megjelentek kiadványok Gramsci börtöncelláját bemutató illusztrációval, érzékeltetve, hogy tulajdonképpen „kényelemben”, elfogadható körülmények között alkothatott; megbetegedésével különben enyhült a szigor, úgymond a luxus minőségű római Quisisana klinikára vitték kezelésre stb. „Szépséghiba” nem említeni a „luxus” előtti helyzetet; nem csak nem gyógyították betegségeit, gyötörték és mesterségesen rombolták az egészségét. Mint ismert 1926. november 8-án tartóztatták le, az elhúzódó eljárás alatt jobbra-balra utaztatták az országban kitéve a fizikai-idegi megpróbáltatásoknak. A perét másfél évig elnyújtották, ezután szállították az eldugott dél-olasz város, Turi börtönébe, ahol valóban külön cellát kapott és engedélyezték számára az olvasást és az írást.

Külpolitikai vizsgálódásaiban nagy figyelmet szentelt Mussolini és rendszere hódító szándékának, a Duce területszerző lépéseinek a mediterrán térségben, kezdve a Korfu-incidenssel,¹⁷⁸ folytatva a muzulmán régiók és Afrika felé olasz részről már korábban 1869-től odaérő, a fasizmus alatt megizmosított és mind erőteljesebben odacsapó csápokkal. Az olasz gyarmatosító akciók történetét szemlélve megállapítja, hogy a dél-anatóliai vidékeken a konkrét olasz terjeszkedésnek már 1900-tól nyomai vannak: Adaliába alkonzult neveztek ki, olasz iskolákat, kórházat létesítettek, olasz zászló alatti hajózási társaságokat finanszíroztak, és nyomultak tovább a kis-ázsiai arab, illetve afrikai tájakon. A történeti hűség kedvéért meg kell állapítanunk, hogy Kelet-Afrikában (Etiópia és környéke, Eritrea, Szomália, a mai Szudán egyes vidékei), a Vörös tenger mellékén, valamint Észak-Afrikában (Tuniszban és Egyiptomban) a 19. század végén történtek olasz kísérletek változó eredményekkel (Etiópiában kudarccal) területek szerzésére vagy támaszpontok létesítésére. Líbiát többé-kevésbé gyarmatosították és fennhatóságuk alá vonták az Égei tenger török partvidékének görög Dodekanizosz szigetsorozatját (1911/12), ez utóbbi területek meghódítására 1915-ben Londonban Itália felhatalmazást kapott, a háború után mégsem élhetett vele. Mussolini nagyszabású külpolitikai koncepcióval kívánt elégtételt venni a „megcsönkített” békekötésen és 1926. január elsején nagy ambícióval „napóleoni év” eljövételét jelentette be.¹⁷⁹ Még abban az évben, szeptemberben megkötött olasz-jemeni egyezmény szerény mozzanat a „napóleoni” mércéhez képest, noha értékelhető pozíció-nyereséget hozott Itáliának: titkos politikai és katonai szövetségről kaptak lábra találgatások, nagyszabású paktumok helyett azonban csak a két ország kereskedelmi forgalma bővült. A jemeni olasz kapcsolatokon kívül érdekesek, számottevők a többi arab, sőt fekete-afrikai országokban megtelepült olaszok révén kialakított külkereskedelmi klientúrák, az olasz gazdasági és részben politikai érdekeltségek. Jelentősek a tuniszi, egyiptomi, de a kongói olasz (e)migrációból fejlődött kolóniák, melyek egy-egy jellemző vonását pontos paraméterekben írja le, megjegyezve, hogy az adminisztratív és katonai rétegét nem számítva a viszonylag vékony angol kolonialista jelenlétéhez képest az olasz számszerűleg tekintélyes és osztályhelyzetében emelkedő fázisba került: a harmadik és negyedik generációs olaszok az emigrációs proletariátusból kiemelkedtek, ipari, kereskedelmi karriert futnak, szabad foglalkozásokat űznek. A helyi közigazgatás – jellemzően Tuniszban - azonban igyekszik „nemzetietleníteni” az ottani olaszokat és ez nyomasztólag hat rájuk, Törökországban

¹⁷⁸ 1923. augusztus 27-én görög területen (Janina helységénél) az albán határnál a határviszály rendezésére, a határ meghúzására odaküldött olaszokból álló nemzetközi katonai misszió vezetőjét, Enrico Tellini tábornokot, két segédtszjtjét és sofőrjét „ismeretlen tettesek” megölték. Mussolini kapott az alkalmon, teljesíthetetlen feltételekkel ultimátumot adott Görögországnak, de miután azt görög részről nem fogadták el, hadihajókról megágyúztatta Korfut, a sziget erődtítményét, ahol kisázsiai menekültek voltak elszállásolva. Az áldozatok között 20 halott (16 kiskorú) és 80 sebesült volt. Az eset nemzetközi felháborodást váltott ki.

¹⁷⁹ V.ö. Antonio Gramsci, Quaderni del carcere, id. kiadás 174.

egyenesen kiküszöbölnék a külföldi emigrációt, így az olaszt is. A feszültség forrása a gyarmatosító európaiak által teremtett áldatlan helyzet, melyben az olaszok kevésbé ludasok.¹⁸⁰ (Az olaszok elhárították maguktól a klasszikus elnyomó gyarmatosítás ódiumát, büszkén hivatkoztak civilizációs hivatásukra és váltig állították, vállalkozásuk csak a kultúra terjesztését szolgálja.) Belga Kongóban Gramsci 1600 olaszról tud; mérnökök, pénzügyi szakemberek, építőmesterek és különböző munkafelügyelők vannak köztük. A Kongóban praktizáló kétszáz orvos két harmada olasz.¹⁸¹ Olasz kolóniákról beszélve kérdőjelet tesz a „Diritto Ecclesiastico” (Egyházi jog) folyóirat közléséhez, mely szerint Albánia olasz kolónia lenne.¹⁸² (NB. Gramsci génállományában albán elemek fedezhetők fel, ettől független is érzékenységevel az albánokat önálló nációnak tartotta.)

Az olasz külpolitikáról készült jegyzetein rendre átvillan Itália gyenge nemzetközi pozíciója Anglia és Franciaország domináns európai helyzetéhez, főképpen végelláthatatlan gyarmatbirodalmukhoz viszonyítva. Rátapint Itália lázas igyekezetére a vitathatatlan nagyhatalmakéval összehasonlíthatatlan kisebbségi érzésének levetkőzésére: a közel-keleti politikai és diplomáciai mozdulataiban, de elsősorban az etiópiai érdekeltségeinek hangsúlyozásában, majd az Etiópia ellen elindított háborújában jutott ez kifejezésre. Nem véletlenül található a 2. füzetben (keletkezési ideje 1929-32) egy hosszabb leírás Etiópiáról, arra következtetve, hogy a terméketlen, ásványi kincsekben nem gazdag kelet-afrikai terület a hódításra kiszemelt nagyságrendileg jelentős célpont. Gramsci ennek történeti háttérét és diplomáciai előkészítését aprólékosan keresi a 20. század eleji olasz kezdeményezésekben, és különösen 1915-ös londoni, az antanttal szövetségben a háborúba történt belépést eldöntő tárgyalásokban.

Etiópia – a gyarmatosított Afrika egyedüli (Libériától eltekintve) független bekebelezendő állama - folytatólagos és egymásra féltékeny angol-olasz, illetve francia-olasz alkudozások tárgya 1906 óta, amikor egy londoni konvencióval a három európai ország elismerte Menelik államának politikai és területi status quo-ját, deklarálták semlegességüket Etiópia belügyet illetően – írta Gramsci.¹⁸³ Anglia a Nilus és medencéjének vizei miatt vett részt az alkudozásokban, az olaszok felé jóindulatú tartózkodást¹⁸⁴ tanúsítva ebben az időszakban. Franciaország, tekintettel a kereskedelmi forgalmára, Dzsibuti tengeri kikötőjét és Addis Abebát összekötő vasút építésében volt érdekelt, ezért az etióp játszma nem hagyta hidegen. Olaszország pedig a szerény eritreai és

¹⁸⁰ Uo. 218-219.

¹⁸¹ Uo. 276.

¹⁸² Uo. 76.

¹⁸³ Uo. 177.

¹⁸⁴ Uo. 175-179. (Etiópia megtámadásáról magyarul lásd Ormos Mária: Háború Etiópia földjén, Kossuth Könyvkiadó, 1970.)

szomáliai birtokait kívánta növelni, amire ígéretet kapott a háborúba történő belépése fejében, ám az ígéret teljesítése váratlanul nyitva maradt a franciák ellenállás miatt. Ez az intermezzo, mint ismert, a későbbiekben Itália Etiópia ellen indított háborújához vezetett, és az olasz agresszió el is mérgesítette a három hatalom kapcsolatait. Gramsci fejtegetései az etióp kérdésről nem prognosztizálták az afrikai ország 1935. szeptemberben történt megtámadását, de jegyzetének terjedelméből, a három hatalom feszültségeinek a leírásából kitűnik az etióp probléma perspektívája, nem utolsósorban aggálya Itália sekélyes kapacitásai és a táplált nagyhatalmi ábrándjai közti szembeötlő és bántó aránytalanságot illetően. Nem akarva ingerelni a börtöncenzúrát a direkt következtetések levonásával nyíltan nem mond véleményt, írásai azonban meghatározott logikai rendet követnek, amikor az erőviszonyokat elemzi és azokon belül, elsősorban a háború alatti, ismertté váló adatok alapján mérleget von az olasz erőtenyezőkről, arra következtetve, hogy lényeges változások Itália gazdasági és hadviselési erőállapotában aligha fognak beállni. A „Nuova Antologia” folyóirat 1927. áprilisi számának közlései szerint az olasz kereskedelmi flotta 49 százaléka elveszett a háborúban, míg az angol veszteségek 41, a francia 46 százalékos, noha flottáik az olasznál egy évvel hosszasabban hajóztak a háborús vizeken – a többi összehasonlító adat sem kedvezőbb az olasz tengerészet számára, és a háború utáni hajógyártás sem adott okot túlzott optimizmusra.¹⁸⁵ Nem részletezi ebből a szempontból az olasz ipari kapacitás egészét, de az közismert volt, hogy a nagy európai országokhoz viszonyítva Itália csak utánuk kullogott. Egészen rossz számokat talált viszont az olasz lakosság élelmezéséről, ami háborús időkben a hadsereg ellátásában komoly zavarokat okozhat, rontva a katonák harci morálját; az angol és a francia katonákat a háborúban sokkal jobban táplálták, mint az olaszokat, a háború utáni években az olaszok élelmezésének javulása rendkívül lassú volt. A francia élelmezés az olasszal szemben őrizte előnyét. Az összehasonlítást kínálták a két ország hasonló étkezési szokásai. Gabonafélékből Itália nagy termelő, a franciák mégis legalább annyit fogyasztanak, mint az olaszok, miközben más alapvető élelmiszerekből az olaszoknál sokkal többet. Cukorból a francia fogyasztás 24,5 kg/fő, az olasz 8 kg/fő, sajt- és vajfogyasztásuk tejben számítva 3 hektoliter/fő, az olasz 0,8 hl/fő. Maga Mussolini az 1929/30-as költségvetési vitában a Szenátusban kényszeredetten jelentette ki, hogy az országban találhatók régiók, ahol a lakosság csak „füvekkel” (a füveget valamelyest kiegészítő zöldségekkel – PJ.) táplálkozik.¹⁸⁶ Ilyen statisztikai adatok mellett illuzórikus nagyhatalmi ábrándokat kergetni, ami pedig bekövetkezett az olasz nemzetközi politikában, noha Gramsci előérzetei óva intőek lehettek volna.

¹⁸⁵ Uo. 161-164.

¹⁸⁶ Uo. 191-192., és 2144.

A meg szemlézett nemzetközi tárgyú írásokat, a diplomáciai mozdulatokat nem a felszínük mentén illusztrálja, megállapításai tájékozottságot és elmélyülést árulnak el. Értekező alapossággal taglalja az angol-olasz vagy a francia-olasz és német-olasz kapcsolatokat, mind Angliának és Franciaországnak, mind Németországnak az olasz politikára gyakorolt hatását, ezekkel az országokkal a gyümölcsöző, illetve konfliktusos kapcsolatokat, amelyek nem egyszer határvonalakat húztak az olasz külügyi törekvések elé. Külpolitikai forrásokban tallózva következtetéseket vont le a diplomáciai tevékenység dokumentumainak kétes átláthatóságáról, egyébként is tudta, az iratok az esetek jó részében elhallgatják a tárgyalások, a megállapodások vagy a viták lényegét, a dokumentumok hiányosak: helyénvalónak ismeri el ebben a tekintetben a szakíró A. De Bosdarinak a „Nuova Antologia” folyóiratban közölt kritikai észrevételeit. Az angol, a francia, a német dokumentumok ugyanúgy hiányosak, mint az olasz iratok, minden oldalról misztifikálják a külpolitikai tevékenységeket.¹⁸⁷ Elég tapasztalással bírt maga is arról, amit a többször hivatkozott Gaetano Salvemini professzor szerepeltetett egy későbbi publikációjában, miszerint „minden kormány külpolitikája szükségszerűen maga után vonja a napfényt nem tűrő homályt: titkos alapok osztogatását, kémkedést és kémelhárítást, dokumentumok ellopását, „hasznos információk” szerzését illegális úton és így tovább.”¹⁸⁸ Efféle okok miatt a diplomáciai iratok a „sorok közti” elhallgatásokba rejtik mondanivalójukat. Természetesen a konspirációtól függetlenül a kutatások bővítésével, az új és új adatok ellenőrzésével a hiányokat fel lehet számolni – gondoljuk ezt Gramscival együtt.

A nagyobb volumenű nemzetközi tematikákra vonatkozó jegyzeteinek bemutatása előtt Olaszország szemszögében egy rendkívül fontos kétoldalú kapcsolat kérdését kell kiemelnünk: az olasz állam és a Vatikán viszonyának rendezését. Mint ismert, II. Viktor Emánuel seregei 1870. szeptember 20-án elfoglalták Rómát és IX. Pius pápát, valamint világi államának intézményeit a Vatikán falai közé szorították, fél évvel később az olasz parlament bizonyos anyagi és politikai garanciákkal („garanciális törvény”) továbbra is lehetővé tette részben az egyház állami és teljes egészében a spirituális működését, de kimondta a pápa világi hatalmának megszűnését. A pápa reakciójában a parlamenti döntést elutasította, az olasz államot nem ismerte el, a papságnak megtiltotta a részvételt a politikai életben, és a híveit ismételten felszólította (korábban már az ún. non expedit – nem vezet célra - enciklikában rendelkezett ebben az értelemben) a parlamenti választások bojkottjára. Az enciklikával külön is kinyilatkoztatott viszályal kellemetlen helyzet állt elő, megoldása az olasz politikában nem húzódhatott el a végtelenségig. Mussolini hatalomra

¹⁸⁷ V.ö. Antonio Gramsci, Quaderni del carcere id. kiadás 190-191.

¹⁸⁸ Gaetano Salvemini, Mussolini diplomatico, Laterza, Bari, 1952. 59.

jutásával és a fasizmus hatalmát támogató vatikáni politika konvergenciájával a két állami entitás viszonyának rendezéséhez megnyílt az út, noha a Duce valaha istenkáromló ateistának, anarchistának és szocialistának vallotta magát, de politikai fordulata és a vallást, az egyházat tisztelő megnyilvánulásai elősegítették a megegyezést, az 1929-es Conconrdátumot.

A megállapodás minden egyes tételére nem térünk ki, csupán Gramsci kritikájának lényegét ismertetjük: a legtöbb elemében bírálta az olasz állam és a Vatikán Concordátumát. Összegezte a konkordátum formájában megkötött diplomáciai egyezményekkel kapcsolatos rosszalló fenntartásait, mivel nem szokványos nemzetközi szerződésnek tartotta a konvenciónak ezt a válfaját, a terminusa miatt sem. Nyelvész tudását és képzettségét latba vetve gyanúperrel élt. A konkordátum ugyanis nyelvileg a felek közti egyetértés, megállapodás stb. mellett a harmonizációt, az érdekek összhangba hozását jelenti és ez az összhang alkalmasint egyensúlytalanná válhat a „részletek ördöge” folytán. Úgy vélte, a „modern állam kapitulációját álcázzák verbálisan azonosítva („identifikálva”) a konkordátumokat a nemzetközi szerződésekkel, mivel egy konkordátum nem közönséges nemzetközi egyezmény, a „harmonizáció” a szerződő felek kapcsolataiban egyoldalúságokra ad lehetőségeket, a köztük levő jogegyenlőséget elbillentheti az egyik fél javára. A konkordátumban de facto az egyik állam területén valósítja meg a másik állam szuverenitását sértő interferenciáját, esetünkben ez az egyoldalúan kedvezőtlenül érintett állam Olaszország. A Vatikán és az olasz állam konkordátumának minden cikkelye a szerződő államok egyikének állampolgáraira vonatkozik, akikre nézve egy külföldi állam szuverén hatalma meghatározott jogokat és jogszolgáltatási hatalmat igazol és követel magának (legyen az akár speciálisan meghatározott jogszolgáltatás).¹⁸⁹ És valóban: 1929-ben az olasz állam saját szuverenitásán belül a vatikáni államnak különleges gazdasági-politikai, elsősorban kulturális, oktatási jogokat, előnyöket biztosított, és a Vatikán saját jogaként kiterjesztette azokat az olasz állampolgárokra. A Vatikán szuverén hatalmat gyakorolhatott a közoktatásban az olasz állam polgárai fölött, amiért cserébe az olasz állam a Vatikántól nem kapott ellenszolgáltatást; az olasz állam nem kért és nem is kapott semmit, ennek következtében az állam és egyház teljes szétválasztása helyett egy összeforrasztási aktus teljesült be. A katolikus vallás jogi elrendezésű államvallássá vált, az olasz állam felekezeti lett a konkordátummal – formálisan szentesítve, jogilag kodifikálva a társadalomban gyökeret vert szokásokat, szertartásokat és hagyományokat. A konkordátum értelmében az egyház spirituális hatalmat gyakorolt az olasz állampolgárok fölött a születésüktől a halálukig, jogi befolyással lehetett fel az egyéni jogok tekintetében és a

¹⁸⁹ Uo. 1866. (Részletesen lásd uo. 493-498., 1865-1874. NB. A Gramsci felvetette szuverenitási interferencia természetesen érinti a Vatikán és Poroszország ugyancsak 1929-es konkordátumát, valamint az 1922-37. között kötött hasonló egyezményeket. V.ö. Gergely Jenő: A pápaság története, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 340.)

családjogi eljárásokban (például az egyház vallási dogmatikája tiltotta a házasságok felbontását, illetve válás csak egyházi engedéllyel speciális okokból volt lehetséges egészen az 1974-ben kiírt válási tilalmat hatálytalanító referendumig). Mindezen felül az egyház gyakorlatilag rovatot nyitott magának az olasz állam költségvetésében, miután tételes rendelkezésekben szabályozták az olasz államnak a Vatikán számára nyújtott pénzügyi, anyagi és dologi juttatásait. Gramsci kifejtette még, az egyház közoktatási fennhatóságával aránytalan befolyást biztosíthat magának, egyebek mellett, az állami adminisztráció személyi állományának kiválasztásában, mivel a képzés, az oktatás monopolizálásával ideológiai irányt szab a szelekciónak, nem beszélve a társadalom kulturális életében élvezett hegemoniájáról. Gramsci nem vallásellenességből bírálta a Concordátumot – soha nem helyezkedett szembe a vallásos lakossággal, a klérussal annál inkább -, aktív szabad politikusként támogatta volna a kultúra laikus jellegét, a laicizmus tendenciáját a társadalmi és politikai életben, az állam-egyház viszonyban a két entitás teljes szétválasztását, az ideológia-mentes államot és politika-mentes vallást gondolta eszményi állapotnak, sok szempontból a francia gyakorlatot tartotta követhetőnek. Nézeteiről ebben az értelemben jegyzetein keresztül részben nyílt, részben kódolt üzenetekben beszélhetett – a börtöncenzorokon kívül nyomban egyébként senki nem olvasta sorait, ez az utókorra maradt.

A Concordatummal a Vatikán területi birtokait nem számítva minden jogállásában rehabilitált, sőt megerősített intézményként működhetett 1929 után; a nemzetközi szinten is tekintélyének helyreállításával nunciaturái (külképviselői) újra teljes hatékonysággal működhettek. A Vatikánt mindezen felül segítette az Akció Catholica (Azione Cattolica) több országban intézményesített aktivitása. Gramsci hivatkozik XI. Piusnak Bertram kardinálisnak, az akkor német sziléziai, Odera-menti jelentős iparváros Breslau (ma lengyel Wrocław, Boroszló) érsekének írt levelére, melyben a németországi Akció Catholica mozgalmának akart impulzusokat adni tevékenységének aktivizálására. A levél a pápa igazi elvi és gyakorlati útmutatója, és abban az aspektusában is érdekes, hogy más országokra szintén vonatkozik, érvénye az Akció Catholica valamennyi nemzeti szervezetére kiterjedt - állapította meg Gramsci;¹⁹⁰ lengyel és francia tapasztalatokról szólt még részletesebben, nem elhallgatva kritikai megjegyzéseit sem. Például Halecki professzor a varsói egyetemről egy konferencián feltette a kérdést, miként lehetséges az, hogy az egyház kétezer éve prédikálja a békét, és mégsem tudta megadni az emberiségnek? Halecki válasza: „Krisztus és egyházának tanítása individuálisan irányul az emberi személyhez, sajátosan minden egyes lélekhez. Ezen igazság magyarázza meg, hogy a keresztény hit miért oly lassan fejti ki hatását az intézményekre és a közösségek gyakorlatára, egyik lelket a másik után hódítja meg, és

¹⁹⁰ Uo. 592.

erőfeszítését minden egyes új generációnál előről kell kezdeni.” Gramsci szerint a válasz szofisztikus. „Ha igaz lenne, amit Halecki professzor mond, az egyház munkája kétezer éven keresztül sziszifuszi és ezt kell folytatnia generációról generációra... Semmit nem változtatott a kultúrán, a generációk világszemléletén, hiszen mindig mindent újrakezd eredmény nélkül.”¹⁹¹ Lengyelországgal szemben Franciaországban látszanak a – történetileg elemzett – tetszését elnyerő laikus tendenciák.

x

A Börtönfüzetek nemzetközi elemzéseiben a kommunista mozgalom világforradalmi koncepciói, a kommunista nézetek diszciplináris rendjén túl más nézőpontokat is figyelembe véve tájékozódott a külpolitikai folyamatokról. Gondot fordított a hivatalos olasz külpolitika történetére és aktuális orientációjára: így Itália kétoldalú és multilaterális viszonylataira, de a nagyhatalmak, illetve a nagyobb jelentőségű országok nemzetközi politikájának stratégiai, a nagy földrajzi térségek geopolitikai erővonalaira nem kevésbé. Érintett látszólag kisebb jelentőségű, de nem lebecsülhető külpolitikai ügyeket, mint például az Anschlusst, foglalkoztatták a külpolitikában ismert és nem jelentéktelen személyiségek: Kemal Atatürk, Pilsudski, Benes, és mások. Különböző egyházakat és vallásokat hasonlított össze a katolikus hittel, általában a vallások nemzetközi jelentőségéről írt elgondolkodtatóan, ugyanígy a nagy nemzetközi civilizációkról, az arab, a kínai, a japán, az indiai kultúráról, és még felsorolhatatlanul sok más kérdésről. Meglepő a részletező és az ismeretek tárházát felvonultató leírás, amit az arab kultúráról vagy a nagy ázsiai népekről és kultúrájukról tud mondani: soraiból kitetszik e népek jövőjére vonatkozó intuíció: felteszi a kérdést, vajon az Atlanti Óceán medencéjének vezető szerepe a modern gazdaságban és civilizációban áttevődhet-e a Csendes Óceán-i térségbe? Ebben a térségben találhatók a legnépesebb országok, mint Kína és India; amennyiben az ipari termelésükben modern nemzetekké válnak, a fejlődés jelenlegi tengelye eltolódhat feléjük, különös tekintettel arra is, hogy az Egyesült Államok és Japán szintén része a Csendes Óceán medencéjének.¹⁹² Vagy ugyanez a probléma más alternatívában elképzelve jelentheti-e, hogy az Egyesült Államok és Anglia szövetségével szemben kialakulhat egy ázsiai koalíció Kína, Japán és Oroszország részvételével Németország ipari-műszaki támogatása mellett.¹⁹³ Mint ismert nem pontosan ezt a konstellációt véglegesítették a két világháború közti szövetségesi puhatolózások, és nem ebben a formában jött létre a II. világháború előtti blokkosodás, bár a nemzetközi viszonyok dinamikus mozgásban voltak és ez magyarázza

¹⁹¹ Uo. 1799.

¹⁹² Uo. 242.

¹⁹³ Uo. 172.

Gramsci elmékedéseit, különben miért foglalkozott volna egy európai bebörtönzött gondolkodó a konfuceánizmussal, a buddhizmussal, a sintoizmussal, a zennel, e vallásoknak a népekre gyakorolt hatásaival, kultúrájuk múltjával, nemzeti sajátosságaikkal? A másik sugallt gondolata kétségtelenül az emberi nem, az emberi faj oszthatatlanságára, az emberiség összetartozására vonatkozik, a közös civilizációs és kulturális örökségre és az örökség kölcsönös, megkülönböztetések nélküli megbecsülésére. Az arab kultúra például „a gasztronómiában, az orvostudományban, a kémiában, stb.” sokat adott az európai kultúrának – számos tudományos diszciplína szegényebb lenne az arab tudósok hozzájárulásától megfosztottan, kulturális értékeiket, tudományos eredményeiket nem elismerni súlyos mulasztás, ugyanez megfogalmazódik az ázsiai vagy hovatovább az afrikai kultúrákkal kapcsolatban is, és természetesen értékeli a különböző kultúrák, a különböző vallások és velük párhuzamosan a laikus tendenciák kölcsönhatását. Felfogását és gondolatvilágát jellemzi annak megállapítása, hogy az iszlám nem helyettesíthető a kereszténységgel. Azt feltételezni, hogy a keresztény vallás abszolút érvénnyel uralkodóvá tehető a többi nagy világvallással szemben – Gramsci szerint – abszurditás, mivel a különböző vallásoknak az istenhitben – a monoteizmusban vagy a többisten-hit variánsainak dogmatikájában és miszticizmusában - azonosak a gyökerei és azonos vagy hasonló módszerekkel operálnak a hívő tömegek között; visszatérnek az eredeti „tisza” vallási szövegekhez, ezeket állítják szembe a korrupt hivatalos hierarchiának,¹⁹⁴ illetve laikus tendenciáikra utalnak bizonyos jelenségeik. Több ázsiai vallás gyakorlásánál megfigyelhető a nagy néptömegek és a vallás, illetve a klérus közti Európához viszonyított nagyobb távolság, a hitéletnek, vallásgyakorlásnak a viszonya a néphez ilyen körülmények közt is növelte e népek nacionalista szabadságvágyát, s ebben az értelemben nacionalizmusuk tartalma más, mint Európában. Leírást mellékel Kínában a „haza atyja” Szun Jat Szen előtti, az iskolákban kötelezővé tett három főhajtásnak, melyek nem bántóak, nem kultikusak a szó vallási értelmében, inkább kohéziós gesztusok. A japán császár sok külsőségben kifejeződő, európai szemnek szokatlan, ám természetesnek ható tisztelete sem bigottan vallásos, egyfajta természetes nemzeti összetartozás megnyilatkozása, vonásai laikusabbak a katolicizmushoz képest.

A vallásról nem változtatta meg a háború idején kialakított, képviselt és már korábban hivatkozott nézeteit: lényegében aláírja Marx tételét a vallásról, mint a nép ópiumáról. Balzac a lottó narkotikumáról szól ebben az értelemben, tehát többféleképpen lehetséges az ember hiedelmeiről beszélni. Gramsci az ópium metaforája helyett az „utópia”, az „emberiség legnagyobb kalandja” allegóriáit használja: a vallást maga az emberiség hozta világra a szörnyű földi valóság előli

¹⁹⁴ V.ö.: 247-248.

„kalandos” vagy „utópikus” elmenekülésének biztosítékeképpen.¹⁹⁵ A földi világ problémái jobban érdekelték, mint a túlvilágiak, vagy mint a problémák előli megfutamodás.

x

Jegyzeteinek megírásában segítségére voltak a rendelkezésére bocsátott sajtótermékek, folyóiratok, könyvek, válogatást kapott a külügyminisztériumi sajtószemlékből – úgy tűnik, a börtönlakó számára ártalmatlan külpolitikától nem zárták el, legalább is a sajtóinformációk szintjén nem. Sűrűn lapozta egyebek mellett „Rivista d’Italia”, a „Nuova Antologia” évfolyamait, több napilapot, rengeteg könyvet. Olvasmányaira szokásához híven reflektálón, sokszor polemizálón reagált. Miközben ismerteti Francesco Tommasini „Világpolitika és európai politika” c. írását, a szerző áttekintését¹⁹⁶ a háború utáni nemzetközi politikai erőviszonyokról, észrevételeket fűz hozzájuk, elemzését saját gondolatmenetével egészíti ki. Bevezetésképpen megjegyzi, hogy Tommasini szerint, ha egyáltalán létezett világpolitika a világháború előtt, azt Európa, pontosabban három európai nagyhatalom irányította: Anglia, Oroszország és Németország. Gramsci, részben igazodva a franciával rivalizáló olasz külpolitikai mainstreamhez, kritikusan ítélte meg a francia külpolitikát, ennek ellenére bírálja a szerzőt, amiért nem osztályozza Franciaországot nagyhatalomnak, továbbá amiért elhanyagolja Kínát és Indiát, ha nem is mint „hatalmakat”, ellenben a kultúrájukat, civilizációjuk színvonalát tekintve hibának véli jelentőségükhöz mérten leértékelni Ázsia e népes országait; észrevételeivel – ha lett volna közönsége – kitágította volna a szerző és olvasóinak Európa-központú történeti és világpolitikai szemléletét.

A nyers erőviszonyokat illetően Anglia nem véletlenül került első helyre az I. világháború előtti időszakban, ugyanis más fontos gyarmattartó hatalmak fölé kerekedett (Spanyolország, Franciaország, Hollandia), befolyása alá vonta Portugáliát és a napóleoni háborúk nyerteseként nagy történelmi periódusban a világpolitika döntőbírájává vált. A fél világot bekerítő stratégiai ellenőrzési támaszpontokat birtokolt (Gibraltár, Málta, Suez, Aden, a Bahrein szigetek, Singapore, Hong-Kong), ipara, kereskedelme és pénzügyi rendszere magas fejlődési fokot ért el, és sok más adottsága szolgált nagyhatalmi állása mellett. A területére nézve hatalmas és folyvást terjeszkedő orosz birodalom óriási hadseregével Indiát, Törökországot fenyegette; ezekben a régiókban Anglia vetélytársának pozíciójára aspirált. Németország viszont az iparban versengett Angliával; hadserege és flottája hatalmas, intellektuális kapacitása tekintélyt parancsoló. Ezt a

¹⁹⁵ Uo. 2132.

¹⁹⁶ Uo. 166-172.

helyzetképet változtatta meg az I. világháború – Gramsci világlátásában előkelően az orosz forradalom, Tommasini elemzésében elsősorban az Egyesült Államok nagyhatalommá avanzsálása. Gramsci jelentőségének megfelelően értékeli az Egyesült Államokat, és mint látni fogjuk, az oroszországi forradalmon túl az amerikai gazdasági fejlődés, az USA gazdasági potenciálja, érdeklődésének homlokterébe került. Forrásának adatait felhasználva sorra vette az Egyesült Államok vitathatatlan nagyhatalmi státuszát bizonyító statisztikai számokat: amíg 1912-ben gazdagságának értékét 925 milliárd aranyfrankra becsülték, tíz évvel később már 1600 milliárdra, 1913-as 15 milliárdos exportja 1919-re 37 milliárdra rúgott, importja csaknem megduplázódott 1913 és 1924/25 között. Ezzel szemben Nagy Britannia növekedése csekély, eladósodása ugyanakkor nagy méretet öltött. Ennek ellenére – és ez olasz szempontból kisebb külpolitikai szenzáció, de legalább is érdekesség - az 1925-ös 584 millió font sterlingben összesített olasz adósságállomány törlesztésére az 1926-ban megkötött kétoldali angol-olasz egyezmény Itáliát 62 év alatt csak alig több mint fele arányban, 276 750 000 font összeg kifizetésére kötelezte, beleértve a kamatokat is. Az angol nagyvonalúság mögött az olaszok számára „csonkára” sikeredett versailles-i béke ellensúlyozása, az olaszok megbékítésének szándékára lehetett ismerni. Anglia hatalmának módosulására utaltak különböző tényezők: az Egyesült Királyság a Nemzetek Brit Uniójává („Commonwelth”) alakult át, és ebben a struktúrában Kanada, Ausztrália és Új Zéland önállóbb hatáskört vívott ki magának, közvetítői funkciót töltenek be Anglia és az Egyesült Államok között. Különösen feltűnő Kanada mind intimebb kapcsolata az USA-val. Ha London és Washington között feszültség vagy ütközés törne ki, az angol birodalom felbomolhatna - adódott Gramsci számára a következtetés. Másfelől az Egyesült Államok és Anglia között a Csendes Óceán-i térségben feszültebb lett a viszony, mindkettőjüknek Japánt illetően szintén voltak nézeteltéréseik. Angliának számos nehézsége támadt a Commonwelth közösségében, mindazonáltal London őrizte centrális szerepét a nemzetközi pénzügyekben, az angol nemzeti banknak az erős angol valutát sikerült paritásba hozni az arannyal, miáltal a font sterling nemzetközi pénzfunkciójú valuta, kezében tartva a világkereskedelem nagy részének ellenőrzését, illetve az angol kereskedelmi forgalomnak kivételezett, kiváltságos helyzetet teremthetett.¹⁹⁷ Az elmondottak sok szempontból magyarázatul szolgáltak az angol-olasz viszony hol szívélyes, hol sűrűlő jellegére, a prognosztizálható konfliktusaikra.

Az erőviszonyok az amerikai presztizs megemelkedésével jártak az egész világon – elsősorban Dél-Amerikában, a Csendes Óceán szigetvilágában és a távol keleti óceáni régiókban. Gramsci

¹⁹⁷ Lásd uo.615-616.

korábban nem foglalkozott az egyetemes történelemnek Amerikát tárgyaló fejezeteivel (az európai történetírásban sem nagyon művelték a diszciplínának ezt az ágát), ezért számára reveláló értékkel bírt áttekinteni az USA megformálódását 1783-tól, függetlenségének Anglia általi elismerésétől számítva, illetve ezt követő területi gyarapodását Mexikó kárára, terjeszkedését a Csendes óceáni térségben, dominanciáját a közép-amerikai régiókban, röviden szólva hatalmas gazdasági, földrajzi, geopolitikai potenciáljának a kiépülését. A tekintélyes nagyhatalomnak viszonylag könnyű dolog a belpolitikai ügyek intézése. Amerika fontos politikai problémája egyrészt a lakosság homogenizálása, amit a bevándorlás szabályozásával kívántak elérni. A kérdés igazán a háború után vetődött fel és összefüggött a nemzeti eszme erősödésével, továbbá az ipari fellendülés követelte munkaerő szükségletekkel; az 1921. május 19. és 1924. július 1. periódusának érvényes törvénye szerint az éves bevándorlási kvóta az Amerikában már letelepült népek 3 százalékában limitálta a bevándorlás megfelelő etnikai mennyiségeit. (A sárga ázsiai bevándorlást korábban korlátozták, diszkriminálva a kínaiakat és a japánokat az előbbiek hátrányára.) Amerika további fontos politikai törekvését képezte a Karib-tenger és Antillák vidéke fölötti ellenőrzés biztosítása, Közép-Amerika uralása és terjeszkedés a Távol-Keleten. Az USA megszerzett és védett hídfoállásai^{ból} szénézve jól látta, hogy Ázsia jelentős térségeiben hegemon hatalommá vált, ami természetesen Európában, a többi nagyhatalom látószögében sem sikkadt el. A megnövekedett gazdasági és politikai súlyát Európában nem akarta tolakodóan kihasználni, feltűnően beavatkozni szövetségeseinek és Németországnak a viszonyába, egyensúlyozó szerepre érzett elhivatottságot. Nem foglalkozott a versailles-i békemű felülvizsgálatával, de érvényesíteni akarta Európában a háborús beavatkozásával kiérdemelt jogait, azaz elvárta, mint európai szövetségeseinek hadianyag- és az antant polgári lakosságának ellátását garantáló beszállító, hogy ennek megfelelően léphessen fel, sőt megalapozni óhajtotta későbbi világhatalmi szupremáciáját. Ehhez hozzájárult külkereskedelmi és vámpolitikája, magába foglalva a világkereskedelem megszervezésére irányuló óhaját. Az amerikai politika és sajátosan a gazdaságpolitikájának céljaira múltbeli modellnek értelmezte a német Zollvereint, amely a német föderatív birodalom kiépítését mozdította előre, de példának okáért az 1848 előtti olasz államok vámszövetségét is, a még előbbi, 18. századi merkantilizmust úgyszintén. Az elképzelés ugyanakkor – tehát amikor államcsoportok a cserére rendelt áruk egyeztetett tömbjeiben ellenőrzik az export-import forgalmat – előrevetítette a francia Aristide Briand (többször miniszterelnök és külügyminiszter 1909-1929 között) pán-európai tervzetét,¹⁹⁸ és tegyük hozzá: többé-kevésbé a jelenlegi globális

¹⁹⁸ V.ö.: 166-175., 266-267.

világgazdasági struktúrát, amelyben az Európai Unió gazdasági potenciálja nem becsülhető le, illetve az EU történeti fejlődése szintén modell-értékű.

Gramsci részben a fenti tematikákhoz kapcsolódva sokoldalúan vizsgálódott a külpolitikában döntő fontosságú nagyhatalmi problémáról: milyen minősítő jegyek alapján mondható egy országról, hogy nagyhatalom. A nagyhatalmi státusz meghatározása az 1920/30-as évek fordulóján természetesen másképp vetődött fel, mint a II. világháború utáni „békés” – értsd világháború nélküli - évtizedekben. Az akkori korban kialakult szemléletnek megfelelően úgy vélte, „a nagyhatalom fogalma szorosan összefügg a háborúkkal.”¹⁹⁹ Nagyhatalmi szerepet – írta - az az állam tölthet be, amely még békés viszonyok között háborúviselés céljából belép egy szövetségi rendszerbe, és képes fenntartani a szövetségben kötött paktumait a háborús időkben, illetve nem csak eleget tesz kötelezettségeinek, hanem vállalásainak teljesítésével meghatározó módon irányítani tudja a szövetség háborús kampányát, majd a békés időkben a stabil és biztonságos fennmaradását. Amennyiben egy állam háborúban szükségét látja pénzügyi segélyeknek, fegyver-, lőszer- és élelmiszerszállításoknak mind a hadserege, mind a lakossága ellátására, a szállításokhoz hajókra, és más eszközökhöz van szüksége, vagyis képtelen háborút folytatni szövetségeseinek segítségével, a békekötés után szintén rájuk szorul, akkor nem vindikálhat magának jogot arra, hogy szövetségeseinek feltételeket szabjon, nem jogosult a nagyhatalmi pozícióra. „Az ilyen államot csak a diplomáciai iratokban jelölik nagyhatalomnak, valójában úgy értékelik, mint a szövetség emberutánpótlásának beszállítóját, tekintve hogy csak a szövetség rendelkezik a katonai erők finanszírozásához szükséges eszközökkel.”²⁰⁰ A demográfiai expanzióban levő Itália motivációja járja át Gramsci megfontolásait a nagyhatalom definíciója vonatkozásában, de elejti Itália besorolhatóságát a nagyhatalmak közé, mivel az első világháborúban a szövetségeseinek támogatása nélkül nem viselkedett volna hadat, és nyilvánvalóan a béketárgyalásokon sem szerepelhetett autoritással, a szövetségeseinek feltételeket szabó módon, nacionalista túlzásoktól túltengő érdekeit sem tudta egészükben érvényesíteni. Idézi Arthur James Balfourt – a háború alatti angol külügyminisztert -, aki Olaszország háborús részvételével kapcsolatban utólag 1921-ben nyilatkozva mondotta, Itália ugyan nem egy sziget, de annak minősíthető: „Extrém nehézségekre emlékszem, ahogyan a háború alatt elláttuk a szükséges szén minimumával, hogy fenntartsa tevékenységét, (hadiállapotban) a fegyverzetét, a termelését.”²⁰¹ Egyedül Itália külpolitikai gyengesége a magyarázata annak, hogy csak „csonkított”, a követeléseit megkurtító béke jutott neki Párizsban, nem kapta meg az 1915-ben Londonban megígért és az

¹⁹⁹ Uo. 1628.

²⁰⁰ Uo. 1629.

²⁰¹ Uo. 1999.

általa igényelt „irredent”, megváltatlan, azaz olasznak tartott osztrák, délszláv adriai, és még további mediterrán területeket. Minden más, ezzel ellentétes állítás hazug nacionalizmus, a közvélemény félrevezetése, nagyhatalmi rangot feltételező illúziókeltés a középhatalmi Olaszország részéről, ami szélsőséges indulatokat gerjeszt és ezekre a korábbi, ismertett publicisztikáját tetéző példákat hoz fel. Emlékezett egy kis ügyvédecskére – vonaton utazott vele 1914-ben -, aki a korzikai Muvra folyóiratban („Archivio storico di Corsica”) korzikai szépirodalmat olvasgatott; a lap előfizetője volt. A társalgásukba beleszótt Korzika, sőt Nizza és Savoia visszakövetelését (Savoia alatt a svájci államalakulathoz Genf és vidéke, bizonyos Lyon környéki, az Isere folyó menti francia területek, az ún. Delfinato értendő). A római rendőrkapitány helyettese 1925-ben Gramsci lakásán tartott négy órás házkutatása közben hosszas előadásban szintén perelte a franciák által elorzott területeket, nem különben a szárd ghilarzai (Gramsci iskolájának városa) állatorvosnak is fájt a foga a Delfinatoért és fejtegetéseiben a helyi frankofób értelmiségében meg is találta hallgatóságát, mert múltbeli gazdasági és egyéb okokból (vámháború a franciákkal 1889-ben) valamennyien szélsőséges nacionalisták. A szárd közvélekedésben franciaellenes szenvedéllyel emlegetik, hogy Napóleon nem tudta meghódítani Sardegnát, sőt 1794-ben szétverték a 40 hajónyi francia flottát és elzavarták 4000 fős partra szálló egységüket.²⁰² Az olasz nacionalizmusnak eddigiekben bírált elemeit jól szemléltetik a Börtönfüzetekben leírt példák.

Végiggondolva olasz és más szempontú megjegyzéseit arra következtetünk, hogy a külpolitikában sokszor – válságos időkben pedig kifejezetten - beláthatatlanul nagy felelősséget követel a szövetségesek, a vezető szövetséges nagyhatalom megválasztása. Az erőviszonyok téves felmérése, az elhibázott szövetséges választás végzetes lehet a válság, a háborús konfliktus végén, a békekötéskor, amikor elkészül a győztesek és vesztesek mérlege, és a serpenyők nem tévedhetetlenül, de könyörtelenül billegnek – nyilvánvalóan a győztesek javára. Sem a drámai olasz II. világháborús záróra, sem a még tragikusabb I. és II. világháborús mérlegkészítés magyar szemszögben aránytalan nagy kártevése nem kér külön kommentárt. Kis túlzással azt mondhatnánk, Gramsci 1932 tavaszán vagy nyarának elején – jegyzetének hivatkozásaiból datálhatjuk szövegének fogantatási időpontját – előre látó figyelmeztetéssel fogalmazott, amikor azt írta, hogy az olasz külpolitika mindig ugyanazon területszerző céljait követve alapjában véve ingadozott „a saját bizonytalanságai és szövetségeseinek ellentmondásai között, ez különben

²⁰² Uo. 804-805.

elkerülhetetlen a nemzetközi szintén, ahol kimeríthetetlenek az ellentétek elemei.”²⁰³ Ez igaz – ismeri el Gramsci a „Nuova Antologia” cikkírójának megállapítását – , ám épp igaza alapján „a külső fluktuációk ellenére úgy kell meghatározni (a külpolitikát), hogy saját irányvonalunk ne ingadozzék...” Lehetőleg ahhoz a stabil nagyhatalomhoz kell kötni a szövetségünket, amely permanens politikájával determinálja más országok akaratát, nem fut a pillanatnyi érdekei után, egyensúlyra törekszik, együttműködik a vele azonos platformra helyezkedő és azonos érdekeltségű hatalmakkal.

Az olasz külpolitikát és általában a nemzetközi politikát illető további olyan általános politikai – ha tetszik nagyhatalmi és globális vonatkozású – kérdéseknél időzünk, melyek döntően befolyásolják minden állam, így az olasz állam kétoldalú viszonyrendszerét. Ilyenek a geopolitikai trendek, a geopolitikai és a katonai stratégia összefüggései, az energetikai források, a kulturális és civilizációs sajátosságok. Az európai határokon kívüli civilizációs hatások, mint az iszlám vallás, a többi nagy vallás, az ázsiai kultúrák vagy az afrikai etnikumok faktorai, de a Vatikán is természetesen, mint a katolikus világvallás központja ideológiai eszközökkel növeli a maga nemzetközi politikai súlyát, tehát Gramsci szerint sok-sok tényező befolyásolja a nemzetközi érintkezést, az egyes országok – kicsik és nagyok – külpolitikai orientációját. Geopolitikáról értekezve írt a tengereken és óceánokon megfigyelhető mozgásokról, stratégiai következményeiről háborúban és békében. A különösebben nem tájékozott, szakmai kérdésekben nem jártas börtöncenzúra kijátszására név nélkül, de direkt polémiában megjegyezte Mussolini egyik 1929-es beszédével kapcsolatban – pontatlanul idézte - , hogy nem feltétlenül a haditengerészeti mutatók minősítik a nagyhatalmakat, ugyanis „a haditengerészetet, ellentétben a szárazföldi erőkkal, bármikor tévedhetetlen matematikai módszerrel meg lehet mérni.”²⁰⁴ Ez végtére azért fontos különbség, mert a szárazföldi erők döntik el a háborúk kimenetelét, és a sikert vagy a vereséget nem csak a lemért mennyiségi mutatók határozzák meg: sokat számít a csapatok morálja, a hátszág támogatása és általános állapota. Évődéssel Anatole France-szal érvelt, aki szerint minden egyes hadsereg önmagát tartja a világon legjobbnak, ám a haditengerészet esetében a hajók száma dönti el a rangsort.

Gramsci, a katonapolitikai szempontokon kívül felvetette – ahogyan már szóba került - az Atlanti Óceánról a Csendes Óceán térségébe történő világ- és geopolitikai súlypont áthelyeződést, a népes ázsiai országokban egyelőre megbúvó gazdasági és stratégiai potencialitást. Más vizekre – a Balti

²⁰³ Uo. (1629.) Idézi Aldo Valori cikkét a Corriere della sera 1932. május 12-iki számából. (Börtönélete dacára jól látta a '30-as évek dinamikusán változó nemzetközi helyzetének végtelenül, „kimeríthetetlenül” sok ellentétét, melyek a szövetségesek megválasztásában nagy körültekintést igényeltek.)

²⁰⁴ Uo. 774. (Mussolini pontos idézetben: „A haditengerészet békeidőben (is) az államok közti hierarchia meghatározó eleme.” A forrásnak a Börtönfüzetek szerkesztői jártak utána. Lásd a jegyzetapparátust, uo. 2722.)

tengerre – „evezve” beleütközött és olvasóját is ütközteti a II. világháború előtti idők egyik legvitatottabb, legbonyodalmasabb geopolitikai kérdésével, az orosz-német viszonyal. A háború közvetlen előzményeiben a szovjet-német megneemtámadási egyezmény, illetve a háború kitörésének körülményei a lengyelországi hadszíntéren világítják majd meg a kérdés bonyolultságát, összetevőinek egymáshoz való változó viszonyát. A már hivatkozott „Nuova Antologia” 1927. augusztus elsejei számában az ismeretlen, A.M. szignójú szerző „ide-oda ugrándozó” Gramsci részéről bíralt és kielemezett cikkétől, Skandinávia és a Baltikum négy országának (Svédország, Finnország, Dánia és Norvégia) geo- és külpolitikai pozíciójából kiindulva jut el a német-orosz viszonyhoz. A. M. cikke ködös, ám egészében igen érdekes, mert a szakértők ritkán foglalkoznak vele – írta Gramsci -, holott – mint kiderült – a II. világháború kulcskérdéséről volt szó. A skandináv országok népei – mondja A.M. – bensőséges kulturális kapcsolatban vannak egymással, mégsem alkotnak politikai organizmust, mivel a svéd és a finn érdekek ellentmondanak a dán és norvég érdekeknek, mind a svédek és finnek, mind a dánok és norvégok másként és másként viszonyulnak Oroszországhoz, illetve Németországhoz és Angliához. Az I. világháború után a német és az orosz flotta megnyirbálásával a Baltikum semlegesítődött, noha ezzel egyidejűleg Anglia ellenőrzése a régióban csaknem teljessé vált. Egy feltételezett skandináv liga – valamennyiök részvételével - nem nyerné el Anglia tetszését, de Németországot és Oroszországot sem. Ez utóbbit különösen nem – így Gramsci - , mert Oroszország a folyamatban levő modernizációjával visszaszerezheti ideológiailag és politikailag nem éppen semleges nagyhatalmi állását. Egyébként az olasz külpolitikai elemző, Gramsci szerint, lebecsülte az orosz kapacitásokat, gazdaságát fejletlennek, államszerkezetét „alaktalannak” írta le, a német-orosz „blokkban” Németország primátusát valószínűsítette. A skandináv régióban azonban súlyos érdekkonfliktusok kibontakozását valószínűsítette annak okából, hogy a semleges, de angol vonzásövezetbe tartozó Dánia geopolitikai helyzeténél, tengeri útvonalainál fogva a Baltikum angol ellenőrzését intenzívebbé teheti, tovább korlátozhatja és redukálhatja a német geopolitikai lehetőségeket, következésképpen az angol túlsúllyal szemben szükségszerűen vetődhet fel az orosz-német blokk valószínűsége, amely szárazföldi (geopolitikai) nagyságát tekintve a globális érdekeltségű Anglia szempontjaiból rendkívül aggodalmas. A „Nuova Antologia” egy másik, „Argus” aláírású publikáció beszámolásában német politikusok és irodalmár értelmiségiek konferenciák alkalmából gyakran látogatnak Angliába, ahol rendszerint felteszik nekik a kérdést, milyen magatartást tanúsít Németország Oroszország irányában. A német felelet: nem óhajtanak részt vállalni London és Moszkva viszályában. A diplomatikusan kitérő felelet megkerüli a konkrét választ, ugyanis London és Moszkva, illetve London és Berlin ellentéteinél komplexebb geopolitikai dilemmák feszülnek a kérdésfeltevésben. Egy esetleges

német-orosz blokk – erre utalt az angol kérdés, és erről hallgatott a német válasz - felöllelhetné a Jeges tengertől a Földközi tengerig, valamint a Rajnától a Csendes Óceánig terjedő geopolitikai hatókört. Litvánia Lengyelországot visszatartó, Oroszországot és Németországot összekötő kapocsként funkcionálhatna benne. Svédország és Finnország óvakodnak összeveszni Angliával, de erősen orientáltak Németország felé, és blokkjukhoz csatlakozhat Törökország, akár Bulgária és Magyarország is – latolgatta A.M. az eshetőségeket.²⁰⁵ Ezek közt a leglényegesebb és legmeglepőbb, egyben a legvitatottabb orosz-német átmeneti, 1939-ben deklarált összefogás, ami a legrafináltabb, a fentiekből láthatóan „realisztikus”, úgymond „reálpolitikai” pillanatnyilag konvergáló orosz és német stratégiai tervezők agyában született meg. Gramsci már nem érte meg a szovjet-német megállapodást, de valamit megsejtett, és mint tudjuk, sejtése beigazolódott azért is, miként szól erről, mert Franciaország Északon, a Balti tenger régiójában nem rendelkezett értékelhető befolyással. Ennek következtében, sőt majd Franciaországnak a németektől elszenvedett katonai vereségével, a japánok Pearl Harbor-i csapását beváró, egyelőre passzív Amerikától magára hagyatva Anglia az új nagy háborúban ideiglenesen egyedül maradt a hitleri Németország ellenfeleként és mindent megtett a külpolitikai diplomáciában, a katonapolitikában, hogy szövetségesévé tegye a Szovjetuniót, hogy kizárja a „német-orosz blokk” lehetetlenségében lehetséges újjáéledését. (A szakértő elemzők álláspontja szerint Churchill minden erejével az Egyesült Államok háborús részvételét szorgalmazta, ami kétségtelen tény, azonban a szovjet szövetséges megnyerését, majd a háború folyamán a bizalmát egyáltalán nem hanyagolta el.) Az Amerikát ért japán agresszió az USA-t a Berlin-Róma-Tokió tengely elleni, nemzetközi antifasiszta összefogásra ösztönözte. Rövid időn belül egymásra találtak angolok, amerikaiak és oroszok, vezetőik közös katonai platformra helyezkedtek, és elhatározták a fasizmus megsemmisítését.

A nemzetközi viszonyok sokoldalú vizsgálatában Gramscinál különleges és nagy terjedelmű helyet foglalt el – nem pusztán külpolitikai, az Egyesült Államok nagyhatalmi fölényének nézőpontjából – az „amerikanizmus” és Henry Ford neve utáni „fordizmus” címszavai alatti gazdasági és szociális problémák együttese. Érdekeltek az amerikai gazdaság, a politikai rendszer, a társadalmi élet, a szokások és magatartásminták, a morál, az „Új Világgal” kapcsolatos képzetek; érdekelte, hogy mi a magyarázata a gazdaság nagy ütemű fejlődésének. Az erős és hatékony gazdasági növekedésében, magas színvonalában találta meg az Egyesült Államok vezető nagyhatalommá válásának elsődleges rugóját és magyarázatát. Abból a szempontból ugyancsak érdekelte Amerika, hogy az Oroszországban elkezdődött forradalmi folyamat nemzetközi

²⁰⁵ Lásd részletesen uo. 194-196.

kisugárzására milyen hatásokat gyakorol az amerikai gazdaság, az amerikai munkamódszerekkel és az amerikai munkással (munkásosztállyal) kapcsolatos realitás. Előre kell bocsátanom, tudomása volt arról, hogy Trockijt – akit személyesen ismert és a politikai kérdések megvitatása mellett az olasz futurista irodalom esztétikájáról folytatott eszmecseréikből is ismerte a nézeteit – szintén foglalkoztatták ugyanezek a problémák. Trockij világforradalmi elképzeléseit, vitáit Sztálinnal többek között ezek a kérdések motiválták. Gramsci nem osztotta Trockij álláspontját a világforradalom permanenciájáról, viszont nem gondolta elvetendőnek az elképzelését arra nézve, hogy a szovjet-országi gazdaságban az iparnak – ha kell - kényszerítéssel biztosítsanak elsőbbséget; az ipari termelés módszereit, a termelés rendjét korszerűsíteni, az ipari fejlesztéseket, Trockij szerint, gyorsítani kell erőnek erejével.

Az 1930-32 között keletkezett 4. füzetben az „amerikanizmus és fordizmus” címszavú jegyzet 52. paragrafusában írta Gramsci: (az elképzelés) „szükségszerűen a bonapartizmus valamilyen formájánál kötött volna ki, tehát könyörtelenül meg kellett törni. (Trockij) gyakorlati megoldásai tévesek, de aggodalmi helyesek voltak. Az elmélet és a gyakorlat közötti egyensúlytalanságban veszély bújik meg. Mindez megnyilatkozott már 1921-ben”, amikor a katonai „modell” a vitákban „gyászos előítéletté vált és a munka hadseregei csődöt mondtak.”²⁰⁶ Nem vállaljuk itt annak kifejtését, hogy Sztálin Trockij félreállítását után tulajdonképpen „bonapartista” módszerekkel, kényszerítő eszközökkel hajtotta végre az iparosítást, a szovjet-országi gazdaság egyfajta modernizációját trockiji koncepciót idéző módon valósította meg. Gramsci ahogyan nem értett egyet Trockij legtöbb elképzelésével, úgy a sztálini erőszakot, a „bonapartizmust”, magyarázva a tekintélyuralmat kérelhetetlenül bírálta, jóllehet nem volt, mint börtönlakónak nem lehetett érdemleges rálátása a szovjet gazdasági valóságra, fejlesztésének lehetőségeire, nem vállalkozhatott lényegbevágó hozzászólásokra a szovjet gazdaság modernizációjában alkalmazott stratégiai és módszertani kérdéseket illetően.

Trockijra is emlékezve, de alapvetően a saját elgondolásai alapján tüzetesen folytatta az amerikanizmus modern ipari kultúrája jellegzetességeinek mélyére néző, rendkívül tanulságosan reflektáló elemzését. Kilenc számozott téma köré csoportosította a tanulmányoszerű okfejtését, a tízes számmal jelölt pontnál kézírata megszakadt, fejtegetései befejezetlenül maradtak, bár szemléletükben, logikai rendjükben egységes egészet alkotnak, ha a kilenc pont mindegyike nem is eléggé kimerítő. A következő szerkezeti felosztásban és tételekben határozta meg vizsgálódását: „1) a jelenlegi plutokrata réteg helyettesítése a finánc-tőke felhalmozásának és elosztásának

²⁰⁶ Uo. 489. (Az 52. paragrafus a 493. oldal aljáig ér, gondolatgazdagon felvezetve az amerikanizmust és a fordizmust. Részletes kidolgozását lásd az 1934-es 22. füzetben, uo. 2139-2181. A további idézeteket praktikus okokból oldalszám szerint minden esetben nem jelöljük, valamennyi visszakereshető ezekben a részekben.)

közvetlenül az ipari termelésre ráálló tőkések új mechanizmusával; 2) a szexuális probléma; 3) vajon az amerikanizmus képezhet-e egy történelmi korszakot, vagyis determinálhat-e másutt már vizsgált fokozatos típusú átalakulást, mint a múlt századi passzív forradalmak, illetve csak olyan molekuláris elemek fölhalmozódását jelenti-e, amely francia típusú (értsd forradalmi – PJ.) irányváltást produkál; 4) az európai demográfiai összetétel racionalizálása; 5) a folyamat kiindulási pont-e az ipari és termelési szférában, vagy bekövetkezhet-e kívülről, hogy óvatosan, de masszívan kiépüljön a formális jogi vértzet, amely előidézi a termelői apparátus szükségszerű átalakulását; 6) a Ford bevezette racionalizált iparban az úgynevezett magas fizetések problémája; 7) a fordizmus mint az iparban alkalmazott kísérletek szélsőséges módja a profitráta csökkenő tendenciája törvényszerűségének a meghaladására; 8) a pszichoanalízis (a háború után nagy mértékben elterjedve), mint az állami és szociális apparátus által az egyes individuumokra gyakorolt erkölcsi kényszer növekedése, és a kényszer miatt a dolgozók egészségi állapotának válságai; 9) a Rotary Club és a szabadkőművesség; 10)...”²⁰⁷

Gramsci gondolatainak tolmácsolása és a kiválasztott idézetek nem követik sorrendben a fenti pontokat, kifejtéseinek legjellemzőbb részleteire koncentrálunk. Az Amerikában Ford és Taylor bevezette új munkamódszer és a munkások életmódja szétválaszthatatlanok – írta... „Az egyik oldalon (a munkamódszerek oldalán – PJ.) nem érhetők el sikerek, ha nincsenek érzékelhető eredmények a másik oldalon (a munkások életmódjának oldalán – PJ.). Amerikában (a munka) racionalizálása és a szesztilalom kétség kívül összekapcsolódnak: a gyárosok felmérései a munkások magán életéről, az általuk létrehozott felügyeleti rendszer a munkások erkölcsének ellenőrzésére az új munkamódszerek szerint megkövetelt szükséglet. Aki kinevetné ezeket a kezdeményezéseket és csak a képmutató „puritanizmus” megnyilvánulását látná, az tagadná az amerikai fenomén objektív horderejét és jelentőségét..., ami (az eddig létezett) legnagyobb közösségi erőfeszítés, hogy hallatlan gyorsasággal és a történelemben soha nem látott céltudatossággal teremtsék meg a munkás, az ember új típusát.” Önmagát kommentálva állította, a széplelkeknek túlzóak lehetnek a „soha nem látott céltudatosság” és más kifejezések, ezekkel szemben emlékezetes marad az ismert amerikai gyáros Taylortól a munkásra kitalált metafora, a „beidomított gorilla”. Taylor – mondja Gramsci - cinizmussal fogalmazta meg ideálját az amerikai társadalom gazdasági-ipari céljainak megvalósításában elsőrangúan részt vevő munkásról: „a dolgozó emberben maximálisan ki kell fejleszteni a gépi adottságokat, el kell szakítani a kvalifikált professzionális munka régi, a dolgozó intelligenciáját, kezdeményezését és fantáziáját igénylő pszichikai és fizikai köteléket, a termelés műveleteit kizárólagosan a fizikai aspektusra kell

²⁰⁷ Uo. 2139-2140.

redukálni.” Taylor és Ford profitéhségét, „a profitráta csökkenő tendenciájának a meghaladását,” egyúttal az amerikai gazdasági növekedés étvágát legjobban a „beidomított gorilla” csillapíthatta, aki maximális fizikai erő kifejtéssel, gépies hatékonysággal a munkaidő alatt csak termel és termel, mint egy gép, mint maga a gép. „A gyárost a munkás fizikai hatékonyságának folytonossága érdekli, izomzatának és idegzetének a hatékonysága, – írta Gramsci, majd így folytatta: - a gyáros érdeke stabil foglalkoztatási együttest teremteni, állandó összehangolt ipari komplexumot, mivel az emberi komplexum is gép, amit nem kell gyakran szétszedni, alkatrészeiben súlyos veszteséget okozva felújítani. A magas bér egyik eleme ennek a szükségletnek, de a magas bér kétélű fegyver. A munkásnak (fizikai-idegi) megújulásához ésszerűen kell költenie, hogy fenntartsa, lehetőleg növelje izmainak és idegeinek a hatékonyságát, ne rombolja, ne ártson annak. Az állami funkcióban gyakorolt alkoholizmus elleni harcnak ez a lényege, mert az alkoholizmus a munkaerő legártalmasabb, legveszélyesebb merénylete... De a szexualitás is az, mert funkcióinak szabályozatlansága, a visszaélés ezekkel, az alkoholizmus után az idegi energiák legveszélyesebb ellensége...” „Az új industrializmus monogámiát kíván, saját akaratából a dolgozó ember nem fecsérelheti el idegi energiáit a fárasztó és rendezetlen szexuális kielégülésre: nem jó munkás az, aki élvhajász éjszaka után megy dolgozni, a szenvedély kiélése nem egyeztethető össze a termelő ember mozdulataival és a gépek óraműre kiszámított mechanikájával.” Ford és Taylor intézkedései a dolgozók magánéletének ellenőrzésére a hagyományos amerikai puritanizmusba oltódnak, hozzájárulnak a „pionírok erkölcsének, vagyis az igazi amerikanizmusnak az újjászületéséhez,” és tegyük hozzá: lendületet adnak a gazdaság fejlődéséhez.

Gramscit lenyűgözte az amerikai termelés műszaki-technológiai fejlettsége, szervezésének színvonala és hatékonysága, a munkás-munka viszonyban bevezetett újítások, a termelés növelését szolgáló fogások újdonságai. Torinóban tanúja volt annak, hogy az olasz ipar követte az autógyártás fejlesztésének amerikanizált útját. A FIAT-üzemekben alkalmaztak amerikai módszereket, amelyek a 20. század első évtizedére meghatározták a modern műszaki, technológiai és munkamódszerbeli eljárásokat, a szalagon történő szerelést, a sorozatgyártást, a termelés és a kereskedelem gazdaságossági elvének gyakorlatát. E komplex gazdasági jelenségnek szimbóluma a magyar mérnökök keze alól a Ford-gyárból kikerült híres autó, a T-modell, amit abban a korban elképzelhetetlenül nagy darabszámban értékesítettek (Galamb József egyik konstruktőr társa a nevezetes gépkocsi gyártásában az ugyancsak magyar származású Farkas Jenő volt.)

Gramsci felismerte a dinamikus amerikai gazdasági fejlődés egyedülálló előnyeit, tisztában volt azzal, hogy Amerikát nem terhelték az európai kapitalizmust megelőző társadalmi alakulatnak a fejlődést gátló parazita lerakódásai: a különböző, már a feudalizmusból megörökölt kedvezményezett csoportok, majd kései leszármazottaik élősködése a gazdaság, a társadalom

nyakán. A parazita rétegek nélküli Amerikában a munkaképességük teljes birtokában levő, javakorabeli bevándorló generációk életerejének hozzájárulása a gazdaság expanziójához felbecsülhetetlennek bizonyult, megsokszorozta Amerika gazdasági potenciálját, piaci versenyképességét. Az amerikai gazdaság és életmód sajátosságait, az „új világ” gazdasági és társadalmi állapotait még sem idealizálta, rámutatott az „osztályellentmondásokra”, melyeket a munkások és a többi társadalmi csoport közti életmódbeli, a jövedelmi viszonyokat illető távolságban írt le. Utalt a szesztilalomra is ebben az összefüggésben. „Ki issza meg az Egyesült Államokba csempészett alkoholt? Az alkohol luxuscikk és a magas bérek sem engedik meg a fogyasztását a dolgozó tömegeknek. Aki bérért dolgozik kötött munkaidőben, nem áldozhatja magát az alkohol keresgélésére, nincs ideje a törvény kijátszásának sportjára. Ez érvényes a szexualitásra is.” A luxus növeli az osztálykategóriák közti különbségeket, a társadalmi passzivitás margójára taszít jelentős csoportokat, amit legjobban a nők helyzetén lehet lemérni. „A gyáros milliárdosként is tovább dolgozik, a felesége egyre inkább luxus-emplős, lányai folytatják anyáik hagyományát. A szépségversenyek, a mozi, a színház stb. kiválasztják a világraszóló női szépséget és árverésre bocsátják. A nők utaznak, folyvást szelik az óceánokat. Menekülnek a hazai szesztilalom elől, szezonális házasságokat kötnek (emlékeztetőül: a hajóskapitányoktól megvonták a hajók fedélzetén kötött frigyek jogszerűsítését, mert sok leány az utazásokon ment férjhez, és ez egyenlő volt a jogi formalitásba burkolt prostitúcióval). A felső osztályokat jellemző jelenségek megnehezítik a dolgozó tömegek betörését az új ipari valóság szükségleteibe, mindenképpen meghatározva a pszichológiai és egzisztenciális szakadást a két osztály között, melynek kikristályosodása nyilvánvalóvá válik.” Ehhez járult a szakszervezetek meggyengítése, a munkásmozgalom ellehetetlenítése, a politikai élet sematikus elszürkítése, amiről Gramscinak nem lehettek közvetlen benyomásai, csak olvasmányjaiból és szabadlábban hallott elbeszélésekből szerzett ismeretet az amerikai életformáról.

Az amerikanizmust tárgyaló jegyzetekben egyik legfontosabb gondolat annak elismerése, hogy a liberális szabadversenyos kapitalista piacgazdaság eredményesnek bizonyult az amerikanizmus kibontakoztatásában, mi több a liberális állam amerikai változatát is elfogadta: „Az amerikanizáció megfelelő környezetet és szociális szerkezetet (vagy ennek a megteremtésére irányuló akaratot) igényel, egy bizonyos államtípust követel. Az állam (ott) liberális, nem a vámliberalizmus vagy az effektív politikai szabadság értelmében, a legalapvetőbb szabad kezdeményezés és gazdasági individualizmus értelmében, amely a saját eszközeivel „civil társadalom” gyanánt valósítja meg a történelmi fejlődést, a monopólium és az ipari koncentráció rezsimjét” – írta. Vélekedése szerint Olaszország és Európa nem áll ezen a fokon, a lakosság „demográfiai összetétele” (értsd szociológiai összetétele – PJ.) más jellegű, és a „racionalizálását” illetően arra gondolt, hogy a

parazita rétegeket csökkenteni, a termelői rétegeket növelni kell. A megoldásra vonatkozóan nem adott konkrét tanácsokat vagy javaslatokat, de leírta és példákkal illusztrálta az európai társadalmak, az olasz társadalom élőlőködő csoportjainak keletkezését, túlélési technikáit. Az olasz paraziták közé sorolta az államapparátus hivatalnoki gárdáját (Renato Spaventa közgazdász számításai szerint négy millió ember),²⁰⁸ a kevésbé kvalifikált, alkotó munkára kevésbé alkalmas értelmiséget, a klérust, a földbirtokosokat, a „rabló kereskedőket”, a professzionális hadsereget, ezt követően később a besorozott állomány hadseregét a hivatásos tisztikarral. A felmenők örökségéből, a családi vagyonból élők parazita tömege annál nagyobb, minél régebbi egy társadalom és minél több benne a megkövült lerakódás, számuk statisztikailag ismeretlen, mert nincs megbízható módszer a felmérésükre. Nápoly lumpen naplopói a jó példája annak egyébként, hogy mennyire ellentmondásos, mennyire bonyolult jelenségről van szó. Már Goethének igaza volt – írta Gramsci -, hogy „lebontotta a nápolyiak organikus semmittevésének (lazzaronismo) legendáját és rámutatott aktív tevékeny jellegükre. A probléma azonban abban áll, hogy mit eredményez valójában a tevékenységük, amely nem produktív, nem a termelő osztályok igényeit és szükségleteit elégíti ki. Nápoly az a város, ahol a Mezzogiorno (a Dél) földbirtokosai (nemesek és közönségesek) elköltik, fölélik az agrárium jövedékét.”²⁰⁹ E néhány tízezer földbirtokosból álló réteg a szolgálók és lakájaik udvartartásával képes maga köré szervezni a város impozáns tömegét a kisiparosaival, a kézművesekkel, a mozgó (ambuláns) árusokkal, akik elképesztően elaprózott kereskedelmi ajánlatokat és szolgáltatásokat kínálnak az utcán sétáló gondtalan járókelőknek. A város másik jelentős lakossági csoportja a nagybani és átmenő kereskedelembe érdekelt. Az új termékeket előállító termelői ágazat viszonylag kicsiny, noha statisztikailag Nápoly Itália negyedik ipari városa. Palermo vagy Róma szociális képlete („demográfiai összetétele”) nem különbözik Nápolyétól, sőt sok olasz várossal – a „száz város” országáról, Itáliáról – ugyanez elmondható. A közmondás ezerszeresen igaz: „ahol egy ló kakál, ott száz veréb eszik.”²¹⁰

Az olasz lakosság demográfiai – szociológiai - összetételét a termelés szempontjából károsan befolyásolta az emigráció, az elvándorolt tetterős, java korabeli férfiak tömege, a női munkaerő kihasználatlansága, egyes régiókban a lakosság alultápláltsága, a krónikus munkanélküliség, a parazitákat kiegészítő ugyancsak élőlőködő „félparaziták” sokasága. De nem csak Olaszországot jellemzi ez a helyzet, az „öreg Európa” valamennyi szegletében kisebb-nagyobb mértékben meglévő jelenségről beszélünk és még rosszabb viszonyokat találunk Kínában, Indiában; a kínai, indiai gazdaság ezért stagnál, politikailag-katonailag ezért tehetetlen a népük. Amerikában viszont

²⁰⁸ Uo. 2141.

²⁰⁹ Uo.2142. (Goethe: Lettere da Napoli, Rieti 1928. c. kiadvány alapján hivatkozik az Itáliát beutazó német költőre.)

²¹⁰ Uo. 2143.

elkerülve a fejlődés, illetve a megkövülés, a parazita lerakódások kialakulásának szakaszait, sikerült az új típusú termelő embert kialakítani, aki megfelelt a modern termelési folyamat, az új típusú munka igényeinek. Fontos szerep jutott ebben olyan civil alakzatnak, mint a Rotary Club rendszere, amely nem azonos a kispolgári szabadkőműves struktúrával: a Rotary Clubok a modern kapitalisták elit klubjai. Jellemzően a jezsuiták rendje „szemrehányást tesz a Rotarynak a szabadkőművességgel és a protestantizmussal való kapcsolata miatt, vagyis többé-kevésbé a katolikuság ellenes mozgalmat látják benne, mivel amerikai és az amerikanizmus eszköze.”²¹¹ A Rotary azonban nem felekezeti és nem szabadkőműves szervezet – írta Gramsci –, alapelve a szolgálat, törekvése a „rabló kapitalizmus felülmúlása, a gazdasági erők gyümölcsöző fejlődése új rendjének a bevezetése.”²¹² Kissé túlértékelően idézi az 1928-as Rotary-kongresszus elvi határozatát: „A Rotary alapvetően életfilozófia, azt tanulmányozza, hogyan békíthető ki a magán jövedelemre irányuló vágy és a kötelesség, a következetes törekvés között, hogy szolgálj a felebarátodat. Ez a szolgálat filozófiája: mielőtt magadra gondolsz, adj a magadéból, alapozd ezt az erkölcsi elvet arra, hogy aki jó szolgálatot tesz, nagyobb lesz a haszna.”²¹³ Miközben érdekesnek véli a Rotary-féle klubokat ideológiai, gyakorlati és szervezeti szempontokból, a kérdés kisördöge is kibújik belőle: a világgazdasági válság nem mér-e csapást az amerikanizmusra és a Rotaryra? Nos, a csapás bekövetkezett, de a kapitalizmus szempontjából elhárítható volt, és a Rotary talán idealizált formában maradt a Börtönfüzetek lapjain.

A fordizmus és taylorizmus módszereit elemezve – kitűzött programja szerint – Crocéval is polemizálva kitér Marxnak a Tőkében kifejtett profitráta csökkenő tendenciájának törvényszerűségére. Croce egyik tévedése Gramsci szerint az, hogy Marx tételeit csak interpretációs kategóriáknak fogja fel, és amennyiben igazak az állításai, akkor a kapitalizmus vége közvetlen közeli állapot; Gramsci mindössze egy kérdőjellel fejezi ki egyet nem értését, és a maga részéről elismeri az „amerikanista” kezdeményezéseket a profitráta csökkenésének megállítására. Ford könyveket írt erről és Gramsci szerint érdekes dolgokra hívta fel a figyelmet. Ford a profitráta növelése érdekében több ötlettel állt elő: „1) a folyamatosan beállítandó (új) gépek legyenek mind tökéletesebbek és kifinomultabbak; 2) a fémek legyenek ellenállóbbak és tartósabbak; 3) meg kell teremteni a magas fizetésekkel monopolizált munkás új típusát; 4) a gyártás során keletkező hulladék-anyagot redukálni kell; 5) mind jobban hasznosítani kell a melléktermékeket, takarékoskodni kell a hulladékkal, amire a nagyvállalati forma alkalmasabb a régi üzemméreteknél, mivel ezek szükségszerűen több hulladékot produkáltak; 6) hasznosítani kell

²¹¹ Uo. 541.

²¹² Uo.

²¹³ Uo. 542.

a hőenergia fel nem használt maradékát - régen a magas hőfokú olvasztó kemencék fölösleges kalóriái elvesztek a környezetben, holott csőrendszerekben tárolva felhasználhatók lakások fűtésére, stb.”²¹⁴ Nyilvánvaló, hogy minden műszaki újítás beruházási költségei az első időszakban magasak (eközben a profitráta csökken), azonban hosszabb távon a költségek csökkenni fognak és a profitráta sem csökken tovább. A monopolizált munkás magasabb bére ugyanezt az eredményt fogja hozni. Agnelli szenátor is rájött erre: a munkaerőpiacon található autóipari lemezlakatosokat mind magához, a FIAT-hoz kötötte a magas fizetésekkel, gyára egyeduralkodóvá vált a konkurencia-harcban.

Fontos része a Börtönfüzeteknek az amerikanizmussal kapcsolatban a fasiszmus által alkalmazott „modernizációs” elképzelések összehasonlítása az amerikai tapasztalatokkal. A korporatív kezdeményezés, és általában a fasiszta munkajog, a gazdaságszervezés, a pénzügyi manőverek modernizációs célt szolgáltak. Az államadósság amortizációjával, a kincstárjegyek címleteivel, a közvetett adók terhére róva a közvetlen adókat, és más pénzügyi intézkedésekkel nagy ipari átalakulást, a félféudális jövedelmezőségi formák eltűnését akarták megoldani, de közben – Gramsci szerint - a jövedelmezőségek új parazita formái alakulnak ki, mivel a korporatív irányzatot befolyásolja a munkanélküliség, és visszahúzzák a korábbi társadalmi alakulatok élőködőit. A középrétegek veszélyeztetett csoportjainak munkanélküliségét óhajtják enyhíteni, a foglalkoztatottaknak minimális megélhetést biztosítanak, de nem termelő tevékenységekkel, hanem adminisztratív, improduktív parazita munkakörökkel, vagyis ha érvényesülne a szabad verseny, az egész rendszer megrázkódna és összeomlana, és átmenet keletkezhetne a fasiszta „passzív forradalom” irányváltásából a pozitív jellegű társadalmi fordulathoz. Ebben az összefüggésben említi írásainak más helyein már szerepeltetett „passzív forradalom” kategóriáját, elméleti rendszeréhez tartozó fogalmát.

Gramsci sokat töprengett azon, hogy az amerikanizmus leírható-e a „passzív forradalom” fogalmával. „Passzív forradalom” alatt a mélyreható társadalmi változásokat, „felfordulást”, társadalmi rendszerek megdöntését provokáló irányváltások történelmi folyamatainak egyik interpretáló kategóriáját értette. Az olasz Risorgimento jellemzésében használta átfogóan és kidolgozottan a fogalmat: az egységes olasz államiság kialakulása a „passzív forradalomra” vonatkozó gondolatmenetének alapanyaga. A Risorgimento, mint „forradalom nélküli forradalom”, másként mondva „passzív forradalom” megvalósulási módjának és körülményeinek a feltételeit a „passzív forradalom” kategóriájával értelmezte. A fogalom történelemfilozófiai előzményeiben a francia forradalomhoz, a forradalom előtti állapot restaurációjához,

²¹⁴ Uo. 1312.

Franciaország és Európa háborújához ment vissza. A francia forradalommal és európai expanziójával szemben a kontinens ellenállást tanúsított, nemzeti felkelések törtek ki a francia hegemonia ellen, és megszülettek a modern európai nemzetállamok a szociális harcok és döntően a franciaellenes nemzeti háborúk eredményeként. Ezek kombinációjába ékelődött a Restauráció is, melyben a keletkező nemzeti államok keretei között a francia forradalom ellenhatása alatt „a szociális ütközések eléggé rugalmas viszonyok között lehetővé tették, hogy a burzsoázia radikális felfordulás, a francia terror apparátusa nélkül jusson hatalomra. (Itt) a régi vezető és kormányzó osztályokat degradálták, de nem iktatták ki, fizikailag sem semmisítettek meg őket, osztályokból *kasztokká* alakultak meghatározott pszichológiai karakterrel, de nem túlnyomó gazdasági funkciókkal.”²¹⁵ Tulajdonképpen ezt a Restaurációval kombinált nemzetfejlődési átalakulási és kapitalizálódási folyamatot nevezi „passzív forradalomnak”, amit más-más viszonyok közti „passzív”, azaz nem forradalmi irányváltásokra szintén használható interpretációs fogalomként kezelt. A „passzív forradalom” fogalmának bevezetésével Gramsci arra keresett általános érvényű választ (az „amerikanizmust” bevezető tételes összefoglalójában is), hogy helyettesíthető-e a jelenlegi plutokrata réteg közvetlenül a termelésen alapuló tökefelhalmozási és elosztási rendszer új, az oroszországi forradalomból sarjadt mechanizmusokkal és szerkezeti elemekkel? A kérdés feltevése nem ennyire célzatos, de felismerhető benne az 1917-es szovjet eszmének a reminiscenciája és újbóli megközelítése, ám kiegészül az amerikanizmus gazdasági és munkaszervezési tapasztalataival, az amerikanizmus elemzéséből származó felismerésekkel. Felveti még: az amerikanizmus jelent-e történelmi korszakot, vagyis determinálhat-e egy fokozatos jellegű megrázkódtatást, mint amilyent a 19. századi „passzív forradalom” fogalmában összefoglalt és jellemzett, vagy képviselheti-e azoknak az elemeknek a felgyülemelését, amelyek francia típusú felfordulás másik formáját, azaz a nem passzív, a társadalmi erőket cselekvésre sarkaló „aktív forradalmi” (idéző jel tőlem – PJ.) robbanást válthatnak ki? Ennek kialakulásában nyilvánvalóan közrejátszhatnak az amerikai feltételek közt megjelenő magánéleti és erkölcsi korlátok, a társadalmi szakadékok, melyek ellentmondásokat, a társadalmi feszültségek kitörő kríziseibe lökhetnek társadalmakat – nem kizárólagosan Amerikában, más fejlett vagy kevésbé fejlett kapitalista régiókban úgyszintén.

²¹⁵ Uo. 134. A „passzív forradalom” kategóriájának leíró meghatározására és a Börtönfüzetek 134. oldaláról vett idézetre vonatkozóan lásd Luisa Mangoni magyarázatát, in Gramsci. Le sue idee nel nostro tempo, Editrice l'Unità, Roma, 1987. 129. NB. Gramsci a Börtönfüzetek id. kiadásának 504. oldalán hivatkozik Vincenzo Cuoco (1770-1823) történész politikusra, a nápolyi köztársaság (1799) kormányának tagjára, aki megalkotta a „passzív forradalom” vagy a „forradalom nélküli forradalom” fogalmát a napóleoni háborúkra történt reakciókkal összefüggésben. Megjegyezte, hogy Cuoco terminusa egzakta.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a nemzetközi viszonyok elemzése szervesen épül az amerikanizmusról formált nézeteibe, de az egész elméleti teljesítményébe is; legyen szó a hegemonia-elméletéről, a „történelmi blokkról”, a „modern fejedelemről” mint politikai pártról stb. A nemzetközi viszonyok és az amerikanizmus elemzésében internacionalista felfogásához kapcsolódik az olasz kultúrába ágyazódó kozmopolitizmus kérdése, amelyhez rendkívül gazdag tárgyi tudással és sokoldalúsággal nyúlt.

Az utóbbi időkben találkozni olyan véleménnyel, mely szerint Gramsci átértékelve internacionalista meggyőződését, a Kommunisták Internacionálé világpárti szerepének funkcióját nem betöltő, működésképtelen demokratikus centralizmusát az általa magáévá tett Kominternhez kötött proletár internacionalizmust a kozmopolitizmussal helyettesítendő, és ezzel összefüggően, legalább is bizonyos fokig leválna a leninizmusról.²¹⁶ A felvetés Gramsci egyik legjobb ismerőjétől, Giuseppe Vaccától származik, akivel több évtizede szakmai kapcsolatban vagyok, mindettől, valamint a barátságunktól nem eltekintve észrevételeket kell tennem az feltételezéséhez. Mégpedig: Gramsci a saját interpretációs kategóriáit – így a kozmopolitizmusra vonatkozó tételes állításait - nem fogta fel abszolút érvényű axiómáknak, és ez mindössze formai premissza a polémiahoz, egyéb okok miatt is véleményem szerint Gramsci internacionalizmusának a sajátos olasz kozmopolitizmus jelenségeivel egyeztetett elképzeléséről van szó, olyan felfogásról, amely érdemben tárgyalja az internacionalizmus és az olasz kozmopolitizmus, a kulturális-intellektuális és történeti kozmopolitizmus kapcsolatát az internacionalizmussal. A kozmopolitizmust Gramsci nem a szó világpolgári értelmében fogja fel, az olasz kozmopolita hagyományokról beszél, amelyek egyben internacionalista jellegűek is, nemzetközi érvényűek. Ha a kozmopolitizmust nem csak a világpolgár jelentésében értelmezzük, akkor az internacionalizmus és kozmopolitizmus közti képzeletbeli fal azonnal leomlik. Az olasz kultúra hagyományai mélyen gyökereznek az olaszság, Itália „földrajzi fogalmának” történeti múltjában, Róma örökségében, majd a középkori keresztény kultúra univerzalizmusában, a reneszánsz és a humanizmus értékeiben, melyek mind kozmopolita értelemben, nemzetközileg sokat adtak a világnak, az emberiség kulturális közkincsét jelentik.

Az internacionalizmus-kozmosopolitizmus közvetlen és közös tartalmakat képviselő kapcsolatát Gramsci összefüggésbe hozza a „felforgatás” forradalmi értelmével, az elutasított rendszer

²¹⁶ Lásd Giuseppe Vacca, *Modernitá alternative, Il Novecento di Antonio Gramsci*, Giulio Einaudi editore, Torino, 2017. 73., és 88-90. (A szerző hosszú ideig, a '80-as évek végétől 2017-ig irányította a Gramsci Alapítvány és Intézet kutatásait, több munkáját szentelte az intézmény névadójának, noha nem idegenkedett korábban sem attól – egyébként nem elítélendően, mivel az intézmény első számú menedzserének feladata volt a Gramsci-kutatás elhelyezése az adott társadalmi-politikai viszonyok közé - , hogy aktuális pártpolitikai kérdésekkel vagy folyamatokkal, esetleg igényekkel összefüggésbe hozza Gramsci életművét.)

megdöntési szándékával; érvelését azután szokásához híven az olasz történelem és kultúra sajátosságai közé, – mint látni fogjuk jelen esetben – konkrét nyelvi, szemantikai sajátosságok közé is elhelyezi. Ami a „felforgatást” illeti, kifejti, hogy osztályalapon van negatív és pozitív jelentése. *A nép* érzi, vannak ellenségei és empirikusan az *urakban* határozza meg őket: a vidékiek ellenségesen viseltetnek a városi ember iránt, de averzió él a bürokrácia ellen is, és ez már azonosítható az állammal szembeni érzésekkel. A parasztember – a kisbirtokos is – gyűlöli a *funkcionáriust*, mondjuk az adóbehajtót, akit azonban nem azonosít az állammal, és az államot ezért nem gyűlöli, mert fogalma sincs arról, mi az állam. Számára a funkcionárius az úr – a mihaszna semmirekellő. Ez a parasztemberhez képest gazdaságilag nulla, dologtalan, nem termelő, éhenkórász; ezekre mondja az olasz: „morto di fame” (szó szerinti átírásban az „éhség halottja”). Falvakban főleg, de a városi településeken is a „morto di fame” másik értelemben a szegény ördögnek számító földműves napszámosokra, és a jelentéktelen haszontalan (különösebb formátummal vagy képzettséggel nem rendelkező) értelmiségiekre vonatkozik, akik bizony gyenge keresetűek, éheznek, akár bele is halhatnak az éhezésbe. Az első, az *úr* gyűlöletét kifejező, jelentés – mondja Gramsci – félféudális jellegű, nem osztálytudatos, éppen csak dereng benne valami kezdetleges elutasító attitűd, ami halványan a „felforgatás” tendenciáját hordozza, de nem hordja ki. Ez a fajta „felforgatás” kétarcú, jobbra is, balra is néz; ha balra néz is, csalóka, mert „a döntő pillanatokban reménytelen bátorságában szívesen összefog a csendőrrel” (carabiniere).²¹⁷

A munkásmozgalmi politikai kultúra megjelenésével a szocialistákat, élesen és negatíve megkülönböztetve őket a pozitív minősítésű nacionalistáktól, internacionalistáknak nevezték (az I. Internacionálé volt az első világszervezetük), korrelációba hozva az osztálytudatos szocialista internacionalistát az államellenes „felforgatóval” (igen gyakran egy kalap alá véve a szocialistát és anarchistát). Innen egy lépéssel tovább haladva rokonságba került az internacionalista kifejezés a politikai értelemben kevésbé körülhatárolt kozmopolitizmussal, amelynek székhelye Itália a maga gyermekcipőben járó nemzeti és politikai történetével, új keletű (kezdeté a 19. század utolsó harmadára tehető) államával; a megkésett fejlődés hátrányait teljes egészükben a mai napig nem küzdte le az olasz állam, és története során mindenkor szembe kellett néznie a gyenge gazdasági-politikai, a még gyengébb katonai tényezői jellegével. Ez a magyarázata annak is többek között, hogy a nacionalizmus televény táptalajra talált, miként arról már értekeztünk; a felfokozott nemzeti érzés lett volna hivatott ellensúlyozni az állam gyenge gazdasági-politikai és katonai

²¹⁷ Uo. 325. (A „carabiniere”-t általában csendőrnek fordítják, igazából nem „csendőr” a carabiniere. A hadsereg elit alakulatának tagja, rendészeti feladatokat is ellát; carabina=karabély alapján a régi katonai szervezetben a kardot követően a modern fegyverrel, puskával felszerelt egyenruhásra ragadt rá a „carabiniere” terminusa, a puskás katonát jelenti.)

tényezőit. A kulturális és értelmiségi kozmopolitizmusnak azonban jelentős és erős hagyományai vannak.

A leninizmusról való leválás helyett Gramsci kapcsán szerencsésebb lenne az ó-divatú, ám sok tekintetben érvényes lenini internacionalizmusnak a továbbgondolásáról beszélni. Vacca eddigi munkáinak is ez a szellemisége. Legutóbbi könyvében Gramscinak abból a jól ismert passzusából vezeti le mondandóját, amelyben a kelet-európai és a nyugat-európai politikai küzdelmek, forradalmi mozgalmak különbségét hasonlítja össze, megállapítva, hogy már Lenin is gondolkodott a világforradalmi folyamat elakadásának problémájáról, elemzése azonban félbe maradt. Gramsci szerint a Keleten sikeres „mozgó háború” helyett (az egyetlen forradalmi rohammal megszerzett politikai hatalom: képtelen a Téli Palota bevétele) Nyugaton az „álló háború” (a pozíció-harcok sorozata) módszere és stratégiája lehet eredményes az állami struktúra és a civil társadalmi intézményrendszer tagoltsága miatt. Lenin felismerte az új módszerek időszerűségét, de koncepcióját már nem tudta elmélyíteni - írta Gramsci és ő maga épp a koncepció elmélyítését vállalja fel: helyeseli Lenin nemzetközi kiindulását, ugyanakkor sürgeti a különböző nemzeti terepek felderítését, egyeztetve a nemzetközit a nemzetivel, megalapozandó a stratégia sikerét.²¹⁸ Nos, ezekben a kérdésekben Lenin mellett sok teendője lett volna – Leninnek nem sok ideje maradt erre - a nyugati forradalmárok vezetőinek, akiket Lenin – „Baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége c. munkájában írtak szerint - a legilletékesebbeknek tartott a feladat megoldására. Gramsci – a maga részéről – vállalkozott erre, amennyire a börtön cellájában módja volt rá.

Vitathatatlan tény a Komintern irányvonalának ellentmondásossága, sikertelensége az 1920-as évtizedben, egészen 1935-ig, antifasiszta szövetségszervezéséig. A '20-as évek periódusa a munkásegység helyreállításának felváltása a szociáldemokrácia elítélésével a kommunista pártoknak vereségeket, politikai károkat okozott, azonban mindezért nem az internacionalizmus a felelős, és erre Gramsci sem gondolt. Ha közelebbről szemléljük az internacionalizmus-kozmpolitizmus kapcsolatát, szembeötlőn feltűnhet a gondolatmenet „olasz” karaktere, jegyzeteiben kétség kívül dominálnak az olasz vonatkozású tények és adatok, az olasz problémák elemzése, az olasz példák bemutatása. Történelemfilozófiai gondolatainak kifejtését, motivációjukat az olasz értelmiség kialakulásában és fejlődésében megnyilatkozó kozmopolitizmusra összpontosítja. A Római Birodalom európai dimenziójánál kezd a kozmopolita elemek kifejtését, majd a katolikus egyházi hagyományoknál, a Vatikánnak mint világvallási központnak a jelentőségénél, a középkori univerzalizmus tradíciójával, a reneszánsz

²¹⁸ Uo. 866.

és a humanizmus kultúrateremtő erejével folytatja, rámutatva olasz művészek, irodalmárok, tudósok, mérnökök, építészek, magas rangú katonatisztek, hajósok és diplomaták európai és Európán túli szétáramlására, példázva az olasz értelmiség, az olasz kultúra nemzetköziségét, a kozmopolitizmusát. Az olasz értelmiséget ebben az érvelésben egyértelműen és félreérthetetlenül „kozmpolita rétegnek”²¹⁹ írja le. Tézisét hihetetlen sok példával illusztrálja – ha a neveket föl kellene sorolnunk, a névsor kitenne egy kisebb lexikont. Elég az hozzá, hogy a széles skála a Mátyás király udvarában foglalkoztatott olasz művészekről, tudósokról, vagy a híres törökverő Ozorai Pipótól (Pippo) (Filippo Scolari – született 1368 körül Firenzében, meghalt 1426-ban) az Angliába menekült carbonari Antonio Panizziiig (1797-1879) nyílik. A budai várat a töröktől visszafoglaló Eugenio Savoia nem kerül szóba, annál inkább egy másik Savoia, Emanuele Filiberto (1553-1580) elévülhetetlen katonai és politikai érdemei miatt; neki köszönhető, hogy francia grófságából Piemontba, Torinóba helyezte Savoia fővárosát, és az olaszországi államfejlődés motorjává tette. A kétoldalú magyar-olasz „kozmpolita” összefonódás negatív és szerencsésen elvetélt ötlete volt, hogy állítólag az ugyancsak a savoiai-ház aostai ágából való hercegnek (Luigi Amedeo d’Aosta) följánlották volna Szent István koronáját, amennyiben Horthy Miklós előrehaladott kora miatt visszavonulna. Ilyen tartalmú táviratot küldött Luigi Orazio di Vinci-Gigliucci budapesti követ Ciano külügyminiszternek 1939. júniusban, mintegy megerősítve egy évvel azelőtti információit.²²⁰ A korona idegen fejre tételével az akkori uralkodó kör tovább folytatta volna a magyar szuverenitást sértő gyakorlatát, főképpen azért negatív, mert a herceg „hétpróbás reakciós,”²²¹ 1920-ban a királynak, III. Viktor Emánuelnek azt javasolta, hogy Itáliában a Horthy-féle rendszert vezesse be, ez alatt a maga részéről katonai diktatúrát, fasisztoid ellenforradalmi rendszert értett.

Antonio Panizzi külön kiemelése a pozitív példák közül azért indokolt, mert a British Múzeum igazgatói székébe ülhetett és Lord Palmerston barátságával büszkélkedhetett, jó viszonyban volt Gladstone-nal is, munkásságának elismeréseként kijárt neki a Sir rangja és megszólítása; azon kevesek közé tartozott, akiket Anglia maradéktalanul befogadott. Tehát az olasz kozmpolita értelmiségiek skálája módfelett széles és változatos. De nem ez a legérdekesebb fölvetett kérdés Gramsci részéről: önmagától is kérdezi – olykor adós a direkt felelettel, mert már indirekt módon benne van a kérdésben -, miért nem fordult Cristoforo Colombo valamelyik olasz uralkodóhoz tervének megvalósítása érdekében, miért kért portugál, illetve spanyol támogatást? Miért ír

²¹⁹ Uo. 1485.

²²⁰ V.ö.: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (1936-1941), válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Réti György, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2007. 188.

²²¹ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo* id. kiadás II. vol. 439.

Machiavelli többnyire csak francia és spanyol adalékokról? Gramsci úgy látja, hogy az olasz kultúra a 14. és a 18. század között töltött be fontos szerepet, ezekben a századokban született, élt és alkotott a legtöbb híres-neves kozmopolita. A 18. század után az olasz kultúra hanyatlott, de közben is időnként előfordult a felsőbbség felelőtlenége, a kulturális értékek elhanyagolása, létrehozóik lebecsülése, míg az alkotó értelmiségiek megszállottan szenvedélyesen gyakorolták hivatásukat – sokszor külföldön. Egyik jegyzetében Michelangelóról mondja, számára „nem létezett más, csak a művészet. Pápák, fejedelmek, köztársaságok ugyanazt (a mecénatúrát – PJ.) képviselték a szemében, csak adjanak lehetőséget neki az alkotásra;”²²² különben, hogy dolgozhasson akár egy török hatalmasság („Gran Turco”) szolgálatába is kész beállni – „fenyegette” meg Gyula pápát, aki történetesen elismerte zsenialitását. NB. Cristoforo Colombo „Gran Turcója” előbb a portugál, azután a spanyol uralkodói ház; spanyol szolgálatba szegődött, hogy hajózhasson, hogy Nyugatnak véve az irányt eljusson Indiába. Hallatlan és halhatatlan kozmopolita kitartással, elképzeléséhez hajlíthatatlanul ragaszkodva minden megpróbáltatás közepette hetven nap tengeri út után partot ért az Indiának hitt ismeretlen kontinensen, amit azután a másik olasz utazó („kozmpopolita”) hajóról és térkép készítőről, Amerigo Vespucciról Amerikának neveztek el.

A kozmopolitizmus modern kiadású, már-már elfeledett képviselője Enrico Berlinguer, aki 1980-ban Pekingbe repült, hogy a Dolgozó Ifjúság Világszövetségének budapesti, egyszerre internacionalista és „kozmpopolita” irodájában mintegy harminc évvel azelőtt megismert kínai kollegájával, a kínai kommunista vezetővel, Hu Jao-bang-gal tárgyaljon, és közvetítsen a szovjet-kínai vitában, lazítsa a brezsnyevi „proletár internacionalizmust”, Moszkva ideológiai vezető szerepét, ideológiai monopóliumának dogmáját. Berlinguer a kommunizmust európaivá, eurokommunizmussá akarta fejleszteni, kozmpopolita módon demokratikus kommunizmusban gondolkodott: koncepciójának előzményei megtalálhatók Gramsci elméleteiben, és ahogy Gramsci internacionalistaként volt kozmpopolita, ugyanez Berlinguerre is igaz. Elvei és meggyőződése szerint „új internacionalizmus”-ra hivatkozva polemizált Moszkvával; úgy gondolta, hogy a nemzetközi élet új realitásait kell tanulmányozni és új stratégiát kell kidolgozni a nemzetközi kommunista mozgalomban a mozgalom számára.

Gramsci Renaud Przewdzieckinek a „Nuova Antologia” 1930. július elsejei számában közölt tanulmányát idézve írta, a szerző szerint a „diplomácia létrejöttéhez és fejlődéséhez Itáliában természetes talajra lelt először a régi kultúrát, másodsor az állami széttagoltságot tekintve, főleg ez utóbbi ugyanis helyt adott a politikai és kereskedelmi harcoknak és ellentéteknek,

²²² Uo. 257.

következésképp favorizálta a diplomáciai képességeket.”²²³ A lengyel szerző tucatnál több olasz, többnyire velencei diplomatát sorolt fel lengyel, porosz, vatikáni és más szolgálatokban a 16. és 17. században, megjegyezve végül, hogy „olaszok alapozták meg a modern diplomáciát. A Szent Szék hosszú évszázadokon keresztül a világpolitika nagy részének ítélő bírása, stabil nunciatúrákat (értsd az első diplomáciai képviselőket – PJ.) létesített, a Velencei Köztársaság volt az első állam, amely szabályos diplomáciai szolgálatot szervezett.”²²⁴ Miközben példák sorozatán át mutatja ki az olasz értelmiség nemzetközi súlyát, az olasz értelmiség szétáramlását a világban, másfelől viszont rámutat, hogy az olasz földön otthonra talált sok külföldi bevándorló értelmiségi, mivel Itália egész területe a régmúlt idők múzeuma és emlékeinek tárháza, a tanulmányok, a szellemi-kulturális építkezés megkerülhetetlen helyszíne.²²⁵

Gramsci számára azonban az internacionalizmus-kozmpolitizmus viszony politikai aspektusai a legfontosabbak. Szerinte a probléma megértéséhez az olasz nemzeti („nacionalista”) fejlődést az olasz politikai egység kialakulásával együtt kell tárgyalni. Az ország területi-politikai egységének kialakulása előtti időkben Itáliáról, mint létező állami entitásról, mint országról nem lehet beszélni. „Olaszországban a politikai, területi, nemzeti egység hagyománya hiányos (vagy egyáltalán nem is létezik), az 1870 előtti Itália nem képezett egységes korpuszt. Itália a rómaiak idején közép- és dél-Itáliát jelentette a Magra és Rubicon folyókig, a középkorban területet veszített a „Longobardia”-nak nevezett földrajzi területtel szemben..., rendelkezett azonban a kulturális tradíciójával, amely nem a klasszikus antikvitásra, hanem a Trecento és Seicento közti periódusra száll vissza, és összeköti a klasszikus kort a humanizmussal és a reneszánszsal. Ez a kulturális egység adta valójában a Risorgimento és az (olasz) egység igen gyenge bázisát, a polgárság köré gyűjtve a lakosság legaktívabb és legintelligensebb rétegeit. Még mindig ebben van a népi nacionalizmus szubsztrátuma”²²⁶ – de hiányzik belőle a francia, a német vagy az amerikai nacionalista pszichológiában meglevő politikai-katonai és politikai-gazdasági érzület. Ezek hiánya, illetve menet közbeni elvesztésük a 19. század derekán válik nyilvánvalóvá, ugyanis a korábbi évszázadokban az olaszok egész sor jelentős katonai vezetőt adtak Európának. Az 1500-as évek végén a spanyolok flandriai háborújában kitüntette magát Alessandro Farnese, Parma hercege, illetve a haditechnika és katonai építészet kiválóságai, mint Paciotto da Urbino, Gabrio Serbelloni, továbbá felsorol még jó pár katonai parancsnokot, akik az olasz katonai érdemeket testesítették meg – valamennyien külföldön kamatoztatva képességeiket. Például az osztrák

²²³ Uo. 903-904.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Lásd uo.629.

²²⁶ Uo.325-326.

udvarnál, a magyar történelemből, Erdélyből ismert, a Báthoryakat gyászba borító (egyébként albán származású) Giorgio Basta, vagy a katonai teóriáira hagyatkozó későbbi utóda, Raimondo Montecuccoli.²²⁷ Valamennyien olaszok, azonban tevékenységük nem az olasz nemzeti történelembe szervül, azoknak az államoknak a történetébe, melyek „korpuszában” helyet foglalnak, hasonlóan a korzikai Napóleonhoz, aki francia, vagy a zsidó Rothschildhoz, aki német. Ezekben az emberekben különböző nemzeti identitások olvadtak egybe, az olasz példák minden esetre aláhúzzák az olasz értelmiség kozmopolita jellegét, egyúttal az olasz vezető osztály „nemzeti gyengeségét”, mivel nem tudott olyan gazdasági helyzetet teremteni, amely visszaszívta volna a kivándorolt kiváló munkaerőt, és – sok esetben – a külföldön érvényesülő értelmiségi kvalitásokat.²²⁸

Nem egyedül a német Rothschild miatt kerül említésre az olaszországi zsidóság, fejtegetve, hogy Itáliára miért nem jellemző az antiszemitizmus; az a fajta antiszemitizmus, amely a hitleri Németországban tombolt, és másutt is szolgai követőkre talált, vagy már eleve létezett minden gyilkos ösztönével. A történész Arnaldo Momigliano (1908-1987) disszertált Velence és más városok zsidóságáról, és megállapította, az olasz zsidók története olasz nemzeti tudatuk kialakulásának története – Gramsci ezzel egyetért. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a kultúrtörténeti folyamatban az olasz zsidók meghaladták mind a lokális („municipalista”) partikularizmusokat, mind a katolikus kozmopolitizmust, vagyis laikus szellemiségük a katolicizmussal való (kulturális) harcban, azaz békésen, világos módon együtt fejlődött a nemzeti tudatukkal, a nemzetileg is elfogadott (olasz) államon (saját államukká váló államon) belüli zsidótlanosodási tendenciájukkal.²²⁹ Az olaszországi zsidóság az olasz nemzeti tudatban ismerte fel a saját identitását, csak úgy mint a piemontiak vagy a nápolyiak és szicíliaiak, akik lokális sajátosságaikat (részben) levette öltötték magukra olaszágukat.

A Börtönfüzetekben több helyen (behatóbban a füzetek vége felé) kitér a Németországban intenzíven teret hódító elvakult antiszemita kampányokra, Rosenberg és Hitler teóriáira, melyeket „intellektuálisan alacsonynak és vulgárisnak”, magyarán primitívnek tart. „Csak ma (1935) – írta – a hitlerizmus uralta német kultúra hallatlan gyalázata és brutalitása megnyilvánulásával vette észre pár értelmiségi, mennyire törékeny a modern civilizáció...”²³⁰ Elképzelhető, mit írt volna, ha megéri a „modern civilizáció” förtelmes összetöretését a II. világháborúban.

²²⁷ Uo. 383-384.

²²⁸ Uo. 385.

²²⁹ Uo. 1800-1801.

²³⁰ Uo. 2326.

A nemzeti-nacionalista és nemzetközi, illetve a kozmopolita-internacionalista kapcsolódások bonyodalmairól – úgy vélem – sokféle megközelítés található Gramsci gondolkodásában, azonban elsősorban és a legfontosabb helyre mindenképpen az elnyomott osztályok felőli megközelítések kíváncsiak. Olasz változatában az elnyomott osztályok öntudatlanságának „felforgató” vagy „internacionalista” jellege is átmehet, átcsaphat „sovinizmusba”, amíg a reális osztályhelyzet nem tudatosul bennük. Ettől eltér az elnyomó vagy az elnyomókhoz közeli csoportok „frenetikus, a római birodalom dicsőségéhez, a tengeri köztársaságokhoz, a világhírű tudósok, művészek, irodalmárok virágzó individuális sikeréhez kötődő sovinizmusa. Az olasz sovinizmus jellegzetes nemzettudati állapot és rendelkezik a kizárólagos saját típusaival, együtt említhető a népies xenofóbiával, ami szintén jellegzetes..., sok szabadkőművest, liberálist és demokratát foglalt magába a korai nacionalizmus... Valójában ezek a nacionalisták nem irredenták, alapvetően franciaellenesek.”²³¹ Vagyis sovinisták. Tehát a nacionalizmus, sovinizmus, irredentizmus bonyolultabb kérdések, mint első pillantásra tűnnek. Figyelmes tanulmányozásuk politikusi gondosságot igényel, és Gramsci jegyzetei erre is figyelmeztetnek.

Tovább vizsgálva a „felforgató” és a „forradalmár internacionalista” viszony kérdéseit megállapítja, a kettő közti távolság nagyon rövid. A gondolatot folytatva arról szól, hogy a forradalmár és az internacionalista fogalmának tartalma korrelatív az állam és az osztály fogalmával: ha az állam természetének megértése hiányos vagy hibás, akkor hiányos az osztálytudat (az államot megérteni nem csak a védelmezésekor kell, akkor is meg kell érteni, amikor támadják, mert meg akarják változtatni, és tudatosan kell dönteni a védelméről vagy a felszámolásáról), vagyis hiányos a pártok politikai hatékonysága. A vándorcigányok bandái, a politikai nomádizmus veszélytelen, úgyszintén veszélytelen volt az olasz felforgatás és internacionalizmus. Kritikáját a forradalminak mondott szocialista pártnak, és a társadalom forradalomra hivatott erőinek címezte, magasabb politikai szervezettségi fokot tűzve ki célul, a kommunista párt létrehozását.

Egy másik fontos gondolatfolyamában (az 1934-35-ben kelt 19. börtönfüzetben) felteszi az olasz politikatörténetre, egyúttal az aktuális politikai helyzetre (a jegyzet az etiópiai agresszió közvetlen előkészületeinek napjaiban keletkezhetett) irányuló kérdését: „Az olasz állam megalakulásához és a nemzeti egyesüléshez vezető politikai mozgalomnak szükségszerűen a nacionalizmusban és a militarista imperializmusban kell végződnie?” A felelet részletes, és mind történelmi, mind politikai jelentéseiben rendkívül izgalmas, méltán tükrözi Gramsci internacionalista-kozmosopolita felfogását: „Állítható, hogy ez a (nacionalista, aktuálisan imperialista) kifejelet anakronisztikus és

²³¹ Uo. 181-182.

történelemellenes (vagyis mesterkéltnél és csak lélegzetvételnyi); valójában minden olasz hagyománnyal ellenkezik, előbb a rómaival, azután a katolikussal. A tradíciók kozmopoliták. Azt még meg lehet magyarázni, hogy a politikai mozgásnak intellektuálisan reagálnia kell a hagyományokra, és hogy helyt adjon a nacionalizmusnak, ez a reagálás azonban nem szerves, és nem népi. Egyébként a Risorgimentóban Mazzini és Gioberti a kozmopolita tradícióba kívánták ültetni a nemzeti mozgalmat, meg akarták teremteni az újjászülető Itália küldetésének mítoszát az új európai és világ-kozmosz formájában, de csak egy verbális, retorikus, múltba néző mítoszról volt szó, nem felelt meg a jelen már kialakult vagy a fejlődés folyamatában levő feltételeinek (efféle mítoszok mindig az olasz történelem fermentumai voltak, a legújabb időkben is...). Amennyiben egy esemény létrejött a múltban, nem jelenti azt, hogy megismétlődhet a jelenben és a jövőben; sem a jelenben, sem a jövőben a katonai expanzió feltételei nem adóttak, és nem is alakulhatnak ki. A modern expanzió pénzügyi-kapitalista rendszerű az ember nélkülözhetetlen hozzájárulásával. Gramsci életének olasz jelenkorában az „emberi elementum” vagy „tőke-ember” vagy „munka-ember”. A kapitalizmus szakaszában mindkét típus kifejlődött és egyik feltételezi a másikat. Mindkettőre jellemző ugyanakkor a kozmopolita minőség, a tőkés a kapitalizmus országhatárokon átlépő rendszerének, a tőkének az embere: világpolgár, kozmopolita. A „munka-ember”, a munkás ugyancsak átlépheti az országhatárokat, munkaereje bárhol piacképes módon eladható, azonban épp ebben a minőségében nem világpolgárként jelenik meg, hanem kizsákmányolt internacionalista kozmopolitaként. Státusza ellentétes a hazájában vásárolt fényűző lakóhelyéhez, gazdag tulajdonához, biztos egzisztenciájához ragaszkodó tőkésével, lényegében „hazátlan” (a „munkásoknak nincs hazájuk”), hazátlanságba kényszerített, nemzetek fölötti internacionalista, a rendszert elutasító lázadó, „felforgató”. Kétszeresen igaz ez a kivándorló (emigráns) olasz munka-emberre, aki hazáját, családját, környezetét nem önszántából hagyta el, világnézete szintén internacionalista, nem világpolgár módjára kozmopolita. A tőkés vagyonos és uralkodó osztályok világnézete nacionalista, illetve nem munkás-internationalista, inkább kozmopolita világpolgári, ha a kizsákmányolás rendjét az országhatárokon átlépve egyeztetnie kell külföldi kollegáival. Az elnyomott kizsákmányolt osztályokban is előfordulhat - a gazdasági-politikai tudat gyengesége miatt öntudatlan ellentét alakul ki az osztály természetes ideológiájához viszonyítva – a nacionalizmus, másik válfajában a sovinizmus is. Az alapvető, a „tőke-ember” és a „munka-ember” közötti ellentét azonban mindkét oldalon tudatosítja az antagonisztikus világnézetek lényegét, amiből az következik, hogy a történelem perspektíváját, a kapitalizmus meghaladását a „munka-ember” és osztálya hordozza.²³² Az olasz expanzió, az olasz társadalmi-

²³² Lásd uo. 795., 1190.

gazdasági fejlődés – mondja Gramsci - csak a munka-emberre épülhet, a munka-embert képviselő értelmiségi tevékenysége csak abban az esetben különbözhet a nem a retorikus, a múlt papírizú emlékeivel felfűjt hagyománytól, ha a munka-ember sajátosságait ismeri, elsajátítja és valóban képviselni tudja. (Sok szakmunkás messze többet tud, többet ér, mint egy érdemtelenül szerzett ócska diplomával a zsebében az ún. értelmiségi – írja.) A hagyományos olasz kozmopolitizmusnak modernné kell válnia, hogy biztosítsa a világ bármely részén található olasz munka-ember fejlődésének legjobb feltételeit. Nem világpolgárról van szó a *civis romanus* vagy a katolikus (értsd klerikus – PJ.) értelmében, a civilizáció megteremtőjéről, a civilizáció értékeinek megtermelőjéről beszél. Ezért állítható, hogy az olasz tradíció dialektikusan folytatódik a dolgozó népben és a „munka-emberrel” identifikálódó értelmiségében, nem pedig a hagyományos polgárban és a hagyományos (értsd katolikus-kerikus – PJ.) értelmiségiben. Az olasz az a nép, amely „nemzetileg” (Gramsci eredeti kifejezésével „nacionálisan” - PJ.) a legérdekeltőbb a kozmopolitizmus modern formájában. Nem csak a munkás, a paraszt is, különösen a Dél parasztja, aki a legelnyomottabb és a legkiszolgáltatottabb. „Egységes együttműködés kell a gazdasági világ újjáépítésében az olasz nép hagyományának szellemében nem a hegemonisztikus uralom és mások munkája gyümölcsének eltulajdonítására, az olasz nép fejlődése és létszükséglete érdekében. Ki lehet mutatni, hogy Cézárnál ered ez a hagyomány – állítja Gramsci. (Julius Cézár sajátos felfogása, egyik lehetséges értelmezése alakjának és a korról – PJ.) A francia márkájú nacionalizmus anakronisztikus duzzanat az olasz történelemben, azoknak az embereknek a tulajdonsága, akiknek hátrahajlik a feje, mint a dantei elátkozottaknak. Az olasz nép „küldetése” a római és a középkori kozmopolitizmus modern és előrehaladott formájú újjáélesztésében van. Legyen akár proletár nemzet Pascoli felfogásában; nemzetként proletár, mert az idegen kapitalizmusok tartalékserege, mert mesterségeket, mesterségbeli tudást adott az egész világnak a szláv népekkel egyetemben...”²³³

Az idézetben felismerhetők a kozmopolitizmus jelentőségének aláhúzása mellett a „munka-ember” egyedülálló valőrjei, valamint az olasz társadalom kommunista típusú forradalmi átalakításának célkitűzése, amely követi a szovjet mintákat,²³⁴ ennyiben nem idegenek a korabeli

²³³ Uo. 1987-1989. (NB. Vincenzo Gioberti – 1801-1852 – a Risorgimento egyik teoretikusa; a különböző kisebb-nagyobb államokban szétagolt ország konföderatív egyesítését javasolta a pápa morális ellenőrzése alatt, majd híve lett a liberális eszméknek. Giuseppe Mazzini – 1805-1872 – a szabad, liberális és köztársasági Itália eszmeiségét képviselő forradalmár előkészítője és harcosa a Risorgimentónak. Giovanni Pascoli – 1855-1912 – termékeny, kiemelkedő költő. Szocialista meggyőződése ellenére elfogadta a fasiszta ideológiai alapozáshoz is hozzájáruló olasz „proletár nemzet” nacionalista elvét.)

²³⁴ Nem a „homo sovieticus” ideologikus alakjára, inkább az amerikanizmussal is modellezett „munka-ember” típusára gondolt, aki a tudományos-műszaki forradalom vívmányaira épülő képességeivel be tudja tölteni hivatását. A „homo sovieticusban” nem fejlődtek ki ezek a tulajdonságok; a Szovjetunió összeomlásának egyik oka ebben van. (Az 1960-as években az antifasiszta harcban hét mártír fiát elvesztő Alcide Cervit delegációval

proletár internacionalista értelmezéstől, de az amerikanizmus gazdasági hatékonyságot növelő vonásaitól sem. Figyelmet fordít az olasz kivándorlási lázra, az emigráció következményeinek számba vételére az olasz társadalmi valóság, az olasz bel- és külpolitika tekintetében, mivel az emigráció és internacionalizmus-kozmpolitizmus kapcsolata vagy a teret nyerő globalitás és kölcsönös függőségi összefüggések ugyancsak nyilvánvalók már azokban az években.

Ismeretes, hogy az olasz egység létrejötte utáni évektől a 19. század végéig, majd a 20. század első feléig több hullámban olaszok milliói hagyták el hazájukat, számuk Gramsci életében tovább nőtt, okkal kezelte – egyébként a hivatalos olasz politikával összhangban, attól eltérő indítekból - kozmpolita-internacionalista szemléletével világpolitikai kérdésként ezt a sajátságos olasz ügyet. A hivatalos olasz politika számára sem volt közömbös a kivándorlás mértéke, a fasiszta olasz külpolitika a problémát új gyarmatok szerzésével kívánta megoldani, amit Gramsci elutasított. Dino Grandi külügyminiszternek 1932-ben a parlamentben elmondott beszédét citálta, amelyben az 1929-ben kirobbant és 1932-ben még javában dúló, Olaszországot megrázkódtató, a munkanélküliséget és az emigrációt ösztönző – jóllehet az amerikai adminisztráció épp korlátozta a bevándorlást - gazdasági krízis megoldását sürgette, az olasz „túlnépesedés és demográfiai növekedés” megoldását az általános nemzetközi „újjáépítés és európai, valamint világméretű megbékélés” programjába foglalta. Szükségesnek tartotta, hogy „Olaszországnak adassék meg a lehetőség az expanzióra gazdasági és demográfiai értelemben.”²³⁵

A hódító imperialista politikát Gramsci elveti, az olasz nacionalizmus ellenszereként ajánlja internacionalista és az értelmezése szerinti kozmpolita felfogást, ebből eredeztethető és nevétől nem függetleníthető az Olasz Kommunista Párt újjító szelleme. Gramscinak a nemzetközi kérdésekről képviselt nézetei elemzését lezárandó – közvetlenül az utolsó idézett jegyzetével kapcsolatban – mintegy végszóként említem, hogy az etiópiai agresszió idején három olasz kommunista – Ilio Barontini, Bruno (Domenico?) Rolla, és a szlovén származású Anton Ukmar²³⁶ – pártjuk megbízásából etióp gerillákat képeztek ki, hogy olaszok ellen harcoljanak, és maguk is fegyvert fogtak honfitársaik ellen. Példájuk Gramscihoz méltón internacionalista, vagy ha úgy

kiutaztatták a Szovjetunióba, visszatérve szomorú elménybeszámolókat tartott arról, hogy a kolhozparasztok munkaképességét és munkamorálját nem lehet összehasonlítani szűkebb páttriája dolgos emiliei földművelő gazdákéval. Cervit többé nem küldték a Szovjetunióba, és a pártja nem vette jó néven az efféle megnyilvánulásait. „Cervi papa” az eurokommunizmust már nem érte meg, amikor mellőzését felülbírálták volna.)

²³⁵ Antonio Gramsci, Quaderni del carcere id. kiadás, 1989.

²³⁶ Paolo Spriano, Storia del Partito comunista italiano, Giulio Einaudi editore, Torino, 1970. III. voll. 298., lásd még Gaspere Sciortino összeállítását erről: <https://pagine.rosse.wordpress.com/2012/04/16/i-comunisti-e-i-guerriglieri-del-negus-3/>, és Alessandro Rosselli közleményét (Il Partito Comunista d'Italia e la guerra d'Etiopia. Una rassegna sulla stampa comunista): acta.bibl.u-szeged.hu/7714/1/mediterranean015045-061.pdf – letöltve 2018.04.06. (NB. Ilio Barontini a spanyol polgárháborúból jövet csak szusszanásnyi időt töltött hazájában, s máris indult Afrikába.)

tetszik, sajátágosan és megrendítően kozmopolita, eggyel több adalék ahhoz, miért érdemes tanulmányozni Gramscit és az olasz kommunista mozgalom történetét.

A „fascio” terminusának kulturális és történeti jelentőségéről²³⁷

A fascio a római-latin fasces kifejezés olaszosított változata. A fasces az ókori birodalom hatalmát szimbolizálta: a szalaggal átkötött szilfavesszők kötegében a bárd erőt, tekintélyt sugárzott. A fascest a fő hivatalnok magisztrátusokat felvonulásokon kísérő liktorok emelték magasra, hogy érzékelje a plebs, a diadalmenetek szemlélője Róma hatalmát. A fasces szimbolikájának alapján a fascio lett a fasiszta mozgalom névadója („fasci di combattimento”); a liktor szintén bekerült a korszak szótárába, a belőle képzett littorio fasisztát jelentett, a „fascio littorio” formula is érvényben volt. 1923-ban megalapították a littorio intézetét és a littorio bevésztették a rendszer pecsétjébe. 1934-től az egyetemeken tudományos és művészeti vetélkedőit littoriánus (littoriali) rendezvényekként tartották meg és a GUF (Gruppi Universitari Fascisti) kereteiben bonyolították le a nagyobb városokban. A versenyeken pályázatokkal lehetett részt venni, melyeket tekintélyes zsűri bírált el. Ezeken a szellemi játékokon későbbi intellektuális kiválóságok, ismert politikusok indultak és írták be a nevüket a littoriali történetébe, köztük Mario Alicata és Pietro Ingrao, kommunista vezetők, de Aldo Moro is például, vagy híressé váló filmrendezők, mint Michelangelo Antonioni, Giuseppe De Santis, PierPaolo Pasolini, az író Vasco Pratolini, Vitaliano Brancati, a festő Renato Guttuso stb. Megrendezték a fiatal szakmunkások és sportolók littoriánus versenyeit. A győztesek tekintélyes pénzjutalmat és kategóriájukban (irodalomban, képzőművészetben, tudományos diszciplínákban, szakipari mesterségekben, sportágakban) a „liktor” címét kapták. 1945-ig Littoriának hívták a mai Latinát, az 1934-ben létesített közigazgatási provincia székhelyét a lecsapolt pontínai mocsarak (Agro Pontino) központjában, a rendszer méltányolható eredményeinek kirakatában.

A „fasces” és ennek olasz nyelvi változata kulturális, egyúttal történelmi tradíciójú ízt adott a terminusnak. Giuseppe Prezzolini értekezve az olasz kulturális karakterről említi Rómát a romjaival, a római jogot, Itália földjének változatosságát, a középkori keresztény civilizációt, a városállamokat, a provinciákat, a régiók lokalizmusát, a humanizmust, a reneszánszt, és természetesen az olasz nyelvet, annak irodalmi formáját. Állította, amíg Dantét, Petrarcat, Boccacciót olvasnak, addig az olaszul beszélő nép fennmarad.²³⁸ A latin fascesből fejlődött fascio nyelvi leleményként suhogó, süvítő hangzásával kompromittált hangalakjában is a kulturális örökséghez tartozik, a kulturális karakterhez, amit – mint mondja Prezzolini – tradícióként az olasz ember a nyelvvel szív

²³⁷ Mussolini mozgalma („fasci di combattimento”) születésének centenáriuma alkalmából rendezett magyar-olasz konferencián elhangzott előadás rövidített változata.

²³⁸ G. Prezzolini, *La cultura italiana*, Edizioni Corbaccio, Milano, 1938. 18-19.

magába.²³⁹ Ha egy olasz a 19. század derekán, a 20. század legelején meghallotta a fascio szót, azonnal az antikvitás nagyszerűségére asszociált, és hálával adózott annak, aki életet akart lehelni a tradíciójába. Mussolini ezt a szándékot teljes fölfuvalkodott mellszélességével bevállalta. Másképp tennie oktalanság lett volna: mely nép nem büszke történelmének úgymond a dicsőséges, aranybetűkkel teleírt lapjaira? Mussolini rendszerének stabilitása idején úgyszintén előszeretettel nyúlt a romanitás, a latinitás tradíciójához, azt az illúziót is táplálta, hogy Róma a faszizmussal visszanyerheti régi nagyságát.

A kulturális sajátosságok díszítették az olasz fasiszta rendszer külsőségeit, és úgy vélem, közelebb kerülhetünk a reális értékeléséhez, ha nem tekintünk el a latin-olasz kultúra ősi karakterétől, a rajta építkező örökérvényű értékektől. Az olasz fasizmus nem függetleníthető az olasz kultúra a jellegzetességeitől. Nem mehet újdonságszámba annak megállapítása, hogy az olasz fasizmus – kegyetlenségei és a humánus tradíciókra rácáfoló ember elleni vétkei dacára – a német fasizmus barbárságának szintje alatt állapodott meg (nyilván nem a német kultúra tévesen feltételezett alsóbbrendűsége miatt jöhettek létre a különbségek). Elegendő arra gondolni, hogy a faji diszkrimináció német iparosítása Itáliában csak a rendszer kezdődő alkonyulatával nyert igazán teret, de azt az „apróságot” is szóba hozhatjuk, hogy nem Olaszországban született a megdöbbentő elszólás, miszerint a kultúra említésére, egy igazi náci előveszi a revolverét.²⁴⁰ Tovább menve: a fasizmus idején szerkesztett olasz enciklopédia szócikkeinek szerzői között felfedezhetünk nem fasiszta tudósokat is, a littoriánus játékok szellemi erőpróbái pedig nem ritkán az ellenzéki előiskola megtúrt fórumai. Mindez a lényegét és a rendszer végső tragikus mérlegét nem módosítja. A fasizmus megítélését mindazonáltal árnyalhatják a kulturális élet jelenségei és a kultúra világán túlmutató történeti-politikai összefüggések.

Természetesen nem a nyelvi-kulturális, a fascésre utaló történelmi kötelékek a fascio terminus magyarázatának legfőbb kérdései, elsődlegesek a történeti és politikai tartalmak, ezen belül is a munkásmozgalmi politikai kultúrához kapcsolódó, igen fontos és a tömegek előtt ismertebb ágazások. A fasizmus kulturális előfeltételei között persze mellőzhetetlenek egyes filozófiai irányzatok, mint Nietzsche irracionizmusa, az anarchoszindikalista Sorel erőszakelmélete, az ún. elitista, neomachiavellista teóriák Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Roberto Michels műveiből véve, nem beszélve Max Webernek a karizmatikus vezetőről szóló tétéleiről. A fasizmus ideológiájában valamennyi szerves helyet foglal el, és lényegi sajátosságuk az antiszocializmus, az antiliberalizmus, az antidemokratizmus, az antikonzervativizmus – az „anti tutto” Norberto

²³⁹ Uo.

²⁴⁰ Hans Johst náci dramaturgtól mottóként idézi Jacques Delarue a Gestapo történetéről írt munkájában (Kossuth Könyvkiadó, 1965.).

Bobbioval mondva²⁴¹. Ennek ellenére mind olyan elmélet, amely elemeit tekintve a munkásmozgalomban is kifejtette hatását.

Az 1919. márciusban formálisan megalapított „Fasci di combattimento” a fasizmus létrejöttének a pillanata, azonban nem Mussolini gyülekezetében (az alakuláskor Renzo De Felice a hitelt érdemlő rendőrségi adatok alapján 300 főben jelölte meg a számukat, mások szerint kevesebben voltak) alkalmazták először terminust. Nem Mussoliniék voltak az elsők, akik rátaláltak erre a római hagyományokban gyökerező kifejezésre. A résztvevők nagyobb része ízleli a fascio kifejezését, még nem fasiszták a szó formálódó jelentésében. Voltak köztük – igen sokan – anarchoszindikalisták, leszerelt elégedetlen katonák, futuristák – élükön Marinettivel -, köztársaságpártiak, mint akkoriban a későbbi szocialista Pietro Nenni (1920-ban már ki is lépett a szervezetről), és más különféle pártállású szerzemények. Az első fascio az olasz politikatörténetben nem az övék. Az elnevezésre – tehát a terminus kompromittálódása előtti állapotokra a legvilágosabban hivatkozva - az 1871. november 27-én Bolognában egy kisvendéglőben összegyött garibaldista munkások csapatánál bukkanhatunk rá – talán az első ízben, bár előzőleges példák is lehetségesek. A bolognai atyafiak „munkás fascio” néven szervezkedtek. Csatlakozott a szervezethez a mitikus Garibaldi és az ikonikus anarchista Andrea Costa. Később további fasciók, többnyire munkásokból álló csoportok ragaszkodtak a névhez, de más szakmai társulásoknál, sőt diákszervezeteknél ugyancsak megjelent a terminus.

Az egyik legjelentősebb a milánói munkásfascio, amely a munkáspárt 1892-es alakulásakor – a klasszikus szocialista párt közvetlen elődjének zászlóbontásakor - a legnagyobb számban képviseltette magát Genovában. Itt gyűltek össze a párt alapítói. A milánóitól alig maradt el létszámával a palermói munkásfascio Rosario Garibaldi Bosco vezényletével. A palermóiak felkeltették a kiváló szociológus és közgazdász, Werner Sombart figyelmét, aki szerint a palermói szervezet 8000 tagot számlált.²⁴² A historiográfia különben szicíliai fasciókról („fasci siciliani”) beszél: Catania, Piana dei Greci vagy Corleone településein, és másutt Szicílián szintén szerveződtek fasciók – ösztönös proletár öntudattal.

A „nagy háború” okozta politikai válság azután divatot teremtett a terminusból – teljességgel érthetően, ugyanis ennél latinosabb, olaszosabb és a háború idején érthetően a legfelszítottabb nacionalista érzelmek húrjait megpendítő szólamot nehezen lehetett volna föllelni. Jellemző momentum: 1917 októberében a caporettói vereséget követően 158 képviselő és 92 szenátor megalakítja a „nemzeti védelem parlamenti fascióját.” Mi más lehetett volna a parlamenti csoportosulás neve abban a kormányválságtól és Caporetto miatt felelősnek kikiáltott fejek

²⁴¹ Norberto Bobbio, *Profilo ideologico del '900*, Graziante Editore, Milano, 1990. 153.

²⁴² V.ö.: W.Sombart, *Il movimento operaio*, in *Italia giudicata*, Editori Laterza, Bari, 1969. 228.

hullásától viharzó szituációban? A parlamenti képviselők a hadviselési csorba kiköszörülésére, a háborúzás tisztes folytatására törekedtek, azaz a csoport háborúnak rendelte alá magát, a háború vége felé viszont a képviselők a győzelem biztos tudatában az előnyös béke megkötését óhajtották, háborús fasciójuk a béke fasciójává vedlett.

A „fasci di combattimento” és a fasizmus evolúciója felől nézve fontos előzmény a parlamenti fascióhoz képest három évvel korábbi, politikai jelentőségében nem elhanyagolható esemény. 1914. október 5-én jelent meg az „internacionalista akció forradalmi fascio” kiáltványa, amely felszólított a háborúba való belépésre, noha a dokumentum szerzői „forradalmi” és „szocialista”, munkásmozgalom-érdekű célokkal indokolták a háborús részvételt. Az aláírók 1914-ben valamennyien az ún. forradalmi szindikalista áramlat militánsai, 1919-ben majd legtöbbször nem a terminus vonzereje miatt, elvi „internacionalista” és „forradalmi” meggyőződéseikből csatlakoznak a Mussolini irányítása alatti harci fasciókhoz. A dokumentumot aláíró szakszervezetiek 1914-ben Mussolini barátai, 1919-ben a harci fasciókhoz csatlakozók már Mussolini politikai követői és hívei így-úgy, amúgy, az elköteleződés különböző fokán, de egyelőre még lelkiismeretesen őrzik eredeti „forradalmár szakszervezeti” alapállásukat. Időközben – 1914-1919 között - mind Mussolini, mind a szindikalisták bonyolult eszmei-politikai változásokon esnek át, megmerülnek a túlradó hazafias nacionalizmus zavaros hordalékot görgető vizében. Ki önkéntesként, ki bevonult sorkatonaként meggyőződésből ment a frontra, hazafiúi kötelességtudatból fogott fegyvert a haza védelmére. A korábbi szocialista indítékú munkás- és szakszervezeti mozgalmi elvek már csak részben jellemzik őket, a szocialista párttal ádázul szemben álltak. A szocialista pártot szakadatlanul bírálják.

Az ominózus dokumentum szerkesztésekor a hivatalosan konzervatív liberális politikai felállásban kormányzott Itália még semleges, még kivár, még nem döntött az ország háborús részvételéről. Elkeseredett viták dúlnak az „interventisták” és a semlegesek között. Csak zárójelben, noha nem minden hangsúly nélkül említendő, a semlegesek zöme szocialista, kitéve a pártot egy nagy társadalmi nyomásnak. A szocialista párt vezetése, törzsgárdája kitart a „sem csatlakozni, sem szabotálni” – a háborúra vonatkoztatott jelszava mögött. A pártra ezért gyűlékony és veszélyes ódium zúdul a társadalom legkülönbözőbb szektoraiból, ágyat vetve egyébként a magára nem sokat várató, missziójában alapvetően munkásmozgalom-ellenes, a szocialista értelemben vett forradalmat ellenző, és ezt a funkciót majd maradéktalanul betöltő fasizmusnak. A fasiszta mozgalom a forradalmi szindikalistáktól, az anarcho-szindikalistáktól és más, a munkásmozgalomtól elfarolt elemektől a politikai jobboldalig összegyűjti a baloldaltól irtózó, politikai súllyal, befolyással rendelkező társadalmi csoportokat.

Az adott kiélezett, valóban forradalomhoz közelítő (azt ugyan el nem érő) helyzetben a vélemények és a magatartásminták nagy szórásban oszlanak meg a politikai irányzatok erővonalainak rajzolatában. Mussolini ekkor még bizonytalan, ingadozik, nem tudja igazán, mitévő legyen? Habozását befolyásolja pártjának irányvonala, az „abszolút semlegesség”, de kételyeinek motívumai már dagasztják a keblét – nemzetközi okokból is: a nagy európai szociáldemokrata pártok parlamentjeikben megszavazták a háborús hadihiteleket, háborúellenes elvi síkú üres szóbeszédük és internacionalizmusuk szervezetileg, a II. Internacionálé konstrukciójában csődöt mondott, a „szocialista út” veszít a hiteléből. Az olasz belpolitikában a republikánusok, a radikálisok, a szabadkőművesek és az említett „forradalmi szakszervezetisek” heterogén alakzatai az intervenció, mégpedig a központi hatalmak elleni intervenció álláspontjára helyezkednek. Ennek legfőbb, ha nem kizárólagos oka, hogy az olasz egyesítés során osztrák fennhatóság alatt maradt ún. irredent (megváltatlan) területek megszerzésére a háborús részvételük jutalmaként lehetőséget látnak.

A régóta virulens irredenta nacionalizmus teljes lángon ég; az említett politikai irányzatok képviselői mind osztrákellenesek, azaz az irredentizmusuk mellett sovinszták, gyűlölik az osztrákokat, a délszlávokat nem különben, akik szintén „tiporják” az olaszokat és úgymond olasz területeket „bitorolnak.” NB. Ismeretes a franciaellenes sovinizmus is, ám a háborús konstellációban - értsd antant-csatlakozás konstellációjában – a franciaellenesség takaréklángon pislákol. Még egy megjegyzés: természetes fejleménynek tekinthető a nacionalizmus olaszországi térhódítása a háború előtt, alatt és utána, ugyanis a jelenség európai általánosságú, a nemzeti kérdés, a nemzeti érdek mindenütt napirenden van. A fiatal olasz államnak rendezetlen problémái vannak „irredent” területeit vagy az azokon élő olasz nemzetiségek jogainak, kultúrájának védelmét tekintve. Isztriát, Dalmáciát is részben vagy egészében, a dél-osztrák Tirol (Alto Adige) vidékeit Itália magának vindikálja és kiáll az ottani olaszokért, őket a nemzet testén belül tudná. Nélkülözhetetlen példa mondanivalónk szempontjából az irredenta, trentói osztrák állampolgár Cesare Battista, aki olasz alpesi vadász mundérjában osztrák fogságba esik, és hazaárulás címén kivégzik 1916-ban. Máskülönben szocialista volt, az osztrák szocialista párt tagja, de életútja, szocialista és nacionalista meggyőződése, osztrákellenessége, majd tragédiája a fasisztává váló olasz nacionalizmust ösztönözte; irredentizmusának, nacionalizmusának hatása, a személyében jelképezett példamutatása a fasiszmus egyik komponense. Mussolini jól ismerte és barátjának, harcostársának tekintette. Kivégzésével harsány nacionalista, irredenta kampány gerjedt.

A háborús helyzet dinamikája, a háborúval járó ideológiai vihar szétfeszíti Mussolini szocialista nézetrendszerét; szakít a pártjával. Pálfordulása zavarkeltő, tördeli és újrarendezi a belpolitikai frontokat. Példája megrendítő hatást gyakorol a nacionalista irredentákra, a sovinsztákra, vagy

azokra, akik a „proletár nemzet” hamis és megtévesztő tételéből (Itália jelentősebb gyarmatok híján szegény „proletár” ország), esetleg más indítékokból elfogadják a háborús részvétel gondolatát. Köztük vannak a „forradalmár” szindikalisták, akik az általuk elképzelt forradalom megvalósulási lehetőségét látták a háború kitörésében, és minden korábbi indulatukat, vágyaikat, tenni akarásukat készek voltak beleölni a háború vérzivatarába, kockázataiba, volt, aki az életét kockáztatta és halálával fizetett. Hozzáteszem, Mussolini – mint politikai vezetője ezeknek a főleg gyakorlati szervezési ügyekben jártas szakszervezeti aktivistáknak, „forradalmároknak”, az összes háborúpárti nacionalistának egyébként, akik persze nem mind szocialisták – lelkivilágában alig tapasztalható eltérés e szakszervezeti társaságétól, „forradalmi” tendenciájú nézeteiktől; a különbséget legjobban az minősíti, hogy kialakul benne a hatalom bármilyen áron való meghódításának ambíciója. Mussolini 1914-ben még szocialista, egyike a forradalmár szakszervezetisek körül gyülemlő „munkásmozgalmároknak.” A múltja, kapcsolatai ezer szállal fűzik a szocialista párthoz, személyében sok szocialista a jövő ígéretes vezetőjét vélte, aki egyelőre a párt újságjának, az *Avanti!*-nak a fiatal és tehetséges szerkesztője. Hic et nunc abból a szempontból érdekes mindez, hogy Mussolini és a forradalmár szakszervezetisek – nézeteikben és szókincsükben (*fascio*) - egymásra találnak. A *fascio* kifejezése forgalomban van és Mussolini kitűnő érzékkel a fasiszta mozgalom zászlajára tűzi. Nem zavartatja magát, hogy a munkásmozgalomtól tulajdonítja el, és általa is magához édesgeti a munkásmozgalomtól letöredező részeket.

Érdekes közelebbről megvizsgálni a „forradalmi” szakszervezeti csoport 1914. októberi dokumentumát,²⁴³ elemezni – fasisztává váló - aláíróinak személyiségét. Magukat a „forradalmi oldal különféle frakciói militánsainak” mondják (szinte minden második szavukban hangsúlyozzák forradalmár mivoltukat) és „világos, őszinte” szavakat akarnak intézni kiáltványuk olvasóihoz a „háború tragikus órájában.” A háborúért a felelősséget elsősorban a nemzetközi burzsoáziára hárítják, de hibáztatják az európai országok munkásosztályait is, amiért nem tudták megelőzni a konfliktust. A nemzetközi munkásosztály impotensnek bizonyult – állítják kíméletlenül. Elnézőbbek a francia, angol és a belga „elvtársaik” iránt. Haragjukat, bírálatukat Németország és Ausztria burzsoáziájára ömlesztik, nem hunyva szemet munkásságuk tekintetében sem, amelyeknek bizony – a német és az osztrák-magyar (sic) szocialistáknak – fel kellett volna lázadniuk uralkodó osztályaik ellen, amikor a kicsiny szerb népnek ultimátumot adtak és háborút indították ellene. „Ha nem akarjuk elárulni a forradalom ügyét – folytatódik a kiáltvány -, ha nem akarunk lemondani a civilizáció és a szabadság nevében a népekhez szóló szocialista elveinkről,

²⁴³ A dokumentumot közli Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1965. 679-681.

akkor nem lehetünk közömbös szemlélői a tragikus valóságnak.” Vagyis a háborúnak. Fölteszik a kérdést, Itáliában vajon a „hivatalos szocialista párt rigorózus semlegessége” lenne a helyes álláspont a különböző országok munkásosztályai szociális forradalma és létfontosságú érdekeinek megvédését illetően, összhangban a klérussal, a német fegyverek előnyére valóan-válóan? Avagy ezzel szemben nem helyesebb-e beavatkozni Franciaország, a „száz forradalom bölcsőjének”, Anglia – minden politikai szabadság várának –, és a nagylelkű, hősi Belgium oldalán? Válaszuk egyértelmű, opciójuk a második alternatíváé, ugyanis az osztrák-német blokk diadala Európában a Szent Szövetség följújtásához vezetne, a forradalommal szemben megerősítené a katasztrófát előidéző feudális reakciót és militarizmust, újabb háborúkat, gyászt és pusztulást produkálna, föltartóztatná a dolgozó köznépet gazdasági emancipációjának megvalósításában. „A nagy történelmi ellentéteket nem lehet megoldani ideológiai tagadással, gyakorlatilag kell túljutni rajtuk: a háborút nem lehet legyűzni formulák kérdésével, okait kell kiküszöbölni, sikerének és erejének a tényezőit kell leredukálni. A szélsőséges semlegesek ma a háború igaz barátai” – vágják a szocialisták fejéhez a súlyos vádat. Az internacionalista szindikalisták Franciaország, Oroszország, Belgium és Anglia forradalmáraival szövetségben a teuton militarizmus és tekintélyuralom ellen kívánnak küzdeni, újjá akarják építeni az Internacionálét, minden eszközzel harcolnak az olyan háború ellen, amely nem az elnyomottak, nem a kizsákmányoltak háborúja az elnyomók és kizsákmányolók ellen. „Mi forradalmárok azt akarjuk, hogy sikerüljön visszavenni a nagy intellektusok, a nagy szívek hagyományát, akik meghallották az emberi jövő hangját és előre látták a népek végzetét. Nem együttműködni a jobbik győzelmének előmozdítása érdekében annyit tesz, hogy segítséget nyújtunk a rosszabbiknak.” Példaképeik között ideáljaikat, autentikus anarchistákat sorolnak fel: Amilcare Cipriani, Kropotkin, James Guillaume, Vaillant – egyikük sem tudatos, a forradalmi stratégiához értő, cselekvésre képesített vezető, ám ez számukra vajmi keveset számít.

A dokumentum aláírói közül kiemeljük Michele Bianchi, Filippo Corridoni, Amilcare De Ambris (testvére Alceste szignója nem szerepel, de vele is foglalkozunk), és Cesare Rossi nevét. Mindegyikük személyisége több szempontból jelzésértékű: munkásmozgalmi aktivitásuk, múltjuk alapján pályafutásuk más irányt is vehetett volna, és noha róluk kevesebbet írtak a társadalomtudósok, mint Mussoliniről, de rájuk is vonatkoztathatjuk Croce megállapítását Mussoliniről. Renzo De Felice idézi Croce 1955-ben publikált sorait: „csak balesetek és kalandok tették Mussolinit a kommunizmus ellenségévé, szívesen megtért volna, ha teheti, és ha van ideje ehhez.”²⁴⁴

²⁴⁴ Renzo De Felice id. mű XXII. (Introduzione.)

Az internacionalista szakszervezetis forradalmárok és Mussolini sorsában, politikai útvonaluk ellentmondásaiban az a legkülönösebb, hogy eredeti, többnyire ösztönös „forradalmi” – nevezzük nevén proletárforradalmi – beállítottságuk kifícamodott, eredeti szándékuk ellenkező irányába futott. Ezt hangsúlyoznunk kell, dacára annak, hogy mindegyiküket nem látjuk Milánóban a fasizmus San Sepolcro téri vajúdasakor, vagy nem mindegyikük lesz következetes fasiszta a mozgalom hullámvasútján. A legtöbbjük követi Mussolinit, sőt Mussolini aluról jövő támogatói bázisának megteremtésében a szerepük felbecsülhetetlen: a szakszervezeti mozgalomból, az anarchista körökből, a bizonytalan és csalódott munkásmozgalmi elemekből az internacionalista forradalmárok hangadói vitték Mussolinihez, a fasizmushoz az elsőszülött támogatók generációját, és a konszenzuális tömeg nem lebecsülhető részét. Mussolini ismerte befolyásoló képességeiket, velük együtt vett részt a korábbi megmozdulásokban, a segítségükkel is kapaszkodott a szocialista mozgalom politikai ranglétráján, általuk is szélesítette az ismeretségét, természetes, hogy új döntéseinek keresztútján számított rájuk – emberileg és politikailag közel állt hozzájuk. Kicsit maga is, a maga módján anarchoszindikalista és szocialista, nem adta föl teljesen egykori énjét, valamilyen módon revánsot akart venni a pártján, amiért kizárták: magyarázza róla az őt jól ismerő Angelo Tasca, kijelentve ugyanakkor, hogy Mussolini nem szocialista, hanem individuálisan mussolinista.²⁴⁵ Adalék ehhez, hogy 1920-ban Mussolini üdvözlí a szakszervezeti kezdeményezésű gyárfoglalásokat. Jól tudta, szüksége van ezekre az emberekre, mert a hadsereg nélküli tábornok csatát sem nyerhet, nem hogy háborút, és ő politikai háborúra készült, Gramscival mondván politikai „mozgó háborúra,” a politikai hatalom sáncainak rohamszerű bevételére.

Egyenként nézve a szakszervezetekben ügyködő „forradalmárokat” sajátságos, a fasizmus keletkezését nem másodlagos módon illusztráló panoptikum áll össze.

Michele Bianchi – Mussolini kortársa (mindketten 1883-ban születtek), hosszú ideig egyik legközelebbi harcostársa, meghitt kapcsolatuk 1921-ben a fasiszta párt titkárának funkciójába emelte. Addigi útja fordult. A római egyetem joghallgatója, tanulmányait abba hagyja és újságíró az „Avanti!”-nál, a szocialista pártban is aktivizálja magát. 1904-ben kongresszusi küldött és megszavazza a reformistákkal vitatkozó „forradalmi” előterjesztést. Ezután szakszervezeti harcokban tűnik fel. Genovától Nápolyig, Ferrarától Terniig különböző helyszíneken agitál, megmozdulásokat szervez. 1911-ben bevásárolja a szakszervezeti csúcsvezetésbe, 25 ezer, 60 ezer részt vevővel irányít sztrájkokat. Antimilitarista meggyőződését Marinetti, a futurista költészet apostola bolygatja meg, aki kizárólag a háborút gondolja a világ higiéniája orvosságának és egy ferrarai gyűlésen 1912-ben elítéli a líbiai háborút, mert azzal Itália lemond Trentóról és

²⁴⁵ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, Editori Laterza, Bari, 1967., I. vol., 45-46.

Triesztról. (NB. Marinetti a háborúban kitüntetett rohamosztagos; egyike a San Sepolcro-i harci fasiszták alapítóinak.) A világháború kitörésekor a De Ambris fivérekkel, Filippo Corridonival és a többi forradalmár szindikalistával árul egy gyékényen, majd egyenes az útja Mussolini belső köréhez, fontos döntések meghozatalában vesz részt (Marcia su Roma). A Duce bizalmasainak köréből azonban kihullott, mert a rendszer stabilizálódásával előtérbe kerülő szélsőségesebb fasiszták nem nézték jó szemmel a kormány belügyi államtitkársági székében, szerényebb állásokkal kellett beérnie. Nem lehetetlen, hogy több egymás utáni csalódása hozzájárult korai, 1930-ban 47 éves korában bekövetkezett halálához.

Filippo Corridoni sokkal kevesebbet, mindössze 28 évet élt, mivel 1915 őszén a Karsztokban, hegyi ütközetben életét vesztette. Őt tartották a „forradalmi szindikalisták” vezető személyiségének, a szakszervezetiseknek ez az irányzata Mussolini eszmei-ideológiai evolúciójában – Renzo De Felice szerint – elkülöníthető „vörös fonalként” húzódik végig, kitörölhetetlen nyomokat hagyva a leendő Duce gyakorlati politikai érzéke fejlődésében.²⁴⁶ Corridoni személyes hatása Mussolinire kitörölhetetlen, barátságuk mély, a különböző „osztályharci” megmozdulásokban kölcsönösen támogatták egymást – a Duce iránta való tiszteletéből szülőfaluját Corridoniának nevezte el.

Alceste és Amilcare De Ambrist (utóbbi írta alá a „forradalmi” kiáltványt) testvéreként együtt tárgyalja a szakirodalom. Az 1907-ben 33 éves Alceste Parmában már elismert szakszervezeti vezető, tíz évvel fiatalabb öccsét ő hívta a városba, mindketten élharcosai a mozgalmi munkának, 1908-ban nagy helyi, az ipari és a mezőgazdasági proletárokat egyaránt felölelő sztrájkot szerveztek. Emiatt Alceste ellen elfogató parancsot adtak ki, kénytelen Svájcba szökni. Még ezelőtt katonai szolgálatát megtagadva előbb Marseilles-be, utána Brazíliába menekült, ahol szocialista szellemű újságokat alapított és szerkesztett. Anarchista meggyőződéséből a választásokat elutasítja, a politikai harc alkalmatlan eszközének tartja, de 1913-ban „tiltakozási kandidátúra” jegyében elfogadja a pármaiak ajánlatát és megszerzi a parlamenti mandátumot – ennek köszönhetően hazatérhetett. A háború kitörése a beavatkozáspárti „interventisták” oldalán érte a két testvért. Alceste önként vonult be, de a hadseregben is ellenzi a nacionalista hangulatkeltéseket, beavatkozáspártiként sem nacionalista. Ebben a felfogásában „lemond” Dalmáciáról, hogy „megváltsa” Fiumét. Eszmei és gyakorlati segítője D’Annunzio Fiumét bevezető vállalkozásának, a szocialista forradalom felé teendő lépésnek tekinti az akciót. Szerkesztője a Fiumében kiadott szociális töltetű Quarnarói Chartának. A dokumentumot elküldik a közben megalakult harci fasisztákat vezető Mussolininek, ő azonban figyelmen kívül hagyja. De Ambris a

²⁴⁶ Renzo De Felice, Mussolini il rivoluzionario, i.m. 40.

Quarnarói Charta szociális és politikai szellemiségét igyekszik fenntartani, de látva elveitől egyre jobban eltérő fasiszta mozgalmi „fejlődést”, azt népellenesnek értékelve útja elválik Mussolinitól, antifasiszta perspektívában tájékozódik. Testvére átmenetileg hasonló álláspontra jut, mindketten kénytelenek Franciaországba emigrálni. Alceste francia földről visszautasította a Duce megkereséseit és ajánlatait a korábbi politikai pozíciókra történő visszatérésére, antifasiszta maradt, emiatt megfosztották olasz állampolgárságától. Amilcare viszont 1924-ben elhagyta bátyját, egykori nézeteit és Franciaországot, szerepet vállalt a korporatív fasiszta szakszervezetekben, 1945 után – minden mindegy alapon - az antifasiszta szakszervezetekben.

Drámai ellentmondások közt hanyódott Cesare Rossi sorsa és Michele Bianchiéhoz fogható karrierje. A félárva fiú előbb Rómában nyomdász, egyetemi előadásokat hallgat, a fővárosi szocialisták soraiba áll. Antimilitarista cikkeket írogat, majd az antimilitarizmus és a hazafiság viszonya kérdésében zavar támad benne. Michele Bianchihez közeledve szakszervezeti vonalon folytatta tevékenységét. 1911-ben Alceste De Ambris Parmába hívta az általa szerkesztett „Internacionálé” munkatársának. Ekkor még szilárdan antimilitarista és ellenzi a líbiai háborút, sajtóperekbe keverve magát. Szervezője egy baloldali antimilitarista fasciónak. De Ambris említett letartóztatása alatt Rossi vezette a parmai szakszervezetet, majd Piacenzában működött. 1914 augusztusában viszont interventista pozíciót foglalt el, pár hónap múltán aláírta a szakszervezeti fascio dokumentumát, ugyanakkor erre az időszakra tehető kapcsolata egy római szabadkőműves páhollyal, valamint Mussolinival, aki lapja, a „Popolo d’Italia” haditudósítójaként a frontra küldi és szakszervezeti szakértőként is foglalkoztatja. Mint a háborús részvételben elköteleződő interventista politikailag visszavonhatatlanul jobbra tolódik, kifejezve ezt a Savoiai-ház előtti hajbókoló megnyilatkozásaival. Személyes barátságot és szoros munkakapcsolatot köt Mussolinival. Bizalmasa és tanácsadója az 1919-ben megalapított fascióban. Ettől kezdve tevékeny részt vállal a szociális gondolatokkal és populista tartalmakkal telített fasiszta mozgalom átideologizálásában, központi figura a mozgalom Marcia su Romáig tartó, és későbbi nagy ívű politikai fölemelkedésében. A fasiszta Nagy Tanács alapító tagja, a miniszterelnökség sajtóirodájának vezetője – pályájának csúcsa után jött a hanyatlás. Nem egyértelműen meghatározott személyes szerepet játszott a Matteotti-ügyben. A reformista szocialista képviselő meggyilkolása után politikai orientációján változtatott, miután és a szélsőséges „második generációs” fasiszták kedvéért Mussolini feláldozta a hatalom oltárán. Funkciójából történt eltávolítása után a liberális Giovanni Amendola lapjában („Il Mondo”) Matteotti haláláról megjelentette védekező memorandumát, aminek megfizette az árát: letartóztatták. Ideiglenesen szabadlábra került, emigrált, de 1928-ban elfogták és deportálták. 1945 után fasiszta múltja miatt perbe fogták és börtönbe zárták. 1967-ben halt meg.

Tallózhatnák tovább a fasizmushoz csapódó szocialisták, nacionalisták és sovinszták, a szakszervezeti forradalmárok életrajzaiban, mindez ismétlésekkel járna. A lényeg az, hogy a harci fasciókból kinövő fasiszta mozgalom heterogén összetételben vágott neki Itália meghódításának, sikert aratott, ám elhibázott döntések sorozata után – amelyeket részben az összetételéből, részben a belső feszültségekből fakadó ellentétei, a fölötte tornyosuló hullámok miatt nem korrigálhatott - elbukott.

„Orban ágyúja”

Applikáció egy régi újságcikkre

Orban nem Orbán, nem a Viktor, nem a nyomda hagyta le az ékezetet. Antonio Gramsci 1916-os háborúellenes glosszájának címe a címünk, cikkében a háború mellett agitáló semlegességüket eláruló szocialisták és az öldöklő háború ellen írt. Ötlete aprócska applikációval a név mai jeles viselőjére hivatkozva, tekintettel a vele kapcsolatos ügyekre aktualizálható. Az újságíró szerző 1916-ban 25 éves fiatalember, politikusnak készül. Egy évvel 1917 előtt még nem kommunista, a háború ellenzése és 1917 formálta a politikai hitét, mint sok kortársát. A köpönyegforgató szocialistákon kívül éles vitái voltak a nacionalistákkal, akik előbb a háborút, később a fasizmust pártfogolták. Gramsci esetében a kommunizmus ezért nem anatómia, érlelődő egyéniségének érdeme akkori politikai irányvonala, elismerésre méltóan antimilitarizmusa és a háborúellenessége.

A korabeli és a későbbi idők Itáliájának viszonyai között a legtöbb politikus újságíróként kószolt a politikát. Újságot írt a szocialista pártalapító Filippo Turati, a kezdetben republikánus, később szocialista Pitero Nenni, viszont a kezdetben szocialista, később fasiszta Mussolini szintén, a liberális Giovanni Amendola (kommunista fia, Giorgio ugyancsak), a republikánus és történész-újságíró Giovanni Spadolini – az 1980-as évek elején miniszterelnök, majd a Szenátus elnöke -, továbbá a jól ismert kereszténydemokrata Giulio Andreotti valamennyien remek tollú újságírók voltak. Az újságírás Olaszországban politikai karriernek előiskolája. Az újságírók megtanulták gondolataik rendszerezését írásban és szóban, a helyesírás – nem kell mondani – szakmai alapkövetelményként megtérült a politikában. A 21. században mindez idejét múltnak számít...

De vissza a cikk elejéhez, az orbáni név párhuzamához. Orbán Viktornak nincs ágyúja, legalábbis olyan nagy nincs, amilyet amaz öntött Fatih Szultán Mehmed (II.Mohamed) Konstantinápolyt ostromló hadának. OV-nek egészen másfajta ágyúja van: parlamenti kétharmadának birtokában sok-sok ágyúval felszerelve válogatás nélkül lődöz belső és külső ellenfeleire jó irányzékmal vagy vaktában, mikor hogy. Ágyúinak se szeri, se száma. Ütegeit jól megválasztott álcázatlan állásokban helyezheti el. Kedveli a hirdetőoszlopokat, ahonnan plakát-ágyúk sorozatlövései süvítenek. Ágyú a televízió M1 esti híradója, az évértékelő beszédek, a péntek reggeli elmaradhatatlan rádióadás, levelezése a lakossággal, stb. Már a kétharmad megszerzése előtt hozzáfogott tüzérségének felállításához. A Jobbikba besorozott polgári körös tartalékosaival, később a kamupártok vállról indítható rakétaival lövette szét az egységét nem lelő bizonytalan ellenzékét, melynek oldalán a sátoztáborok viharvertek, belső robbanások pusztítottak és pusztítanak. Orbán kétharmadának alapja ilyen körülmények között rendíthetetlen, a kétharmad

már nehéztüzérség, további fejlesztése szükségtelen, tökéletesen üzemel. Hűségese lövegkezelők állnak rendelkezésére: a köztársasági elnöki, a parlamenti elnöki székbe ültetett, az Alkotmánybíróság, a Kúria, az ügyészségek, a bírói adminisztráció talárjaiba beöltöztetett mamelukjaira, szóvivőire és más famulusaira nem lehet panasza. Kifogástalanul lőnek. Ágyúinak a migránsokat, komcsikat, liberálisokat, szocikat, más „nemzetellenes ártányokat” célzó lövedékei a kritikus politológiai, filozófiai, irodalmi agyonmagyarázottság ellenére híveinek, közönségének manna és malaszt. A lakosság megtévesztett tömegének spirituális malaszt, támogatóinak anyagi pótlékokkal együtt nem képletes manna, a megélhetés garanciája. Szívük és agyuk, elsősorban a szavazatuk Orbáné. Akármennyi is a választási százalékuk, manipulációkkal megoldható (?) a parlamenti és „jogállami” kétharmad hatalma. A kérdőjel teljes meredélyében az ellenzéké, ám nem tud vele mit kezdeni.

„Orban ágyújának” Gramsci-féle példázata az első nagy háború értelmetlen vágóhídja ellen irányult. A régmúlt történelemből vett história iróniájával gúnyolta a háború híveit, mint a torinói szocialista gyűlésre érkező francia Madame Sorgue-t és kísérőjét, a pártjából militarizmus miatt kizárt reformista olasz szocialista Donato Bachit. Mme Sorgue és propaganda-ágyújának gyújtózsinórját lángra lobbantó tűzszerésze, Bachi, a háború mellett szónokolva, mintegy „orban” ágyúlövessel akarták megtörni a háborúellenes olasz szocialistáknak látszatra masszív, de csalódásokat okozó frontját. (A csalódások szülték meg a kommunista pártot.) A cikk azzal érvelhetett még, hogy a politikai vitákban, a nézetek harcában nem árt az óvatosság, mert a legjobb, leghatékonyabb fegyver elsülhet visszafelé, a fáma szerint „Orban” ágyújával pont ez történt. A tapasztalt politikusokat a fiatal, tájékozott, „Orbanról” is tájékozódó és gondolkodó újságíró figyelmeztette.

A mi Orbánunk ágyúit összehasonlítani „Orban” ágyújával kisebb fejtorna, igazán csak a név egybeesése, a körülmények háttérének egybevetése, a miniszterelnökünknek kijáró quasi alaptörvényi kötelező tisztelet határain belüli élcelődési alkalom indokolja, ám ha közelebbről, töviről-hegyire elbeszéljük a nevezetes konstantinápolyi esetet, meggyőződhetünk az applikáció jogosultságáról. 1453-ban vagyunk. A kor leghatalmasabb ágyúja (5, talán 8 méter hosszúnak, a csövét egy méteres átmérőjűnek, tömegét 18 tonnának mondták; 550 kilós lövedéket ellőtt egy egész kilométerre) – a törököt szolgáló magyar műveként – állítólag rést ütött Konstantinápoly falán, azon keresztül az ottomán sereg benyomulhatott a keleti kereszténység fővárosába, elfoglalta és az iszlám birodalomhoz csatolta. „Orban” magyar létére (török szempontból jó gyaúr) a galád hadművelet sikerének kovácsa, ágyúöntője, keresztény nemzetünkön azonban foltot ejtett, bár Orbánnak hívták, mint a mai jeles embert, a névrokonát, aki most serényen korrigálja egy másik kor megtévedt bárányát. A kereszténységet az iszlámtól és más gyanús migránsoktól

védelmes lövöldözésével elszántan köszörüli a csorbát. Közben azzal vigasztalódik, hogy a középkori ágyú – ellentétben az övével – (megint csak állítólag) nem bizonyult mesterműnek. Különböző híresztelések kaptak erről lábra akkor, jelenleg az interneten keringenek, jóllehet komolyabb történészek éppen csak említést tesznek az ágyúról. (Paul Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Akadémiai Kiadó, 1992. 10. o.) Az internet szerint ugyanis kétséges, hogy az ágyú eltalálta volna Konstantinápoly több méter vastagságú messziről látható falát, célzókészüléke nem szuperált. Egy másik verzióban az ágyút mindössze egyetlen egyszer sütötték el, utána használhatatlanul összerogyott.

Az internet hírül adja ugyanakkor, hogy 1866-ban Abdülaziz Szultán Viktória királynőnek ajándékozta a konstantinápolyi szerszámot, miután kiállítási tárgyat csináltak belőle Fort Nelsonban. (A British Múzeumot szintén szóba hozza az internet.) A leírások nem pontosítják, hogy az eredeti Orban-féle ágyú vagy utánzat, másolat-e a kiállított műtárgy. Szokás szerint a szószavú ismertető sem közöl minden tudnivalót – gondolom, mert nem jártam Fort Nelsonban. Orbán Viktor azonban Oxfordba szóló Soros-ösztöndíjának költségére kirándulhatott oda és megsejmelhette a csodafegyvert. Tegyük föl vakmerőn: ha így történt, Soros Györgyre zúduló olthatatlan gyűlölködő gyanúja egy csapásra érthetővé válik – lövésünk van rá.

Mégpedig a következő magyarázatban (olvasatban, értelmezésben). A Soros-ösztöndíj csapdjába rejtett ágyúöntő névrokon a ravasz, az ördögös észjárású pénzember provokációja volt. Az iszlámot szolgáló, keresztény hazánkat fenyegető migrációnak megágyazó fickó az a másik – ütött a homlokára Viktor a migránsok özönlő felbukkanásakor. Kombinatív elméjében a gondolatok egymást termékenyítették, megfordult benne, hogy az elvándorlásukat latolgató, a háborúk és nyomor elől menekülő nekieredő közel-keleti, afrikai muszlimok úgy okoskodtak, ha az ágyús „Orban” magyar volt, a magyar miniszterelnök is Orbán, akkor gyerünk Magyarországra. Ez a számukra kézenfekvő, kormányfőnknek a jámbor szavazók félrevezetésére kapóra jövő, szavazatuk megszerzésre kiválóan alkalmas idea gyökere a Fort Nelson-i múzeumban keresendő. Nem kell leásni a gyökérig, elég hozzá – ha nincs Soros-ösztöndíj – egy szerényebb turistaút Fort Nelsonba.

Orbán hosszú ideig mélyen hallgatott konkretizálódó angliai benyomásáról, a bőkezű, valaha eszményi idegenben élő magyar – neki akkoriban Gyuri bácsi, politikai szövetségese - Soros György ezalatt talonban volt, a migrációval azonban eljött a pillanat, amikor föléledt benne az emlék a visszataszító mágnássá vedlett Soros premier plánjával. Sorosra kell löni, ez nem lehet vitás. A kétharmaddal különben már kész volt a monumentális ágyú. Pazar, remek fegyver, lőtt is vele, nem is egyszer, igen hatékonyan, és még csak össze se rogyott – se az első lövésre, se a sokadikra.

A miniszterelnök úr olasz barátai és még más

Madarat tolláról, embert barátjáról – tartja a jó öreg közmondásunk. Orbán Viktorra nem állna ez a népi bölcsesség, hiszen ellentétben olasz barátaival, mégsem minősíthető fasisztának? Nem vet rá azonban jó fényt – a „demokratikusan megválasztott”, az ország vezetésére választott Fidesz-vezetőre, aki „oly kiválóan ismeri a magyar nép lelkét” (hisszük, népünk sem fasiszta, akár csak Orbán) - ha fasiszták társaságában tűnik fel, még akkor sem, ha a fasizmust újabban zavaros, zavarkeltő és félreérthető módon magyarázzák.

Legutóbbi vendéglátója, Giorgia Meloni és pártjának tagjai (Fratelli d'Italia, Olaszország testvérei) vállalják a fasizmust. Orbán első olasz barátai közül Berlusconi „csak” populistának definiálták, amint Orbán is „csak” illiberális, a néha baloldali, néha nem baloldali liberalizmus (amikor Orbán még liberálisnak mondta magát baloldali vagy jobboldali volt, mi volt?), és, persze jelenleg, minden baloldali áramlat ellenzője, ellensége, a kereszténység, a keresztény Európa védelmének éllovasa. Meloni szinte gyermekkorától Mussolini örököse. 1992-ben, tizenöt évesen tűnt fel az elődpárt AN (Alleanza Nazionale) ifjúsági szervezetében, majd gyors karriert futott: képviselő Berlusconi negyedik kormányában, 2008-2011 között az ifjúsági ügyek minisztere, 2014 óta elnöke a pártjának. Felfogását jellemző kijelentései: „derűs viszonyban vagyok a fasizmussal”, „elég a fasizmus antifasizmus vitával”, „Mussolini komplex személyiség, historikusan kell szemlélni.”

A francia filozófus, a nyári kánikulában Budapesten előadó Bernard-Henry Levy megállapítása szerinti bohóc Matteo Salvini – a Meloni előtti kitüntetett Orbán-barát – politikai ázsiója mára átmenetileg leértékelődött (?) (ide kívánczik Berlusconi minapi kijelentése: a Liga, a fasiszták befejezték nélkülem), miután elvették tőle a belügyi tárcát, mindig a jobbszélre helyezkedett, noha egyszer közröhejt kiváltva megkockáztatta, hogy antifasisztának nevezze magát. Berlusconi, Salvini és sokan mások zavarkeltők, a politikai frontvonalak kuszálói, a tájékozatlanok manipulátorai. Berlusconi igazi nagymester ebben, jóllehet az előzmények bonyodalmai után – melyek részletezésétől eltekintünk – hangoztatta kezdetben populista, majd egyre inkább a fasizmust rehabilitáló véleménymanipulátori szövegeit, példázva a populizmus és a fasizmus ikertestvérségét. Már Mussolininél megfigyelhető, hogy a populizmus elvezet a fasizmushoz, de ha felidézzük Berlusconi bemutatkozását a politikai porondon, nézeteink felerősödnek. 1993 novemberében, amikor egy, a tulajdonában levő bolognai szupermarket megnyitását – az üzlet, a

kereskedelmi marketing Berlusconi igazi világa, nem a politika – megkérdezték tőle, kire szavazna a Rómában esedékes polgármester választáson, habozás nélkül kivágta, Gianfranco Finire, a neofasisztára, és nem a baloldal jelöltjére, az egyébként eredetileg radikális párti Francesco Rutellire. Fini ekkorra már frázisaiban „megtért” a demokráciához, pártját is beöltöztette a demokrácia köntösébe, de nem tagadta fasiszta múltját, pártjában vitatták kétértelmű irányvonalát. Berlusconi ugyanezt a technikát alkalmazta. Nem tudni, hogyan vélekedett bemutatkozásáról pártfogója és üzleti sikereinek támogatója, a '80-as évek szocialista miniszterelnöke, Bettino Craxi, ereiben antifasiszta vérével. 2000-ben elhalálozva foroghatott a sírjában, a túlvilágról figyelve Berlusconi megnyilatkozásait: kegyeltje egyre-másra állást foglalt a fasizmus, Mussolini mellett, mondván például, micsoda tiszteletreméltó férfiú volt a „duce”, ellenfeleit napsütötte szigetekre internálta, üdülési feltételeket biztosítva nekik. Arról nem beszélt, hogy 1924-ben Giacomo Matteotti szocialista képviselőt megölette (mert bírálta a választási csalásokat), hogy bérgyilkosokat küldött a Párizsba emigrált liberálszocialista Rosselli-testvérek likvidálására, hogy a kommunista Gramscit börtönbe vetve lassú, de biztos halálra ítélte. Sorolhatnánk a kül- és belpolitikai fiaskóit, katonai tévedéseit a háborúban, amiért végtére III. Viktor Emmanuel király megfosztotta hatalmától.

Berlusconi a politika magasabb régióiba emelte a fasizmus revízióját, amihez lehetőséget teremtett a kommunizmus összeomlása, a berlini fal ledőlése, a kapcsolódó miegyebek, melyek eredményeként viszonylagossá, sokak szemében elvetetté vált az antifasiszta értékrend, a közvélekedésben helyet foglalt a rehabilitált fasizmus; minden, ami antifasiszta, különösképpen legkeményebb kommunista formájában felőrlődött a vonzereje. Az antifasiszta harc hőseiből lassanként vérszomjas bűnözőket faragtak a különböző rendű-rangú közvéleményformálók. Erre a hangulatra ült fel, majd szította a populista Berlusconi, megcsinálva a szállást a nyílt fasiszta szószólóknak. Az olasz kommunisták, ahelyett hogy szembeszálltak volna az ellenük forduló tendenciákkal, kissé megszeppenve, lényegében feltartott kézzel fogadták az ellenük irányított áramlatokat, beadták a derekukat. Nekik lett volna erre a legkevesebb okuk, egyrészt mert az antifasiszta harcban az élgárdát alkották, másrészt politikájuk következetesen demokratikus és Moszkvával polemizáló, autonóm jellegű volt, aminek a hozamát – szavazói tömegeiket, közéleti pozícióikat - körömszakadtukig védhették volna.

Máskülönben nem szükséges Itáliába utaznunk, hogy az ideológiák összezavaró és megtévesztő revízióját elszenvedjük. Nem csak arról van szó, hogy Horthy Miklós újratemetésével kezdődött és a Szabadság téri orbáni emlékműállítással, a Kossuth tér háború előtti állapotának rekonstrukciójával sem ért véget a hazai ideológiai átrendeződés, naponta ismétlődnek az emlékezetpolitikai inzultusok, a történelemhamisítás úton útfélen utolér bennünket a baloldal

elbizonytalanodó asszisztálása mellett. A baloldali „168 óra” hetilapban interjú jelent meg folyó év áprilisában a rendkívül jelentős történészi teljesítményt produkáló Ormos Máriával, Mussolini életrajzának új kiadása alkalmából, illetve a Mussolini iránti lankadatlan hazai érdeklődés tobzódásának csillapítására. A történészasszonyhoz a lap azt a kérdést intézte állító mondatban, hogy „furcsa kimondani, mégis voltak szerethető vagy megbocsátható vonásai” – mármint Mussolininek. A „168 óra” újságírója talán arra gondolt – találgatunk -, hogy a „duce” imádta szülőföldjének híres borát, a San Giovesét, vagy kedvelte a környék gasztronómiáját, a romagnai past’asciuttákat, és nem vetette meg a nápolyi eredetű pizzát sem. Megbocsátható vonása lehetett az is, amit az Ormos-interjúval csaknem egy időben kiadott vasárnapi Népszava-mellékletében olvashattunk: holttestének kórboncolása kiderítette, a „duce” nem volt szifilisz, ahogyan egyébiránt hírlett róla, a nagy nőfalóról, az olasz „gallismo” (gallo=kakas) remek példányáról, következésképp szeretői nem átkozták el, a vérbajt sem kapták el tőle és nem adták tovább, ha nem fertőzöttek másoktól. Az interjúból nem tudjuk meg, mik voltak a „szerethető és megbocsátható vonásai”, Ormos Mária a rá jellemző árnyalt stílusával kitérően nyilatkozott: voltak ugyan szerethető és megbocsátható vonásai, de azok „koptak és morzsolódtak.”

Honi viszonyainkon tűnődve tulajdonképpen nem lenne miről beszélni Orbán olasz barátkozásai ürügyén, jóllehet nem ennyire egyszerű a dolog. Igaz, Orbán eleget tett egy meghívásnak, oda ment, ahová hívták, szó nem érhetné háza elejét. Meloni különben – miként állította – meghív bárkit, aki kész tárgyalni vele. Az is igaz másfelől, hogy nem él mindenki a meghívásával - okkal, Orbánnak is lett volna oka elhárítani az invitálást. Gondolt-e egyáltalán ezekre a nem súly nélküli okokra, számot vetett-e a meghívó politikai kultúrájával, és főleg a partnerén túl, a fogadó ország komplex politikai kultúrájával, és azzal milyen összefüggésbe kívánta hozni az általa képviselt, nem kevésbé bonyolult magyar politikai kultúrát. A szereplésén, az elhangzott előadásán, a reakciókon végigmenni fölöslegesnek tűnik, bár ki kell emelnünk az egész attrakción végigvonuló migrációs vezérmotívumot, továbbá hogy Meloni pártját középre és ehhez képest önmagát, enyhén szólva, értelmezhetetlenül jobbra helyezte. Mindettől nem eltekintve a helyzet egésze érdekes, annál inkább, mert a két ország politikai kultúrájának sajátos találkozási pontjai kristályosodtak ki, mindenekeelőtt az 1956-os magyar drámában.

A felkelésre utaló „Avanti ragazzi di Buda” (Előre budai fiúk) kezdetű, a Lazio futbalcsapata indulójának éneklésével, éljenzéssel fogadták Orbánt. A labdarúgásért élő-haló, az ’56-os forradalmat nagy becsben tartó miniszterelnök urunk érthetően dagadó kebelével hallgathatta a dalt, noha egy valódi demokratának szemet szúrt volna, hogy a Lazio az olasz neofasiszta ultraszurkolók gyűjtőtábora (is). Megnyilvánulásaikkal – náci karlendítésekkel a tribünön és a pályán egyes játékosok részéről, antiszemita jelképek demonstrálásával – több botrányt okoztak, és ezt

nem csak a rivális Roma szurkolói utasították el, a jóérzésű Lazio szurkolók szintén félrefordítják a fejüket. A népszerű Pier Francesco Pingitore 1966-ban költötte a szöveget és a zenét (a második sor már autentikusabban a „pesti srácokat” dalolja). A „pesti srácokat”, a felkelést azonban – mint sok olasz, de különösen a kommunizmustól rettegők, a forradalmat leverő Szovjetuniót utálók kedvét kereső dalszerző – csak a romantika oldaláról ismerte. Magyar és olasz használatra „ismeretterjesztési” szempontból észrevételt teszek, amit nem a történelemkönyvekből veszek, nem a saját kútforrásból, hanem egy hiteles ’56-os szereplőt idézek, amolyan „örök katonát”. Szolgált ő minden magyar hadseregben, Horthy Miklóstól Czinege Lajosig szalutált sok tábornoknak, ’56-ban a forradalom természetesen magával ragadta és a rendszerváltozás érdemeit elismerve tábornoki előléptetést hozott neki. Kitüntetése nem korlátozta őszinteségét és a pesti srákokról sem volt rest megjegyezni: felelőtlenül és meggondolatlanul felnőttek adták kezükbe a fegyvert (néhányukat név szerint említette), és amikor jöttek a „ruszók”, őket dobták a tankjaik elé, remélve, hogy nem lőnek a gyerekekre. Nem így történt... A háború, az háború – mondta, mert tudta, mert átélte. Van még egy másik szemtanúm. A ’60-as évek közepe táján szokásos autóstoppajaim egyikénél teherautó fékezett, gyorsan fölkapaszkodtam és hálásan ránéztem a korombeli sofőrre, akitől visszahőköltem, az arca teljesen torz volt. Észlelte a reakciót, nem váratott a történetével. A haverjaival ’56-ban „játszásból” elköttek egy gazdátlan tankot, furikáztak vele, szerencsétlenségükre a felkelők molotovval felgyújtották a harckocsit. Összeégve alig tudtak kimászni a lángokból, és alig tudták a rájuk lövöldözők értésére adni, hogy ők pesti magyar srácok. Nem úszta meg mindegyikük. A történet, arcának látványa, játszadozásuknak és túlélésének kalandja nyomasztó hatást gyakorolt – később, útközben keveset beszélgettünk, jobbára a gondolatainkba mélyedtünk, töprengve méregettük egymás arcát...

A Pingitoréknak nem kenyerre, de egy történész végignyálazhatja a levéltárakat, elolvashatja a publikációkat, ám nem valószínű, hogy talál efféle történeteket, leírásokat, marad a romantika és a történelem értékelése, ártértékelése, revíziója, de ne feledkezzünk meg a régebbi értékelésekről se. Palmiro Togliatti 1956. decemberben a kommunista pártkongresszuson főtitkári beszámolójába szötte kritikusan Mirko Tremaglia neofasiszta parlamenti képviselő árulkodó, egyben büszkélkedő nyilatkozatát, mely szerint fegyvereket vitt Budapestre a forradalmároknak. A kommunista vezető ezzel a magyar események „ellenforradalmi” jellegére kívánt rámutatni. Álláspontját már akkor vitatták, később az olasz kommunisták felülvizsgálták korábbi véleményeiket, ugyanakkor Togliattiról el kell mondanom azt a közvetlenül egyetemi professzorom által átért, tőle, Sallay Gézáról hallott históriát. A tanár úr a magyar párt delegációját tolmácsolta az 1959-es római kommunista kongresszuson, és tanúja, fordítója volt a Togliatti vezette olasz és a magyar, a szovjet, valamint a kínai delegációk közti megbeszélésnek. Togliatti úgy érvelt, hogy „hiba volt

az első szovjet beavatkozás – ha az nem történik meg, az események másként alakulhattak volna.” A tanár úr halála előtt ígéretet tett, felkutatja feljegyzéseit erről a megbeszélésről, ám előrehaladott kora miatt ígéretét nem váltotta be, az idézőjelet mégis indokoltnak vélem, és fontosnak tartom Togliatti politikai meglátására felhívni a figyelmet, jóllehet a történelemben a feltételes mód nem számít igazán, de ha valaki mégis Togliattiról ír vagy beszél, nem árt, ha tekintettel van a nyilvánosság előtti ismeretlen megnyilatkozására. Ettől függetlenül akármi volt egyébként akkor Togliatti és pártjának „hivatalos” álláspontja, akármi lett mára az olasz kommunisták akkori álláspontjából, az ’56-os forradalomnak semmi esetre sem válik a dicsőségére, hogy egy olasz neofasiszta fegyverei – ki tudja, milyen kezekbe kerülve - hozzájárultak a vérontáshoz. Talán a pesti srácok halálához is.

’56-al kapcsolatban Orbánt azonban időszerűen gyötörheti egy s más: a „tovariscsi konyec” emberének és híveinek el kell viselni Putyin koszorúzásait a Kerepesi úton az ’56-ban elesett szovjet katonák sírjainál. Ami pedig olaszországi barátkozásának másik vezérmotívumát illeti, azt is megérheti még, hogy Lazio-meccsen a szurkolók az „avanti ragazzi di Buda” helyett új indulót énekelnek – Pingitore modorában: „avanti ragazzi africani, slavi da tutte le parti e altri migranti, segnate voi goal, altrettanti!” (Magyarul: előre afrikai, mindenhonnan jövő szláv fiúk és ti, a többi migráns, rúgjátok a gólt, amennyit akartok!) A legtöbb olasz stadionban különben nyugodtan énekelhetik már a jövő héttől, sőt angol, spanyol, francia, német változatokban bárhol Európában. Magyar stadionokban a rasszista, idegengyűlölő, antiszemita rigmusok helyett nem lenne helyénvaló efféle dalocska? Szurkoló, gondolkodj!

A kiadásért felelős a Magyar Lajos Alapítvány vezetője

Tördelés: Magyar Lajos Alapítvány - Technika

Megjelent 14,40 (A5) ív terjedelemben

